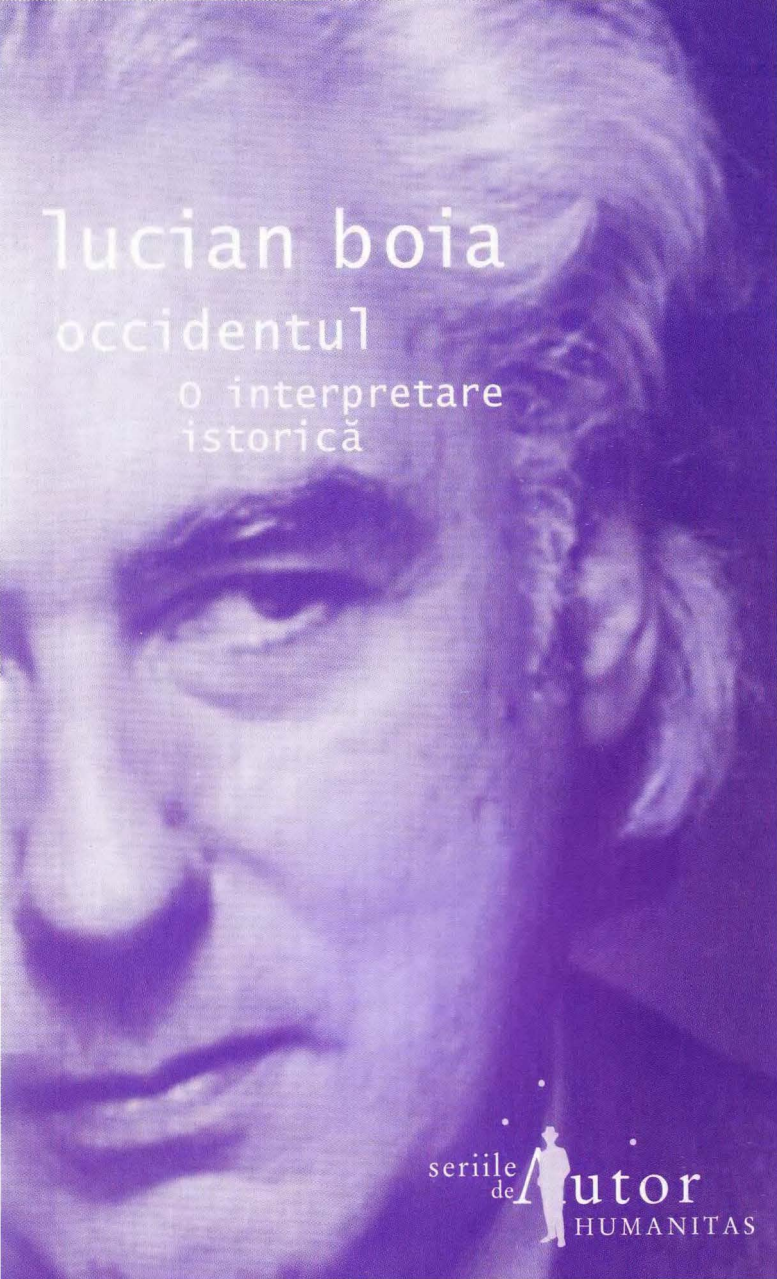
lucian boia
occidentul
o interpretare
istorică
seriile de Autor
HUMANITAS

LUCIAN BOIA, născut în Bucureşti la 1 februarie 1944, este profesor la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti. Opera sa, întinsă şi variată, cuprinde numeroase titluri apărute în România şi în Franţa, precum şi traduceri în engleză, germană şi în alte limbi. Preocupat îndeosebi de istoria ideilor şi a imaginarului, s-a remarcat atât prin lucrări teoretice privitoare la istorie (*Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr şi ficţiune*) şi la imaginar (*Pentru o istorie a imaginarului*), cât şi prin investigarea consecventă a unei largi game de mitologii (de la viaţa extraterestră şi sfârşitul lumii până la comunism, naţionalism şi democraţie). În 1997, lucrarea sa *Istorie şi mit în conştiinţa românească* a stârnit senzaţie şi a rămas de atunci un punct de reper în redefinirea istoriei naţionale.

LUCIAN BOIA

OCCIDENTUL

O interpretare istorică

Traducere din franceză de
EMANOIL MARCU

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta seriei
RĂZVAN LUSCOV

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
BOIA, LUCIAN
Occidentul: o interpretare istorică / Lucian Boia; trad.: Emanoil Marcu. – Bucureşti: Humanitas, 2007
ISBN 978-973-50-1878-8
I. Marcu, Emanoil (trad.)
94(100-15)

LUCIAN BOIA
L'OCCIDENT
UNE INTERPRÉTATION HISTORIQUE

© Les Belles Lettres, 2007

© HUMANITAS, 2007, pentru prezenta versiune românească

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/317 18 19, fax 021/317 18 24
www.humanitas.ro

Comenzi CARTE PRIN POŞTĂ: tel. 021/311 23 30,
fax 021/313 50 35, C.P.C.E. — CP 14, Bucureşti
e-mail: cpp@humanitas.ro
www.librariilehumanitas.ro

I
Introducere
O Europă sau mai multe?

De la o lume fărâmițată la mondializare

Omenirea a evoluat mult timp pe căi separate. Până într-o epocă destul de recentă, istoria lumii se prezintă ca un mănunchi de istorii specifice, fiecare păstrându-şi autonomia. Desigur, separarea nu a fost niciodată totală. Toate fragmentele, mari sau mici, triburi sau imperii, erau prinse într-o rețea de schimburi care, de la o regiune la alta, tindeau să acopere spații considerabile; însă particularul se dovedea mai puternic decât universalul. Pământul era prea mare, cu mult mai mare decât în zilele noastre. Sub acest aspect, distanțele în sine nu spun mare lucru. Măsura adecvată în acest caz e cea de spațiu/timp. Imperiul Roman „dura" două-trei luni de la un capăt la altul: timpul în care putea fi parcurs cu mijloacele disponibile; cu alte cuvinte, era mai vast decât întreaga lume de astăzi. În zorii revoluției industriale, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, pentru a străbate Franța de la nord la sud era nevoie de cel puțin zece zile (într-o epocă în care ocolul lumii însemna doi ani de navigație).[1] Chiar şi pretinsele „Imperii universale" intrau în logica unei lumi fragmentate şi compartimentate, prea mare nu doar pentru a

[1] Timpul necesar pentru a parcurge distanțele, din Antichitate până în epoca modernă (în spațiul mediteranean), la Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, ed. II, vol. I, Paris, 1966: „L'espace, ennemi numéro 1", pp. 326-361. Acelaşi autor, despre Franța în secolul al XVIII-lea: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe – XVIIIe siècle*, vol. III, Paris, 1979, pp. 270-271.

forma un ansamblu unitar, ci chiar şi pentru a permite principalilor actori istorici să ia cunoştinţă unii de existenţa celorlalţi. Romanii şi chinezii credeau că hotarele lor se întindeau până la marginile lumii; se ignorau reciproc şi nici unii, nici ceilalţi nu aveau nici o idee despre imperiile indiene din America. Într-o epocă mai recentă, „economiile-lumi" identificate de Immanuel Wallerstein şi Fernand Braudel (Occidentul, Rusia, Imperiul Otoman, China...) continuau să-şi păstreze personalitatea distinctă în pofida forţelor ce acţionau deja pentru unificarea planetei.

Cu siguranţă, această lume fărâmiţată nu mai este a noastră. Acum trăim pe un Pământ din ce în ce mai mic (mai mic decât Franţa secolului al XVIII-lea) şi în care cel mai mic segment e bine integrat într-un ansamblu universal. O evoluţie irezistibilă, materială şi în acelaşi timp mentală, a sfârşit prin a dezenclaviza spaţiul, deschizând istoriei un curs nou, iar omenirii perspective nebănuite.

Ca să ajungă la acest rezultat, oamenii trebuiau să-şi schimbe viziunea: să mizeze pe schimbare în loc să insiste pe conservarea lumii existente, să lichideze frontierele în loc să se închidă la adăpostul lor protector. Pentru asta era necesar un tip de civilizaţie diferit, capabil să imagineze un proiect inedit şi să-l pună în practică. Reelaborare extrem de complexă, dar care poate fi rezumată într-un singur cuvânt: *Occidentul*. O civilizaţie diferit structurată şi motivată a irupt la un moment dat în istorie şi a schimbat complet datele jocului. Lumea de astăzi, cu bune şi cu rele, este produsul Occidentului, invenţia lui exclusivă, „marca lui înregistrată". Nu e vorba de a ignora participarea „celorlalţi" la acest proces, dar ei au trebuit să participe, cu sau fără voie, la un joc impus (chiar dacă uneori, după o perioadă de ucenicie, i-au egalat – iar mâine poate îi vor depăşi – pe cei care l-au inventat).

Motivele acestei cariere excepţionale a Occidentului şi a modelului occidental – iată ce-şi propune să cerceteze eseul de faţă, combinând o reexaminare critică a interpretărilor de

până acum cu puncte de vedere mai personale. Funcția istorică a Occidentului merită analizată cu atât mai mult cu cât în zilele noastre ea riscă să devină mai puțin evidentă. După ce a împins lumea pe calea mondializării și implicit a occidentalizării, Occidentul plătește prețul succesului său. Valorile și instrumentele inventate în Vest au ajuns – în amestecuri și proporții variate – în toate colțurile planetei. „Ceilalți" au învățat regulile jocului, iar cei mai performanți sunt deja, sau vor fi în curând, la același nivel cu modelul lor. Liniile de fractură se desenează altfel decât în trecut; opoziția Nord-Sud, între jumătatea bogată și jumătatea săracă a planetei, a devenit mai reprezentativă decât vechea distincție între Occident și „restul lumii".

Două sau trei Europe

La fel, construcția europeană, deși pornită din Vest, depășește deja spațiul istoric al Occidentului. Așteptând finalizarea proiectului, pare deja potrivit să scoatem în evidență unitatea istorică a continentului întreg, și nu doar a jumătății sale occidentale. Separate cu forța de dominația sovietică și de Războiul Rece, națiunile Europei Centrale și de Est și-ar regăsi astfel familia, casa comună. Din punct de vedere istoric, e numai parțial adevărat: atribuind trecutului culorile viitorului, riscăm să greșim epoca.[2] Delimitarea Est-Vest nu poate fi imputată exclusiv comunismului: acesta a lărgit o falie deja existentă, rezultat al unei evoluții istorice divergente (dar care tindea totuși să se atenueze, într-un context

[2] Printre cele mai recente istorii „unitare" ale Europei, dar în care Europa de Est e tratată destul de vag (dovadă a dificultății de a o lega din punct de vedere istoric de Occident), se pot consulta, în franceză: Charles-Olivier Carbonell, Dominique Biloghi, Jacques Limouzin, Frédéric Rousseau, Joseph Schultz, *Une histoire européenne de l'Europe*, 2 volume, Toulouse, 1999, și în engleză: Norman Davies, *Europe. A History*, Londra, 1996 și 1997.

de occidentalizare, în perioada care a precedat ruptura provocată de revoluția rusă și de expansiunea sovietică). Se poate paria pe viitorul Europei fără o rescriere deformată a istoriei sale. Dacă Europa va fi cu adevărat *una* (deși jumătatea ei „rusă" continuă să pună probleme), asta nu înseamnă neapărat că a și fost *una*, că unitatea sa era înscrisă de la început în configurația sau destinul ei.

În fapt, din punct de vedere geografic și istoric, Europa este un concept destul de vag și nu destul de funcțional, dată fiind diversitatea conținutului său. Istoria nu se face jonglând cu continentele. Ce este Asia? Cum să aduni laolaltă, într-o interpretare coerentă, Arabia și Japonia, India și Siberia? Africa, la rândul ei, e net separată: o Africă neagră, sud-sahariană, și o Africă mediteraneană, strâns legată, de-a lungul întregii sale istorii, de Europa meridională și Orientul apropiat. Europa prezintă poate mai multă coerență fizică, umană și culturală, dar nu într-atât încât să formeze o veritabilă unitate istorică. În plus, diviziunile spațiului și liniile civilizațiilor se schimbă în timp. Pentru Antichitatea clasică, spațiul comun prin excelență era Mediterana, situată la răspântia celor trei continente. Ea reunea într-un singur ansamblu segmente din Europa, Asia și Africa. Grecia și Roma erau mai apropiate, mult mai apropiate de Siria, de Egipt, de Tunisia decât de triburile germanice și slave care trăiau în regiunile nordice ale Europei. Misiunea istorică a Imperiului Roman a fost să lege mai strâns, într-o construcție politică unitară, teritorii și culturi care evoluau într-o atmosferă similară. Chiar și după dezmembrarea lui, chiar și după expansiunea islamică, spațiul mediteranean a continuat să prezinte o amprentă specifică, pusă în evidență de cartea lui Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (1949), în dezacord cu teza nu mai puțin celebră dar mai controversată a lui Henri Pirenne care – în lucrarea sa *Mahomet et Charlemagne* (1937) – vedea în Islam factorul care ar fi distrus complet schimburile transmediteraneene.

Dar Europa era deja pe cale să-şi redeseneze liniile de demarcaţie. Opoziţia Nord-Sud, fundamentală în timpul Antichităţii, s-a mai atenuat după aceea, deşi n-a dispărut complet niciodată şi a continuat să joace un rol istoric. În schimb, deosebirea Est-Vest, identificabilă deja în lumea greco-romană (şi materializată în anul 395 prin împărţirea Imperiului), s-a impus la scara întregului continent, determinând evoluţii divergente; a fost o falie profundă, separând structuri şi atitudini politice, sociale şi religioase.

Este important să ţinem seama şi de aspectul fizic al continentului – evitând capcana interpretărilor unilaterale şi deterministe, dar fără a ignora faptul că istoria nu se desfăşoară pe o scenă abstractă. Europa meridională, structurată în jurul Mediteranei, prezintă într-adevăr o tipologie aparte, cu decupajul ei peninsular şi insular, cu clima ei pe drept numită mediteraneană şi cu un peisaj nu mai puţin specific. Mai la nord, separarea între Vest şi Est e tot atât de evidentă. Jumătatea occidentală a continentului este extrem de fragmentată, cu un relief variat, cu o altitudine medie destul de ridicată şi un contur dantelat, permiţând mărilor să pătrundă adânc în masa continentală. De la Vest spre Est, continentul se lărgeşte. Europa răsăriteană (fără marginea ei mediteraneană), mai precis spaţiul rus (ex-sovietic), se remarcă prin masivitatea sa, prin altitudinea destul de joasă şi aproape uniformă – o câmpie întinsă – şi o relativă depărtare de Ocean şi de mările limitrofe (asta explică politica maritimă a Rusiei – obsedată să forţeze ieşirea la Marea Baltică, Marea Neagră şi Mediterana, şi chiar mai departe, la Pacific –, o constantă geopolitică începând de la Petru cel Mare). Datele climatice se înscriu în aceeaşi tipologie: o climă continentală pronunţată, contrastând cu clima relativ blândă a Occidentului oceanic şi a Sudului mediteranean, şi care, pe măsură ce înaintează spre Est, se apropie de clima siberiană (fără să fie la fel de aspră). În concluzie, lanţul muntos al Uralilor – frontiera

convenţională a Europei – pare puţin semnificativ faţă de continuitatea evidentă dintre câmpia rusă de câmpia siberiană.

În replică la această schiţă de geografie fizică europeană, se poate obiecta că fenomenele istorice nu se aliniază docil la formele de relief, mări şi clime. Până la un punct, e adevărat; dar dacă nu e înţelept să absolutizăm interpretarea geografică, nu este înţelept nici s-o ignorăm ori s-o minimalizăm; asupra acestui aspect va trebui să revenim. O altă remarcă pe care-o auzim este că Occidentul nu e nici el omogen şi că, în plus, nici o frontieră precisă nu-l separă de jumătatea răsăriteană a continentului. Dar dacă vom căuta spaţii umane omogene perfect delimitate faţă de alte spaţii la fel de omogene, există riscul să nu le găsim niciodată. Un concept se construieşte pe o viziune sintetică a lucrurilor şi presupune un efort de simplificare şi abstractizare. Altminteri, nu ne rămânc decât să renunţăm la orice categorie şi să constatăm, simplu, că universul e format din atomi, iar omenirea din indivizi. Că Occidentul este compozit, se înţelege de la sine. Chiar şi în zilele noastre, în condiţiile unei apropieri economice, culturalc şi umane fără precedent, Italia nu e Germania, iar Franţa nu e Anglia. Deosebirile erau şi mai pronunţate în secolele precedentc, şi nu doar între ţări, ci de la o regiune la alta, chiar de la un sat la altul sau de la o vale la alta. Într-o lume fărâmiţată, „pereţii" ce separau marile civilizaţii şi „economiile-lumi" se regăseau, la scară redusă şi mai permeabili, la nivel „naţional", regional şi local. Viaţa socială rămânea extrem de localizată şi înrădăcinată într-un spaţiu restrâns. Occidentul era un mozaic, la fel şi fiecare din părţile sale constitutive. Exemple pentru a ilustra o asemenea stare de lucruri avem din belşug. Sistematizând datele unei anchete antropologice privind tineretul de sex masculin, cartografia Franţei realizată de Emmanuel Le Roy Ladurie şi colaboratorii săi pentru deceniul 1820-1830 oferă imaginea unei ţări fărâmiţate (contrar ideilor preconcepute despre unitatea spaţiului francez, realizată de monarhia absolută şi apoi

de Revoluție).[3] Franța acelei epoci apare ca un mozaic format din bucățele, adesea mai deosebite între ele decât era Franța în ansamblul ei față de restul lumii; e suficient să amintim că procentajul de alfabetizare varia, de la un colț al țării la altul, între mai puțin de 10% și peste 80% (diferență greu de regăsit în zilele noastre chiar și la scara planetei). Totuși, aceste deosebiri nu pot șterge un fond de civilizație comun. „Celulele" Occidentului n-au participat în egală măsură la edificarea lumii moderne. Anumite nuclee și linii de forță (și ele variabile de la o epocă la alta) au structurat și au dinamizat regiunea. Când se vorbește despre rolul specific al Occidentului, nu e vorba, uniform, de Occident „în întregul său"; e vorba însă de un tip de evoluție care s-a manifestat exclusiv în perimetrul său.

Cât despre frontiera dintre Occident și restul Europei, e clar că nu putem vorbi despre o linie trasată riguros, ca fostul *limes* al Imperiului Roman. Cele două Europe sunt separate de o zonă de tranziție, și tocmai la asta poate servi conceptul de Europă Centrală (ceea ce ar „spori" numărul de Europe de la două la trei).

Cea mai vizibilă dintre liniile de demarcație este aceea care separă Europa catolică – catolică și protestantă începând din secolul al XVI-lea – de Europa ortodoxă. Această linie nu e, nici ea, absolut riguroasă; comunități mai mult sau mai puțin numeroase aparținând confesiunilor occidentale coexistă, dincolo de traseul ei, cu populațiile ortodoxe majoritare (astfel, în Transilvania, ungurii și germanii, catolici și protestanți, au format mult timp elita dominantă în fața unei țărănimi române ortodoxe; la fel, în Ucraina, nobilimea

[3] Emmanuel Le Roy Ladurie (cu colaborarea lui Paul Dumont și a lui Michel Demonet), „Anthropologie de la jeunesse masculine en France au niveau d'une cartographie cantonale (1819-1830)", *Annales E.S.C.*, iulie-august 1976, articol reluat în culegerea sa *Le territoire de l'historien*, vol. II, Paris, 1978, pp. 98-135.

poloneză; mai târziu, o parte din ucraineni şi din românii transilvăneni au trecut la Biserica Catolică, păstrându-şi însă, ca „uniaţi", un specific al lor). În pofida acestor aproximaţii, „fractura" confesională rămâne, din punct de vedere istoric, cea mai evidentă şi mai durabilă dintre toate liniile pe care-am fi îndreptăţiţi să le trasăm de-a lungul continentului. Desigur, ea nu explică totul, nici pe departe; însă oricum explică mult. Religia nu poate fi redusă la dimensiunea ei teologică; orice complex religios defineşte un sistem de civilizaţie. Chiar şi comportamentul „desacralizat" din zilele noastre continuă să fie purtătorul unei moşteniri culturale ce-şi are originea într-o epocă marcată de credinţă; reciproca, de altfel, e la fel de adevărată: Bisericile s-au modelat şi ele după mediul socio-cultural înconjurător. Astfel, când vorbim de o Europă catolică, de o Europă protestantă şi de o Europă ortodoxă, aceste sintagme depăşesc cu mult sensul strict confesional, desemnând ansambluri istorice specifice.

În căutarea Europei Centrale

Europa Centrală este un concept ce pare să scape oricărei definiţii riguroase. Această imprecizie derutantă (de la un autor la altul, cele mai multe ţări ale continentului au fost „anexate" acestei regiuni deosebit de elastice) este alimentată de un amestec de criterii contradictorii. La origine, conceptul are o amprentă germanică (*Mitteleuropa*) şi un sens geopolitic bine determinat.[4] Trebuia delimitată o zonă de hegemonie germană în mijlocul unui continent dominat de Franţa şi Anglia la vest, şi de Rusia la est. Între 1815 şi 1848, Metternich a pus în centrul proiectului său politic structurarea unui spaţiu plasat sub controlul Imperiului austriac, înglobând Confederaţia

[4] O bună prezentare a acestui proiect geopolitic, în cartea lui Jacques Droz, *L'Europe Centrale. Evolution historique de l'idée de „Mitteleuropa"*, Paris, 1960.

germanică şi teritoriile italiene. În aceeaşi epocă, economistul Friedrich List visa un vast ansamblu economic, sau chiar un stat federal reunind în jurul nucleului german un teritoriu mult mai întins, în care figurau nu numai posesiunile Habsburgilor, ci şi Danemarca, Olanda şi Belgia. În cele din urmă, Bismarck a realizat, în 1871, un Imperiu german în versiune „redusă", în jurul monarhiei prusace şi fără Austria; puţin mai târziu, alianţa încheiată între Germania şi Austro-Ungaria (1879) a fost totuşi de natură să confere o fizionomie mai precisă blocului „puterilor centrale", care, în timpul Primului Război Mondial, s-au înfruntat în acelaşi timp cu Vestul şi cu Estul (Franţa, Marea Britanie, Rusia).

În plan teoretic, cartea geografului german Joseph Partsch, *Mitteleuropa*, apărută în 1904, a propus un sens precis pentru acest termen; Mitteleuropa era, după el, spaţiul în care cultura germanică reprezenta liantul principal, elementul susceptibil să creeze o solidaritate economică şi politică. A urmat, în 1915, în plin război, cartea lui Friedrich Naumann cu acelaşi titlu, *Mitteleuropa*, care a cunoscut un mare succes în Germania. Naumann propunea constituirea unui „superstat" pe baze federale, pentru a ridica Europa Centrală la acelaşi nivel de putere ca Imperiul britanic, Statele Unite şi Rusia; Germania şi Austro-Ungaria trebuiau unite într-o singură construcţie politică, în care elementul germanic, fără să fie singurul, ar fi reprezentat desigur factorul demografic, politic, economic şi cultural dominant în raport cu micile naţiuni (ungurii, slavii...) care ar fi completat ansamblul. Proiectul se dezvoltase pe fondul unei dialectici contradictorii, combinând frustrările germane (naţiune „blocată" de Franţa la vest, de Rusia la est, de Anglia pe mări şi pe celelalte continente) cu un sentiment de putere din ce în ce mai pronunţat, rezultat din dezvoltarea impetuoasă a Reichului în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi la începutul secolului XX (amestec care va sta la originea Primului Război Mondial).

Acest proiect s-a născut odată cu înfrângerea Germaniei şi dezagregarea Austro-Ungariei în 1918, ceea ce a determinat o reelaborare a conceptului, reluat pe cont propriu de ţările desprinse din fosta Europă Centrală cu dominantă germanică. În perioada interbelică, o anumită viziune a Europei Centrale reunea ţările mici: Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Austria..., apărute sau extinse în urma în urma destrămării Imperiilor (Austro-Ungaria, dar şi, parţial, Germania şi Rusia). Faţă de proiectul german anterior, era o deplasare spre est. Trebuia conferită o anumită coerenţă, sau măcar o anumită identitate unui spaţiu fărâmiţat, situat între Germania şi Rusia, şi care ameninţa să creeze un efect de vid în favoarea celor doi mari vecini. Dezastrul s-a produs efectiv şi astfel a început al Doilea Război Mondial (anexarea Austriei şi a Cehoslovaciei, împărţirea Poloniei între Germania şi Rusia). Obiectivele germane erau de data asta mult mai ambiţioase; Hitler voia să şteargă „limitările" Europei Centrale pentru a cuceri un spaţiu mai vast şi a controla întregul continent. Prăbuşirea Reichului nazist a lăsat cale liberă expansiunii sovietice; din Europa Centrală, înghiţită de Armata Roşie, n-a rămas nimic. Comunizate şi satelizate, ţările din regiune şi-au continuat deriva geopolitică, integrându-se pur şi simplu în Europa de Est; astfel, Estul şi-a făcut loc în inima continentului, înaintând chiar în spaţiul occidental. Ideologia a fost mai puternică decât geografia şi o mie de ani de istorie. Praga, oraş de factură occidentală (de factură germană, am spune, cu riscul de a ne exprima incorect politic), a devenit astfel una dintre capitalele Estului, spre deosebire de Viena, situată geografic mai la est, dar care din punct de vedere politic a avut şansa de a rămâne în Vest. La Berlin, caz extrem, un zid (la propriu) separa cele două puncte cardinale, fără să lase nici o şansă, nici un spaţiu, unei Europe Centrale. Termenul revine totuşi în ultimii ani ai comunismului sub pana intelectualilor cehi, polonezi şi unguri, ca alternativă culturală şi politică la Europa de Est, anexată Imperiului

sovietic; această revenire la viață a unui vechi concept prefigura căderea regimului și reunificarea continentului. Sfârșitul comunismului a declanșat un proces invers celui care îi însoțise instaurarea: Europa Centrală, reinventată, s-a lărgit considerabil spre est, înglobând țări care tradițional aparțineau Europei răsăritene, cuvântul „Est" fiind total compromis din cauza comunismului și amintirii blocului sovietic; astfel, Bucureștiul și Sofia au devenit orașe ale Europei Centrale, mai apropiate de Occident decât erau Praga și Berlinul de Est cu câțiva ani înainte. Europa de Est e lăsată fără regrete rușilor, popoarele din regiune nemaivoind să se recunoască în această parte a continentului.[5]

Iată o istorie ce spune mult despre geopolitica europeană și avatarurile ideologice ale unui concept. În schimb, în termeni de civilizație, nu spune nimic convingător. Structurile socio-culturale și frontierele civilizației n-au mare lucru în comun cu această Europă Centrală cu geometrie variabilă, care crește sau descrește, se deplasează pe hartă, dispare și reînvie în funcție de evoluțiile politice, proiectele naționale sau imperiale și jocurile ideologice.

Există totuși o Europă Centrală care să poată fi definită prin factori mai obiectivi? Răspunsul este afirmativ, cu condiția, încă o dată, să nu cerem unui concept să acopere complet și fără nici o aproximație o realitate istorică diversificată și complexă. În termeni de „structuri", Europa Centrală s-ar prezenta, în concordanță cu numele ei, ca un spațiu intermediar, o zonă de tranziție între civilizația occidentală și Europa de Est. Prin caracteristicile sale, ea ține, în mod aproape

[5] Despre contururile actuale ale Europei Centrale, vezi Timothy Garton Ash: „Does Central Europe Exists?", text datat 1986 și reluat în culegerea sa *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*, New York, 1989, ediție nouă, Londra, 1999; de același autor, despre aceeași regiune, *History of the Présent. Essays, sketches and despatches from Europe in the 1990s*, 1999; traducere românească: *Istoria prezentului. Eseuri, schițe și relatări din Europa anilor '90*, Polirom, Iași, 2002.

egal, de ambele părți ale continentului. În Evul Mediu și la începutul epocii moderne, două țări, care cunoscuseră o extindere considerabilă, acopereau cea mai mare parte a regiunii, de la Marea Baltică la Marea Adriatică: Polonia (cu Lituania și o bună parte din Ucraina) și Ungaria (care mai îngloba Croația, Slovacia și Transilvania). Erau țări de confesiune catolică (sau parțial catolice la hotarele lor orientale), și prin urmare de cultură latină, fiind astfel legate de Occident. De asemenea, structura lor instituțională urma în bună măsură modelul occidental. Dar, pe de altă parte, țesătura socio-economică prezenta similitudini cu Europa de Est, mai ales printr-o dominantă și persistentă fizionomie rurală, prin ponderea masivă a latifundiilor și prelungirea, chiar agravarea șerbiei în plină epocă modernă; în schimb, dezvoltarea vieții urbane a fost mai lentă și mai limitată decât în Vest, unde orașele și burghezia se remarcă încă de la sfârșitul Evului Mediu ca vectori ai unei noi configurații sociale și ai unor noi mentalități; pe scurt, în contrast cu suprastructura occidentalizantă, o bază conservatoare și o evoluție istorică mai puțin dinamică decât în Occident.[6] Marginile orientale ale Imperiului germanic aparțineau aceleiași zone. Boemia prezenta totuși un profil mai occidental decât Ungaria și Polonia. În schimb, Prusia și Brandenburg au rămas mult timp țări agrare, dominate de o aristocrație rurală și războinică și păstrând șerbia până la începutul secolului al XIX-lea (a fost neșansa Germaniei de a-și înfăptui unitatea politică sub egida Prusiei, statul cel mai puternic, desigur, însă târziu – și incomplet – intrat în modernitate).

Industrializarea secolului al XIX-lea taie Europa de-a lungul unei linii care urmează în general frontiera orientală a

[6] O pertinentă analiză comparată a Europei occidentale, centrale și răsăritene, la istoricul ungur Jenö Szücs, *Les trois Europes*, Paris, 1986; traducere românească: *Trei regiuni istorice europene*, în István Bibó și Jenö Szücs, *Între Occident și Răsărit*, Editura T3, Sfântu Gheorghe, 1999.

Germaniei, Austriei şi Boemiei (cea din urmă devine către 1900 una dintre regiunile cele mai industrializate din Europa, oricum cea mai avansată economic din Imperiul Habsburgic; structural, ea trecuse în Vest). Rămân închise în condiţiile specifice ale Europei Centrale ţările sau regiunile de cultură occidentală mai puţin angajate în revoluţia industrială (privind spre Vest din punct de vedere cultural, dar economic mai apropiate de Est): ţările baltice, Polonia, Slovacia, Ungaria, Transilvania, Slovenia, Croaţia...

Iată aşadar o Europă tripartită, în care zona intermediară serveşte într-un fel de liant, dar în acelaşi timp separă şi mai net Vestul de Est: două Europe care mult timp au urmat căi istorice diferite.

Caruselul interpretărilor

Istoria nu se mulţumeşte să înregistreze faptele. Are ambiţia să descifreze cauzele. În fond, singularitatea Occidentului printre celelalte civilizaţii e lucrul cel mai evident. Dar cum se explică această singularitate? Cum să identificăm rotiţele mecanismului care a propulsat Occidentul ca agent favorit al unei faze noi din evoluţia umanităţii?

Întrebări legitime, răspunsuri dificile. Istoria scapă oricărei interpretări exhaustive şi definitive. Complexitatea ei o depăşeşte cu mult pe cea a mişcării planetelor, motiv pentru care nu va exista niciodată un Newton al istoriei. Înlănţuirea faptelor istorice nu ascultă de acelaşi tip de ordine. Iar asta din mai multe motive. Mai întâi, mulţimea factorilor – aproape o infinitate – care intră în joc; sigur, importanţa lor nu e aceeaşi, dar nici o metodologie nu ne permite să hotărâm, consensual şi irefutabil, care-i mai important şi care mai puţin. Istoria nu e o ştiinţă experimentală, capabilă să intervină în parametrii trecutului, fixându-le importanţa şi funcţia în ansamblu. Orice judecată privind „cauzele" rezultă dintr-o operaţie pur intelectuală, inevitabil abstractă, şi prin urmare

subiectivă sau oricum foarte dependentă de un context cultural. Fiecare perioadă şi fiecare şcoală istorică procedează în felul ei. Interpretările îşi adaugă noi elemente, accentele se deplasează, scenariile se înmulţesc. Studiul trecutului trece prin prezent, şi de fapt e privirea – sau mai exact privirile, numeroasele priviri ale prezentului asupra trecutului. Istoria presupune o variabilitate culturală şi ideologică, care de altfel e farmecul ei, dar care poate fi derutantă.

Să privim spre anul 1900, o epocă în care Occidentul domina singur lumea. Ce explicaţie se propunea pentru formidabila sa carieră? Existau mai multe, combinate într-un fel sau în altul. Rasa figura la loc de cinste. Superioritatea albilor părea aproape o axiomă, suficientă pentru a explica avansul Europei. Dar apăruse teoria că nici albii nu erau chiar egali între ei. Preeminenţa Europei nord-vestice se putea astfel explica prin superioritatea rasială a nordicilor (sau arienilor, în jargon rasist specific). Mediul natural era şi el un argument apreciat; sub acest aspect, Europa – cu clima ei temperată şi armonia peisajului – se prezenta mai bine decât celelalte părţi ale lumii. Cei doi factori mergeau adesea mână în mână: un mediu mai favorabil combinat cu un fond biologic mai evoluat. Strălucita civilizaţie greco-romană, temelie a Europei moderne, nu lipsea nici ea din argumentaţie, şi nici creştinismul şi superioritatea lui asupra celorlalte religii. Teza lui Max Weber privind *Etica protestantă şi spiritul capitalismului* (1904–1905) propune o nouă linie de demarcaţie, de natură religioasă şi cu efecte economice, pe harta Occidentului însuşi. În această nouă perspectivă, protestanţii erau mai bine situaţi pentru a intra în modernitate decât catolicii (ortodocşii, se pare, stăteau cel mai prost).

Aceste interpretări exprimau, în spiritul epocii, sentimentul de superioritate al europenilor, al Occidentului în particular, şi mai ales al părţii sale nordice (mai mult blondă, din punct de vedere rasial, şi mai mult protestantă din punct de

vedere religios şi cultural). În zilele noastre, jocurile se fac altfel, din motive atât ştiinţifice cât şi ideologice. Ierarhia rasială, incorectă politic după excesele comise în numele ei, păcătuieşte şi printr-un deficit de credibilitate ştiinţifică. Se poate pretinde că italienii erau mai inteligenţi decât britanicii în timpul Renaşterii şi mai puţin inteligenţi în timpul revoluţiei industriale? Predispoziţiile intelectuale pot fi măsurabile la scara unor populaţii întregi? Unii psihologi şi statisticieni americani continuă s-o creadă şi propun clasificări derutante ale grupelor etnice şi rasiale în funcţie de „coeficientul intelectual" (Q.I.). În anii 1920, acest gen de cercetări îi plasau în frunte pe americanii de origine britanică, iar la coadă pe negri; printre albi, cel mai puţin dotaţi păreau ruşii, italienii şi polonezii; de asemenea, evreii erau creditaţi cu o inteligenţă mediocră. Schimbare de ierarhie în 1990: evreii îi depăşesc deja pe ceilalţi „albi", dar cel mai sus se află japonezii şi chinezii, reprezentanţi ai unei rase considerate cândva „mijlocie"; negrii rămân tot la coadă.[7] Este evident că factorii socio-culturali influenţează percepţia, defavorizând populaţia neagră sau, de la o epocă la alta, anumite grupuri de imigranţi; cât despre „avântul" inteligenţei sino-japoneze, fenomenul nu e fără legătură cu ascensiunea recentă a Extremului Orient şi cu amestecul de seducţie şi teamă pe care acest nou pol de putere îl trezeşte în imaginarul occidental. Aşadar, „albii" i-au depăşit pe „galbeni" nu pentru că le-ar fi fost superiori – cum s-a crezut mult timp –, ci în pofida faptului că le erau inferiori! Nici o teorie responsabilă nu poate fi clădită pe un teren atât de mişcător.

În consecinţă, nu putem privi decât cu o anume uimire importanţa acordată de Werner Sombart – un mare clasic al

[7] O trecere în revistă detaliată a cercetărilor consacrate inteligenţei relative a grupurilor etnice şi rasiale, în culegerea *The Bell Curve Debate. History, Documents, Opinions*, editat de Russell Jacoby şi Naomi Glauberman, New York, 1995.

sociologiei istorice a Occidentului – psihologiei etnice şi rasiale ca factor-cheie al avântului economic al continentului. După Sombart, „toate popoarele europene au predispoziţii pentru capitalism", dar „aceste predispoziţii variază de la un popor la altul". Cei mai „predispuşi" erau etruscii, şi prin urmare descendenţii lor, florentinii. Iată cum se explică apariţia fenomenului capitalist în Florenţa secolelor al XIV-lea şi al XV-lea: „Datorită sângelui etrusc şi grec ce curgea în vinele lor, florentinii au devenit negustori; mai mult, primul popor negustor al Evului Mediu."[8] Orice comentariu ar fi de prisos.

La rândul său, determinismul geografic, simplificator şi fatalist, nu mai e acceptabil. Oamenii întreţin totuşi raporturi strânse cu mediul. Propulsat de îngrijorările ecologice şi climatice din ultima vreme, mediul tinde să revină în interpretările istorice. Problema e de a-l integra într-un mecanism mult mai complex şi subtil decât consideraţiile tradiţionale, expeditive şi globalizante. După o fază de reflux, explicabilă prin abuzurile anterioare, dimensiunea geografică a istoriei ar trebui să fie „reabilitată", doar ca o parte, dar o parte semnificativă, a unei interpretări de ansamblu.

Alte puncte tari ale interpretării tradiţionale pierd şi ele teren. Anticii sunt invocaţi din ce în ce mai puţin; moştenirea lor tinde să se şteargă, victimă a accelerării istoriei; Antichitatea rămâne departe, memoria istorică a multora dintre contemporanii noştri oprindu-se la al Doilea Război Mondial. Cât despre creştinism, procesul de secularizare ce marchează puternic spaţiul occidental se reflectă şi în interpretarea trecutului său, printr-un accent mai discret pus pe factorul religios sau de-a dreptul pe inversarea raporturilor: o religie mai puţin determinantă pentru contextul socio-cultural şi mai

[8] Werner Sombart, *Le Bourgeois. Contribution à l'histoire morale et intellectuelle de l'homme économique moderne*, Paris, 1926 (prima ediţie germană, 1913), pp. 250 şi 257.

mult determinată de acesta. Teza lui Max Weber continuă să facă valuri, dar criticile şi rezervele depăşesc deja adeziunile; în felul ei, nu este mai puţin simplificatoare şi deterministă decât atâtea alte teorii din epocă. Mai mult, în zilele noastre nu mai pare acceptabil să se condiţioneze dezvoltarea de o opţiune religioasă sau culturală.

În schimb, dimensiunea socio-economică a fenomenelor istorice este în creştere. Şi mai ales se înmulţesc pistele. Istoria se complică. Se îmbogăţeşte cu teme nebănuite sau abia atinse de istoriografia tradiţională. Mişcări demografice, alimentaţie, randamente agricole, inovaţii tehnologice, mentalităţi şi comportamente... până şi oscilaţiile climatice: factorii care intră în joc sunt tot mai numeroşi, iar scenariile se înmulţesc şi se diversifică. Istoricii şi-au pierdut inocenţa dintâi a soluţiilor ieftine: simple şi „definitive". Ca toate problemele istorice, intrarea în scenă şi cariera Occidentului este un subiect ce-şi sporeşte neîncetat complexitatea, acumulând deopotrivă noi date şi noi dificultăţi. În cele ce urmează, nu încercăm să căutăm o iluzorie soluţie exhaustivă, ci doar să identificăm principalele coordonate ale discuţiei şi să examinăm câteva seturi de interpretări.

II
Premise

Un curent cald şi o pădure deasă

Să punem de la bun început întrebarea: a jucat mediul fizic un rol în apariţia şi cariera Occidentului? E greu să dăm un răspuns negativ. Cum ar putea fi ignorat, în viaţa oamenilor, mediul înconjurător? Însă răspunsul afirmativ – deşi de bun simţ – este insuficient. E vorba nu atât de a constata teoretic o prezenţă, cât de a înţelege concret funcţionarea complexă a unui mecanism. Care ar fi aşadar funcţia specifică a agenţilor geografici şi climatici, conectaţi la o mulţime de alţi factori, în complicatul şi misteriosul proces care a produs sinteza occidentală?

Geografia şi clima s-au bucurat mult timp de un statut privilegiat în schemele de interpretare a istoriei. „Imperiul climei e primul dintre toate imperiile": nimeni n-a exprimat mai bine decât Montesquieu o idee care pentru unii se impunea de la sine.[1] Era simplist şi abuziv. La începutul secolului XX, când istoria a început să-şi rafineze conceptele şi instrumentele de cercetare, „determinismul geografic" a devenit ţinta celor care voiau o lectură a trecutului mai complexă şi mai nuanţată, în fond mai inteligentă. Lucien Febvre se numără printre cei mai înverşunaţi demolatori ai sistemului (în *La Terre et l'évolution humaine*, 1922). În locul „deteminismului", el aşază „posibilismul". Mediul oferă un evantai

[1] Despre acest subiect, vezi Lucian Boia, *L'Homme face au climat. L'imaginaire de la pluie et du beau temps*, Paris, 2004; traducere românească: *Omul şi clima – Teorii, scenarii, psihoze*, Humanitas, Bucureşti, 2005.

de posibilități, iar omul trebuie să-și aleagă calea. Deși posibilitățile nu sunt infinite, varietatea soluțiilor este evidentă; mediul, cu limitările și avantajele sale, devine secundar în raport cu inițiativa umană. Oare nu se exagerează, urmând o mișcare de pendul de la o extremă la alta? Omul și mediul interferează, iar a calcula procentajul ce-i revine fiecăruia este în fond o operație inutilă.

Epoca de glorie a determinismului geografic a apus de mult, dar și încrederea senină în capacitățile aproape nelimitate ale omului, exprimată de generația lui Febvre. Desigur, omul nu e sclavul naturii, dar se pare că s-a grăbit schimbându-și condiția subalternă cu aceea de stăpân necontestat. Sensibilitatea actuală – alimentată de îngrijorări ecologice și în particular de teama unor dereglări climatice imputabile activității umane – înclină să acorde mai mult respect naturii, ceea ce se traduce și printr-o reechilibrare a interpretărilor istorice.

Putem aprecia că influența mediului n-a fost deloc neglijabilă în geneza și dezvoltarea Occidentului. Într-o măsură, succesul acestei mici părți a lumii se explică și prin condițiile fizice în general favorabile, probabil mai favorabile, pe ansamblu, decât în cazul celorlalte civilizații. Desigur, trebuie să privim avantajele și dezavantajele în raport cu societatea însăși, cu capacitatea ei de a cere, de a valorifica și de a respinge. Lucrurile funcționează diferit de la o situație istorică la alta.

Se pot trage concluzii pertinente din faptul că Anglia este o insulă? Sau din acela că e bogată în fier și cărbune? Sunt întrebări la care nu există răspuns adecvat în afara istoriei. Condiția insulară a menținut mult timp o anume izolare a țării; apoi, din contră, i-a putut înlesni expansiunea maritimă; deja, în zilele noastre, e mai puțin importantă: actuala „excentricitate" engleză ține mai mult de o moștenire culturală decât de imperativele spațiului. Fierul și cărbunele au alimentat revoluția industrială care a făcut din Marea Britanie

prima putere mondială în secolul al XIX-lea. Înainte de era tehnologică, aceleaşi zăcăminte au contat puţin în evoluţiile economice; azi, importanţa lor a revenit la un nivel neglijabil.

Mediul specific al Occidentului nu i-a servit la mare lucru într-o epocă în care cele mai strălucitoare civilizaţii se dezvoltau în condiţii naturale total diferite. În zilele noastre, aceleaşi condiţii geoclimatice nu mai par capabile să-i asigure Europei un avantaj notabil asupra vreunuia din concurenţii săi. A existat însă o perioadă – mai mult de un mileniu – în care aceste condiţii au funcţionat efectiv în avantajul Occidentului şi au contribuit la elaborarea unui nou tip de civilizaţie.

Primele mari civilizaţii au apărut sub soarele subtropical, în văile fluviilor ce le-au hrănit: Nil, Tigru şi Eufrat, Indus, Huang He şi Yang Jiang..., unde abundenţa apei şi bogatele depuneri de aluviuni au permis apariţia unor economii agrare capabile să susţină edificii socio-instituţionale relativ complexe. A fost, la scara istoriei umane, soluţia cea mai simplă şi mai rapidă pentru a ieşi din „preistorie". Acest sistem agrar, strict specializat, departe de viitoarea diversitate europeană, se baza pe structuri rigide şi activităţi repetitive, legate în primul rând de gestionarea apelor (irigaţiile mesopotamiene, savanta organizare a orezăriilor chinezeşti). A existat o mare concentrare demografică pe porţiuni limitate ale teritoriului (în timp ce alte regiuni rămâneau puţin exploatate), o mână de lucru numeroasă şi ieftină, în timp ce rolul statului – răspunzător de organizarea lucrărilor – a devenit covârşitor. Foarte performante la nivelul lor, aceste societăţi – încremenite în „perfecţiunea" lor – aveau puţine şanse să se ridice la un nivel superior (evoluţie care ar fi impus o restructurare radicală, în sensul unei economii mai diversificate şi al unor relaţii sociale şi politice mai suple).

Europa (şi Occidentul în particular) avea mai puţine avantaje „imediate", dar mult mai multe pe termen lung. Nici un

fluviu care s-o „hrănească" şi care în plus să poată servi de simbol; în schimb, o climă temperată, precipitaţii suficiente fără a fi excesive, distribuite pe tot timpul anului. Acest gen de echilibru se regăseşte rar în alte regiuni ale globului, afectate fie de un surplus, fie de un deficit de căldură şi umiditate sau de variaţii considerabile (ca în India, unde un anotimp diluvian succedă brutal unui anotimp secetos). Însă nici Europa nu e uniformă sub aspect climatic. Coasta atlantică prezintă un regim pluviometric destul de abundent şi relativ constant; spre est, precipitaţiile se răresc, iar diferenţele între anotimpuri cresc; spre sud (Mediterana), clima devine mai blândă, dar regimul pluviometric e mai puţin abundent şi mai neregulat (comparat cu „nord-vestul").

Beneficiind de un profil climatic în general favorabil (deşi în grade diferite), activităţile economice – rămase multă vreme preponderent agrare – n-au trebuit să se concentreze în zone înguste; în consecinţă, ocuparea şi valorificarea teritoriului au fost aproape integrale. Chiar şi în zilele noastre, Europa e singurul continent populat în mod relativ uniform, fără regiuni nelocuite sau cu densitate neglijabilă; pe celelalte continente – inclusiv în America de Nord, şi chiar în Statele Unite –, rămân variaţii enorme între zone suprapopulate şi spaţii aproape pustii. Totuşi, chiar adoptând o interpretare pur „posibilistă", putem admite că Europa, şi mai ales partea ei occidentală, oferă o gamă de oportunităţi mai bogată decât majoritatea celorlalte părţi ale lumii. În plus, diseminarea demografică şi economică a putut contribui la o anume descentralizare a puterii, extrem de concentrată în civilizaţiile „fluviale". Mai e de remarcat densitatea reţelei hidrografice din vest şi debitul ei ridicat, consecinţă a „umidităţii" regiunii (întreţinută de Atlantic şi de lanţurile muntoase), ca şi a fărâmiţării şi reliefului variat care au înmulţit bazinele fluviale. Nici un fluviu dominant, dar numeroase cursuri de apă, unele destul de abundente: opusul absolut al

Egiptului, cu fluviul său unic, lipsit de afluenți și traversând majestuos un deșert. Iată un potențial prețios, de natură să înlesnească deopotrivă ocupațiile agricole, transporturile și instalațiile hidraulice (avantaje mai puțin prezente în sudul mediteranean).

Nu e nevoie de argumente prea subtile pentru a înțelege un adevăr: clima temperată, cu valori termice medii și succesiunea anotimpurilor, oferă condiții mai prielnice activităților umane și în primul rând agriculturii, ramură dominantă în toate civilizațiile până la foarte recenta eră tehnologică. Clima caldă (în special clima caldă și umedă) diminuează capacitatea de muncă, favorizând în plus agenții patogeni. O climă relativ răcoroasă e în același timp mai tonică și mai sănătoasă.[2] În zonele cu climă temperată, înghețurile iernii contribuie la reglajul biologic, oprind periodic dezvoltarea factorilor microbieni și a insectelor dăunătoare. Europa occidentală are avantajul celei mai bune variante de climat temperat. Diferențele între anotimpuri sunt bine marcate, dar nu excesive. Oceanul și mările ce-l prelungesc asigură, pe lângă umiditate, un regim climatic ce limitează manifestările extreme. Astfel, verile sunt relativ răcoroase și iernile relativ blânde (nu poate fi vorba, deocamdată, să introducem în discuție eventualele modificări climatice actuale; problema noastră e clima „istorică"). „Curentul Golfului" („Gulf Stream") se află la originea unui fenomen excepțional, adevărată „anomalie" climatică: încălzirea litoralului nord-vestic al Europei, mult peste parametrii „normali" pentru aceste latitudini. Fără el, Occidentul, și în orice caz partea lui septentrională, ar cunoaște ierni de tip canadian sau rusesc, ceea ce din fericire nu e cazul. Într-adevăr, la latitudini comparabile, Londra

[2] Despre condițiile fizice comparate ale Europei occidentale și ale celorlalte regiuni, argumentarea lui David S. Landes, *Richesse et pauvreté des nations. Pourquoi des riches? Pourquoi des pauvres?*, Paris, 2000, cap. 1: „Des inégalités naturelles", pp. 22-39.

înregistrează în ianuarie o medie de +5° C şi Parisul de +3° C, în timp ce la Québec media coboară la -10° C, la fel ca la Moscova. Mai continental, Berlinul, cu -1° C, profită încă, deşi mai puţin, de efectul oceanic moderator. Impactul Gulf Streamului este atât de important încât am fi îndreptăţiţi să ne întrebăm dacă, fără avantajele lui, Occidentul ar fi avut acelaşi destin. Probabil că nu. Chiar şi în zilele noastre, în ipoteza dispariţiei acestui curent providenţial din cauza presupuselor dereglări climatice, se poate întrevedea un scenariu catastrofal (o nouă eră glacială căzând peste Occident), cu toate mijloacele de apărare ale unei civilizaţii tehnologice avansate. „Cauzele" istorice au întotdeauna o dialectică aleatorie. Dacă însă căutăm cu orice preţ o cauză incontestabilă a carierei speciale a Occidentului, iată, într-adevăr, una: inepuizabilul curent de apă caldă care scaldă acest colţ al planetei.

De asemenea, fizionomia particulară a Occidentului datorează mult felului în care sunt repartizate formele sale de relief. Toate nivelurile de altitudine sunt bine reprezentate, de la câmpia olandeză situată sub nivelul mării până la culmile Alpilor acoperite de gheţari. Pe un teritoriu fragmentat, stau alături câmpii, dealuri, munţi, văi alpine, fiind apropiate şi de mările din jur. Comparaţia cu nesfârşita câmpie rusă şi siberiană sau cu masiva cetate muntoasă a Asiei Centrale (ca să nu mai vorbim de brâul deşertic al tropicelor sau de pădurea ecuatorială) este edificatoare. Geografia planetei nu prezintă nicăieri – pe un spaţiu atât de redus – o asemenea varietate şi un decupaj atât de fin. A fost premisa, desigur nu suficientă, dar esenţială, a dezvoltării unor activităţi economice de o diversitate remarcabilă, şi a unor schimburi comerciale intense între regiuni vecine şi complementare.

Ne putem întreba pe bună dreptate de ce Occidentul, având toate aceste avantaje, a întârziat atâta ca să-şi afirme personalitatea. Motivul e că acest teritoriu prezenta şi dificultăţi,

ce trebuiau depăşite pentru a valorifica pe deplin avantajele. Clima mai blândă şi condiţiile în general mai prielnice ale spaţiului mediteranean au înlesnit, într-o primă fază, populareа şi exploatarea economică a acestei regiuni. Dar aceleaşi condiţii naturale au însemnat totodată şi limite (un regim mai puţin generos şi mai neregulat al ploilor, un sol mai puţin productiv etc.). „În Spania, în Portugalia, în sudul Italiei şi în Grecia, solurile produc mai puţin, măslinul şi viţa de vie dau rezultate mai bune decât cerealele, păşunile sunt mai rentabile decât culturile. Unii ar spune că aceste dezavantaje geografice explică sărăcia şi chiar întârzierea industrială a Europei de Sud faţă de Europa de Nord."[3] Asta să fie explicaţia? Cu siguranţă că nu. Poate să fie însă „o parte a explicaţiei". În schimb, pentru a se manifesta integral, potenţialul superior al părţii nordice a Occidentului cerea o acţiune mai laborioasă asupra mediului natural, adică mai mult timp. Marele obstacol – după analiza lui David S. Landes – ar fi fost pădurea de foioase ce acoperea aproape complet această parte a continentului. Defrişarea teritoriului era o operaţie de durată, mai lungă decât ceruse punerea în valoare a spaţiului mediteranean, unde solul era mai degajat. Era nevoie de unelte suficient de performante, operaţia devenind posibilă abia odată cu tehnologia fierului. Populareа regiunii s-a făcut de aceea puţin câte puţin, densitatea rămânând mult timp mai slabă decât în spaţiul mediteranean. Era un teritoriu ce trebuia cucerit şi colonizat. Colonizarea internă a continuat de altfel în Evul Mediu, pe măsură ce civilizaţia înainta pe teritoriul pădurii. Occidentul a fost multă vreme o civilizaţie a luminişurilor.

Orient bogat, Occident sărac

Nimic mai fix, în aparenţă, decât punctele cardinale. Din punct de vedere geografic, aşa e, neîndoielnic, dar din punct

[3] *Ibidem*, p. 43.

de vedere istoric semnificaţia lor e departe de a fi imuabilă. Pe scara de valori a epocii moderne, Vestul ar fi mai bine situat decât Estul, iar Nordul domină Sudul. În Antichitate, era exact pe dos. Jumătatea de sud a Europei oferea o imagine net superioară faţă de jumătatea ei de nord. Orientul era mai bogat şi mai rafinat decât Occidentul. Astfel, Grecia şi insulele britanice materializau două extreme ale spaţiului european: civilizaţie desăvârşită pe de o parte, barbarie deplină, de cealaltă parte. Două mii de ani mai târziu, contrastul era la fel de frapant, dar în sens invers: Marea Britanie se instalase în fruntea progresului, în timp ce Grecia, văzută din Occident, părea – înainte sau îndată după reconstituirea ei – recăzută în barbarie. Această dublă imagine schimbătoare rezumă într-un fel istoria lumii.

Imperiul Roman se învârtea în jurul Romei, dar, într-o perspectivă pur economică, oraşul etern, care consuma enorm, nu producea aproape nimic. Capitala era susţinută de provincii, în special de cele din Est. Jumătatea orientală a Imperiului era mai prosperă, mai dinamică, practica un comerţ mai activ decât jumătatea sa occidentală.[4] De asemenea, era mai populată (circa 23 locuitori pe kilometru pătrat în Orient faţă de 15 în Occident) şi pare să fi fost mai puţin atinsă de declinul demografic din ultimele secole ale Imperiului.[5] În 330, Constantin a renunţat la Roma optând pentru Bizanţ, noua capitală care avea să-i poarte numele: Constantinopole. Era recunoaşterea unui dezechilibru din ce în ce mai pronunţat

[4] Deosebirile dintre cele două părţi ale imperiului au fost scoase în evidenţă de istoricul român G.I. Brătianu: „La Distribution de l'or et les raisons économiques de la division de l'Empire romain", în *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, pp. 57-91. „Caracterul urban, industrial şi comercial al Orientului asiatic şi african" contrastează cu „bazele rurale ale economiei occidentale" (p. 86).

[5] Jean-Nicolas Corvisier şi Wieslaw Suder, *La Population de l'Antiquité classique*, „Que sais-je?", Paris, 2000, pp. 118-119.

în defavoarea Occidentului. Fractura între cele două părți ale Imperiului s-a accentuat, iar în 395 ruptura era consumată. Imperiul de Răsărit mai avea înainte o istorie lungă; a cunoscut suișuri și coborâșuri, și cu toate că ultimele veacuri de existență l-au slăbit mult, n-a căzut decât în 1453, când turcii au cucerit Constantinopole. În schimb, Imperiul de Apus n-a mai reușit să-și revină din criză. Data convențională a căderii sale este anul 476. În realitate, procesul de dezintegrare s-a întins pe mai multe secole, înainte și după acest reper cronologic simbolic. Autoritatea politică s-a prăbușit. Orașele au fost abandonate de o bună parte din locuitorii lor. Triburile germanice, care se infiltrau deja de o vreme, au invadat Italia, Galia, Spania, până și Africa de Nord. Teritoriul a fost dezmembrat, fragmentat politic și economic.

Consecințele pe termen lung ale acestei istorii divergente au fost foarte diferite de premise. Buna comportare a Orientului l-a dus într-o fundătură, în timp ce dezastrul Occidentului a declanșat procesul ce avea să ducă la crearea lumii moderne și a civilizației tehnologice.

Vegetarienii din Sud și carnivorii din Nord: sinteza

Modul în care se hrănesc oamenii e una din cele mai specifice și stabile trăsături ale unei civilizații. Barbarii celți și germanici mâncau cu totul altfel decât grecii și romanii. Frontiera ce separa Imperiul de triburile din nord, frontieră politică și militară, frontieră de civilizație, era totodată o frontieră alimentară.

Mediteraneenii, fără a refuza carnea, preferau totuși hrana vegetală. Consumau în primul rând pâine (sau alte derivate cerealiere), legume și fructe, adăugând uneori puțină carne, și bând în mod curent vin. S-au impus astfel, în economia agrară și în peisaj, și nu mai puțin într-un registru simbolic,

cele trei „plante de civilizație" (pentru a folosi expresia devenită clasică a lui Fernand Braudel): grâul, vița de vie și măslinul. Pornit de pe țărmurile Mediteranei, creștinismul a asimilat firesc simbolismul alimentar al regiunii, conferindu-i o dimensiune transcendentă. Pâinea, vinul și untdelemnul, cele trei substanțe sacre ale religiei și liturghiei creștine, aveau să cucerească Europa în ritmul expansiunii creștinismului.

„Barbarii" din nord nu aveau nici o plantă de civilizație anume. În schimb dispuneau de un întreg ecosistem de civilizație: pădurea. Trăiau din vânat și pescuit, și de asemenea creșteau animale domestice, boi și cai, porci mai ales, hrăniți și ei de pădure, într-o stare de semilibertate. Carnea și celelalte produse de origine animală: lapte, brânză, constituiau fondul alimentației lor. Ca băuturi, în afară de lapte, aveau berea și cidrul.

Când granița dintre cele două lumi a căzut, rezultatul a fost un amestec și o sinteză a celor două tipuri de alimentație atât de diferite. Schimbarea s-a produs în ambele sensuri. Locuitorii fostului Imperiu Roman au deprins gustul cărnii de la popoarele germanice, iar porcii – pe urmele stăpânilor lor – au invadat pădurile meridionale. Noii seniori erau carnivori înrăiți, și astfel consumul de carne a fost legat simbolic de prerogativele puterii și virtuțile războinice. Un războinic demn de acest nume nu se putea mulțumi cu o alimentație vegetariană inconsistentă. Însă barbarii au adoptat la rândul lor elemente ale tradiției romane, inclusiv din domeniul alimentar; creștinismul, prin opțiunile sale simbolice, a accentuat acest transfer cultural. Pe scurt, grâul a câștigat teren înspre nord, în detrimentul pădurii, și nu mai puțin vița de vie, pentru care s-au făcut uimitoare eforturi de aclimatizare (vinul, în Evul Mediu, era produs chiar și în Anglia; unii

aristocraţi britanici continuau totuşi să prefere laptele, veritabilă înfruntare între băutorii din Sud şi cei din Nord).[6]

Fireşte, fuziunea nu a fost niciodată completă şi uniformă. Chiar şi în zilele noastre, într-o epocă de schimburi multiple, fiecare naţiune europeană, şi chiar fiecare regiune în particular, îşi păstrează obiceiurile alimentare. Nordicii continuă să bea mai mult lapte decât meridionalii, iar aceştia beau mai mult vin decât primii. Dar dincolo de particularităţile multiple, sinteza alimentară a Evului Mediu este o realitate istorică. Occidentul epocii ajunge să se hrănească deopotrivă, într-un mod relativ echilibrat, cu pâine şi cu carne.

Peisaje: Europa, China, Islamul

Această fuziune alimentară a avut urmări de prim ordin. Ea a dat naştere unui model de economie agrară de o complexitate fără egal în alte părţi ale lumii.[7] Randamentul grâului nu e prea ridicat, oricum în Evul Mediu nu era. Din acest motiv, grâul nu poate oferi o hrană aproape exclusivă, ca orezul în Asia de Sud-Est, şi trebuie completat cu alte produse: legume, carne... O altă exigenţă este rotaţia culturilor (asolamentul), fără de care solul secătuieşte şi recolta scade rapid. În consecinţă, rămân suprafeţe necultivate, utilizabile în general pentru animale. Cultura grâului (sau a altor cereale) se combină aşadar cu creşterea animalelor, cu atât mai mult cu cât grâul cere îngrăşăminte, adică bălegar, şi forţă de tracţiune pentru arat (cai în nord, boi şi catâri în sud). „Aşa a

[6] Despre sinteza alimentară de la începutul Evului Mediu, vezi Massimo Montanari, *La Faim et l'abondance: histoire de l'alimentation en Europe*, Paris, 1995; traducere românească: *Foamea şi abundenţa. O istorie a alimentaţiei în Europa*, Polirom, Iaşi, 2003.

[7] Modificarea economiei agrare şi a peisajului din cauza noilor obiceiuri alimentare, la Georges Duby, *Guerriers et paysans, VIIe-XIIe siècles. Premier essor de l'économie européenne*, Paris, 1973, pp. 25-40.

fost organizat în Europa, cu variații regionale ușor de ghicit, pornind de la grâu și alte cereale, un sistem complicat de relații și obiceiuri, atât de cimentat încât nu are fisuri", scrie Ferdinand Lot (caracterizare reluată de Fernand Braudel).[8]

Cu totul altul este peisajul țărilor cultivatoare de orez, ca și logica lor economică. A fost opțiunea alimentară a unei părți importante din Asia de Sud-Est: India, Indochina, Indonezia, China, Coreea și Japonia. Desigur, orezul nu explică totul; el nu e prezent în toate regiunile și în definitiv, de la o țară la alta, civilizațiile sunt foarte diferite. Apar totuși anumite tendințe, strâns legate de acest model de economie agrară. Cu un randament mult mai mare decât grâul sau creșterea animalelor, orezul asigură singur densități umane ridicate și tinde să limiteze, uneori drastic, celelalte tipuri de activități: creșterea animalelor, exploatarea pădurii... Pe de altă parte, lucrările hidraulice intensive cerute de această cultură (irigații, îndiguiri, desecări) cer o coeziune socială puternică și o supraveghere sporită, marcând astfel preeminența comunității asupra individului. Este opusul dinamicii occidentale care a favorizat diversitatea economică și inițiativa individuală.[9]

Aceste considerații se aplică perfect în cazul Chinei, marele rival al Europei în cursa civilizațiilor. Deși civilizația chineză a început în nordul țării, în afara zonei orezului, ea s-a extins apoi în China mijlocie și meridională, regiuni în care predomina rizicultura. Orezul a câștigat astfel întâietatea, iar rețeaua de orezării a devenit esențială în economia și alimentația țării. În afara acestei rețele, o bună parte a solului a rămas nefolosită, mai ales în regiunile muntoase,

[8] Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, vol. I, p. 93.

[9] Despre importanța economică și rolul istoric al orezului, vezi Pierre Gourou, *Riz et civilisation*, Paris, 1984, și Fernand Braudel, *op. cit.*, vol. I, p. 119.

aspect ce contrastează cu peisajul european. Exploatarea pădurii, creşterea animalelor, consumul de carne, lapte şi brânză au rămas marginale în economia şi modul de viaţă chineze. În felul ei a fost o societate foarte performantă, dar autarhică şi prizonieră a unei formule economice unilaterale şi repetitive: un cadru îngust (în ciuda imensităţii teritoriului) şi bine reglat (prea bine reglat) din care era dificil de ieşit (şi pentru ce să fi ieşit dacă totul funcţiona impecabil?).

Mai diversificat, peisajul islamic a fost moştenitorul unei lungi tradiţii orientale şi mediteraneene; oricum, cucerirea arabă a modificat vechile structuri economice mai puţin decât o făcuse prăbuşirea Occidentului, urmată de restructurarea radicală. O trăsătură distinctivă a lumii musulmane a fost extrema ei fragmentare: un mozaic de teritorii şi de comunităţi, legate prin religie, dar separate de situaţia geografică, de condiţiile naturale şi de profilul lor socio-economic. Acest specific a stimulat de altfel un comerţ activ şi înfloritor între diferitele părţi, complementare şi îndepărtate, ale unui teritoriu întins din Spania şi Maroc până în Asia Centrală (doar pentru ţările arabe) şi până în Indonezia (pentru ţările islamice în general). Pe scurt, un spaţiu prea extins, insuficient sudat şi destul de instabil; regiunile prospere se găseau alături sau erau înconjurate de vaste întinderi de stepe aride şi deşerturi, străbătute de populaţii nomade. Incursiunile acestora, şi chiar invaziile periodice, punctează istoria lumii islamice, după modelul originar al cuceririi arabe din secolele al VII-lea şi al VIII-lea. Perioadele de instabilitate demografică şi politică afectau grav economia, şi mai ales infrastructurile agrare, cum s-a întâmplat cu reţeaua de irigaţii mesopotamiană; recuperările care urmau erau dificile, într-un climat în general lipsit de umiditate, în care zonele devenite fertile trebuiau întreţinute cu cea mai mare grijă. Spaţiu fărâmiţat, instabilitate umană, climat deficitar: Islamul nu beneficia, nici pe departe, de premise naturale şi

socio-economice la fel de favorabile ca Europa de Vest. Ofensiva sa la un anume moment, când a combinat o moştenire bogată cu avântul cuceritor al unei religii noi şi cu resursele unei lumi imense şi variate, s-a lovit de un şir de dificultăţi: geografice, economice, şi nu mai puţin – vom vedea – culturale.[10]

Printre numeroasele atuuri ale Occidentului, creşterea animalelor şi exploatarea pădurii merită câteva consideraţii suplimentare. Sunt cei doi factori care, înaintea erei industriale, au alimentat cu prioritate mecanismul productiv. Mai bogat în vite decât China şi decât Islamul, Occidentul şi-a asigurat astfel nu numai avantajele unei agriculturi mai diversificate şi ale unei hrane mai bogate, dar şi o forţă motrice esenţială: tracţiunea animală a furnizat, până în zorii revoluţiei industriale, o cantitate de energie superioară tuturor celorlalte surse utilizate.

Pădurea, într-un fel, este şi ea o „specialitate" europeană. Chinezii, închişi în sistemul lor economic rigid, erau puţin interesaţi de ea, în timp ce Islamul, din cauza condiţiilor climatice, dispunea de spaţii împădurite extrem de reduse. Sub acest aspect (simplificând puţin), contrastul dintre Islam şi Occident este frapant: de o parte, un arhipelag de oaze semănate în deşert, de alta, o civilizaţie de luminişuri în mijlocul unei păduri imense. La fel ca tracţiunea animală, lemnul a fost un element economic indispensabil, cel puţin până la revoluţia industrială. Periodizarea clasică, făcând să se succeadă în evoluţia omenirii epocile de piatră, de bronz şi de fier, e sugestivă, desigur, dar destul de înşelătoare. De-a lungul tuturor acestor epoci, ca şi în perioadele mai recente, elementul cel mai utilizat a fost, de departe, lemnul.

---

[10] O descriere a spaţiului musulman, în sinteza lui Dominique Sourdel şi Janine Sourdel-Thomine, *La Civilisation de l'Islam classique*, Paris, 1983; traducere românească: *Civilizaţia islamului clasic*, Meridiane, Bucureşti, 1975.

Civilizațiile preindustriale sunt în primul rând civilizații ale lemnului: cele mai multe unelte de muncă erau din lemn, în întregime sau parțial; oamenii se încălzeau cu lemne; metalurgia a folosit mult timp cărbunele de lemn, înainte de a-l înlocui în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea cu cărbunele de pământ; bărcile și navele erau construite din lemn (flotele europene care au cucerit lumea au înghițit păduri întregi).

Și iată concluzia lui Braudel: „Omniprezența lemnului a avut în trecut o importanță enormă. Europa, atât de înzestrată din punct de vedere forestier, a avut în această bogăție una din sursele puterii sale. În fața ei, pe termen lung, Islamul a fost afectat de penuria resurselor forestiere și de epuizarea lor progresivă."[11]

Tot Braudel propune un clasament statistic al surselor de energie disponibile în Europa la sfârșitul secolului al XVIII-lea (sunt, evident, cifre „inventate", dar care, deși inevitabil aproximative, dau o ordine de mărime plauzibilă). Tracțiunea animală se află în frunte, apreciată la 10 milioane cai-putere; urmează omul și unealta, între 6 și 8 milioane; lemnul, 4-5 milioane; roțile hidraulice, între 1,5 și 3 milioane...[12] Reiese întreaga importanță a animalului domesticit și a pădurii, domenii în care Occidentul, fără să fi avut, desigur, exclusivitatea, dispunea de o superioritate zdrobitoare.

Oameni mai puțini, libertăți mai multe

Sfârșitul Antichității și începutul Evului Mediu par să fi cunoscut un declin demografic. Nu e nimic foarte clar; scrupulul de exactitate al istoriografiei actuale se lovește de informația insuficientă. Cum să extragi serii statistice plauzibile din izvoare scrise răzlețe, vagi și subiective, completate cu date arheologice punctuale și supuse unor interpretări

[11] Fernand Braudel, *op. cit.*, vol. I, p. 317.
[12] *Ibidem*, p. 325.

diferite? Astfel, concluziile variază considerabil. Anumiți istorici, ca Pierre Chaunu (sedus de o filozofie „demografică" a istoriei și tentat de scenariile catastrofice), presupun o cădere demografică de la 6 la 1, sau chiar de la 8 la 1, în partea occidentală a fostului Imperiu Roman.[13] Aproape mai rău decât un război nuclear în epoca noastră, oricum un motiv suficient pentru a explica dezagregarea unui întreg sistem de civilizație. Alți specialiști sunt mai prudenți. Potrivit unei sinteze recente, „e bine să evităm orice poziție prea tranșantă. Putem opune Orientul, care pare să cunoască un avânt demografic, unui Occident marcat de crize. Dar nu trebuie să uităm că mărturiile despre depopulare sunt locale atunci când provin din arheologie, limitate la aristocrația urbană atunci când provin din surse literare. Astfel, fără a nega producerea unor fenomene de depopulare, acestea au fost parțiale, limitate, și prin urmare n-au putut provoca singure prăbușirea Imperiului Roman."[14]

Chiar fără a dramatiza, o anume scădere demografică pare așadar acceptată pentru partea occidentală a Imperiului (spre deosebire de Orient); în jumătatea de nord a Occidentului, densitatea umană era probabil și mai slabă. Pe la anul 1000, se propun între 30 și 50 de milioane de locuitori pentru întreaga Europă (tot cifre „inventate", desigur); Occidentul singur s-ar situa la un nivel de cel mult 20-25 milioane. Pe o suprafață comparabilă, Imperiul Roman număra în jur de 50 milioane de locuitori. O densitate, așadar, de două ori mai mică pentru Occidentul medieval, în chiar momentul când se profila avântul său.[15]

---

[13] Pierre Chaunu, Georges Suffert, *La Peste blanche. Comment éviter le suicide de l'Occident*, Paris, 1976, p. 58.

[14] Jean-Nicolas Corvisier și Wieslaw Suder, *op. cit.*, p. 118.

[15] Despre evoluțiile demografice: Massimo Livi Bacci, *La Population dans l'histoire de l'Europe*, Paris, 1999; traducere românească: *Populația în istoria Europei*, Polirom, 2003.

Prima consecință a acestei slabe densități umane a fost demarajul dificil al economiei occidentale. Oamenii sunt o bogăție mult mai importantă decât vitele sau materiile prime; sunt de fapt singura bogăție, pentru că totul depinde de opțiunea și de felul lor de a acționa. Dar numărul mic al oamenilor a făcut să le crească și „prețul". Suntem deja departe de turmele de sclavi ale Imperiului sau de țăranii din Orient supuși la „munci forțate". Ca să dispui de oameni, trebuia să le oferi condiții acceptabile. Altfel, plecau să-și caute un alt stăpân. Prăbușirea autorității centrale și fărâmițarea economică și politică au modificat sensibil regulile jocului. Nu mai exista o putere care să impună tiranic norme, să interzică și să oprime. Slăbiciunea politică a trebuit compensată prin întărirea celulei sociale de bază. La această scară restrânsă, fiecare categorie conta, iar între diferitele niveluri comunicarea funcționa efectiv. Rezultatul a fost un sistem foarte ierarhizat – ierarhia feudală –, în care însă prerogativele seniorului și obligațiile vasalului presupuneau și respectarea anumitor angajamente din partea primului. Acest gen de reciprocitate avea să marcheze și relația mult mai inegalitară, dar nu arbitrară (cel puțin în principiu), dintre nobil și țăran. Astfel, totul era reglat de un cod de obligații reciproce. Raporturile sociale din Evul Mediu sunt de natură contractuală, punct de plecare îndepărtat, dar real, al filozofiei moderne a „contractului social". Demnitatea umană, demnitate a persoanei, afirmată clar de religia creștină, a devenit o componentă recunoscută în raporturile dintre indivizi, de natură să atenueze inegalitățile sociale flagrante. Progres de netăgăduit față de Antichitate, contrastând cu viziunea fundamental inegalitară a civilizațiilor antice și cu lipsa lor de sensibilitate pentru drepturile individului (chiar și în foarte democratica Atenă, populată majoritar de sclavi!). Ar fi însă naiv să idealizăm tabloul. Inegalitatea reală era mai puternică decât contextul contractual mai mult teoretic. Mai puternică

şi decât preceptele creştine. Dar sămânţa era semănată. Oamenii ştiau că aveau şi drepturi, şi că stăpânii sau suzeranii lor aveau şi obligaţii. În timpul revoltelor ţărăneşti, răsculaţii n-au ezitat, în mai multe rânduri, să-şi invoce „libertăţile" şi să le reproşeze feudalilor încălcarea „contractului". Această mentalitate contractuală a marcat durabil cultura occidentală: preocupare pentru reglementare asociată cu respectul pentru libertăţi, drepturi şi obligaţii strâns legate într-un proiect destul de contradictoriu, dar susceptibil, prin chiar contradicţiile sale şi prin orizontul său ideal, să pună societatea în mişcare.

Relativa raritate a mâinii de lucru şi relativa libertate a ţăranului şi meşteşugarului au avut şi ele o contribuţie la inovaţia economică şi tehnologică, contrar altor modele de societate, asiatice şi mediteraneene, în care abundenţa muncii sclavilor sau a muncii ieftine bloca orice interes pentru productivitate.[16] În Vest s-au făcut primii paşi spre ceea ce va fi cândva sistemul muncii libere.

Această tensiune creatoare se afirma cu atât mai mult într-o lume potenţial bogată, dar în realitate săracă (înglobând partea sărăcită şi „ruralizată" a Imperiului şi o economie germanică încă primitivă). Occidentul trebuia să accepte o provocare: să cucerească natura şi s-o îmblânzească. Lupta lui cu pădurea capătă astfel o dimensiune simbolică; e prima etapă a expansiunii occidentale.

Dumnezeu şi Cezar

Înainte de a se aşeza pe noi baze, Occidentul a cunoscut o tranziţie destul de haotică, timp de mai multe veacuri. În

[16] „Lipsa *relativă* a mâinii de lucru" este văzută de David S. Landes (*op. cit.*, pp. 65-66) ca un ferment economic important, ce i-a făcut pe europeni să încerce „înlocuirea cu animale şi, mai târziu, cu maşini a forţei şi competenţelor umane".

acest interminabil proces de destructurare-restructurare, o singură instituție a rămas în picioare. Biserica. Datorită ei, s-a menținut o anumită continuitate între cultura antică și cea medievală. Tot Biserica i-a legitimat pe regii „barbari" primindu-i, cu popoarele lor, în sânul comunității creștine. Ea a fost liantul, singurul liant universal în mozaicul disparat care era Evul Mediu la începuturile lui. „Dați Cezarului cele ce sunt ale Cezarului, și lui Dumnezeu cele ce sunt ale lui Dumnezeu", aceste cuvinte ale lui Cristos indică o împărțire a rolurilor între spiritual și temporal, prin care Biserica vrea să-și afirme funcția independentă. În realitate, rolul real pe care și l-a asumat avea să depășească mult misiunea ei teologică, slăbiciunea puterii politice înlesnindu-i și chiar impunându-i expansiunea pe terenul laic. Consolidarea ulterioară a instituțiilor statale n-a fost în măsură să clatine poziția independentă a Bisericii. Distincția dintre spiritual și temporal fiind mai ușor de făcut în teorie decât în practică, complementaritatea celor două puteri nu a putut ascunde o concurență permanentă, care a căpătat uneori accente acute. Disputa clasică, din secolul al XI-lea, dintre papi și împărați – instanțele supreme ale celor două puteri concurente – nu e decât expresia cea mai spectaculoasă a unei confruntări vizibile la toate nivelurile.

Nimic asemănător în Est. Spre deosebire de Occident, Imperiul din Răsărit și-a continuat cariera, fără să lase nici un vid politic, ba dimpotrivă. Biserica a trebuit să accepte o autoritate imperială puternică și să aplice recomandarea lui Cristos în sensul cel mai restrictiv, fără să se amestece în prerogativele Cezarului. În realitate, în treburile pământești, acceptarea Cezarului a devenit supunere în fața lui, invers decât în Occident. Tradiția bizantină a dăinuit în Biserica Ortodoxă până în zilele noastre. „A treia Romă", adică Moscova, n-a făcut decât să preia ștafeta de la Bizanț, într-o

construcție politică în care autoritatea nu se împărțea și nu se discuta, nici măcar cu Biserica.

Această situație i-a permis Bisericii Ortodoxe să se concentreze pe vocația ei, pe mesajul ei teologic, întorcând cumva spatele greutăților cetății pământești. În prezent, clerul ortodox nu-și ascunde mândria de a fi rămas credincios Învățăturii originare. Probabil e adevărat. Biserica Catolică și Bisericile protestante s-au adaptat continuu – și încă o fac – la mediul în schimbare, social, cultural și politic. Nu același lucru se poate spune despre Bisericile Ortodoxe, care rămân extrem de tradiționaliste. Poziție justificabilă sub aspect teologic, dar mai puțin productivă din punct de vedere social și politic. Biserica Ortodoxă o fi mai aproape de cer decât Bisericile Occidentului, dar e mai puțin aproape de Pământ. În analiza noastră, care nu tratează partea transcendentală a lucrurilor, contează doar Pământul.

Sub acest aspect, comparația Apus-Răsărit este frapantă și net în favoarea Occidentului. Dualitatea Biserică-Stat, dualitate a două instituții de natură diferită, dar de importanță comparabilă, a dus la un soi de echilibru al puterilor, prefigurare cam sumară dar eficace a pluralismului ce caracterizează epoca modernă. Occidentul a evitat astfel capcana unei puteri unice sau „mai egale" decât celelalte. A fost o evoluție distinctă în gama formulelor de civilizație. China, unde dimensiunea religioasă a vieții sociale este extrem de estompată, mai curând limitată la un ansamblu de reguli morale și ritualuri, fără relief instituțional, a cunoscut în mod firesc triumful unei caste birocratice care s-a înrădăcinat și continuă să țină frâiele. Islamul a amestecat complet religia și statul, formulă care i-a frânat mersul spre modernitate și nu încetează să-i afecteze negativ evoluțiile politice. Califii, moștenitori ai lui Mahomed, și-au asumat deopotrivă rolul religios, politic și militar. „Ideea că pot exista ființe, activități sau aspecte ale existenței umane ce scapă autorității

religiei şi legii divine e străină gândirii musulmane. Astfel, nu există distincţie între dreptul canonic şi dreptul civil, între dreptul religios şi dreptul public – distincţie crucială în istoria lumii creştine. Nu există decât o singură lege, şaria, revelată de Dumnezeu..."[17] În aceste condiţii, acolo unde textul sacru are forţă de lege, spaţiul laic abia dacă se manifestă.

Cât despre ortodoxie, ea s-a aşezat la remorca statului şi a rămas acolo până în zilele noastre, netulburată, mulţumită să-i fie respectate prerogativele teologice. Încercarea cea mai edificatoare a fost în perioada comunismului, când Biserica Ortodoxă a dovedit o capacitate de compromis uimitoare, adoptând o poziţie foarte umilă în faţa unor regimuri agresiv atee (cel puţin împăraţii Bizanţului şi ţarii Rusiei nu contestau existenţa lui Dumnezeu); în contrast izbitor cu această strategie se înscrie lupta Bisericii Catolice din Polonia, care a socotit regimul comunist o nouă invazie barbară, un „interregn" impus, în timpul căruia, pe lângă misiunea ei pastorală, îi revenea în mod legitim, ca instituţie învestită, o responsabilitate politică şi naţională.

Graţie acestui joc „la egalitate", Occidentul a evitat deopotrivă să alunece în tirania politică sau în fundamentalismul religios. Un spaţiu de libertate a devenit astfel posibil, permiţând dezvoltarea unei dialectici contradictorii care i-a stimulat dinamismul, în contrast cu tendinţa conservatoare a celorlalte sinteze politice şi religioase.

Creştinismul: unificarea lumii şi cucerirea viitorului

Punerea în valoare a viitorului şi afirmarea unităţii speciei umane sunt două puncte esenţiale asupra cărora creştinismul a modificat radical perspectiva. Pentru antici, viitorul semăna

[17] Bernard Lewis, *Que s'est-il passé? L'Islam, l'Occident et la modernité*, Paris, 2002, p. 136.

mult cu trecutul şi cu prezentul; istoria nu ducea nicăieri, doar la inevitabilul sfârşit, urmat de un nou început şi aşa mai departe. Nici o ameliorare în perspectivă: perfecţiunea aparţinea originilor, vârstei de aur a începuturilor umane. O concepţie în general ciclică (ascensiune şi cădere), adică mai curând pesimistă, sau măcar sceptică. Totuşi, în perioada clasică (secolul al V-lea î.Cr., epoca lui Pericle), grecii au devenit conştienţi că evoluaseră mult faţă de perioada arhaică. A fost o primă schiţă a ideii de progres. Dar acest progres destul de special privea doar timpul trecut şi câtuşi de puţin timpul care avea să vină. Grecii şi romanii n-au fost interesaţi să proiecteze această evoluţie progresivă în viitor, pentru a-şi imagina o lume mai bună. Proiectul civilizaţiilor tradiţionale e să menţină starea atinsă, nu s-o amelioreze. Astfel, în modul cel mai firesc, Antichitatea clasică n-a avut un proiect de viitor. A fost una din cauzele esenţiale care au generat un impas; aparent, lumea nu mergea nicăieri. Şi, cu siguranţă, a fost o slăbiciune gravă în faţa creştinismului, care avea un proiect perfect articulat şi nu manifesta nici o ezitare în ce priveşte calea de urmat şi scopul de atins.

Acest gen de istorie – o istorie „orientată" – nu a fost inventat de creştini. Ei n-au făcut decât se preia, să adopte şi să perfecţioneze schema istorică a evreilor (datori ei înşişi, se pare, mazdeismului iranian). În contrast cu derularea repetitivă sau vagul temporal al altor reprezentări, era o istorie lineară, desfăşurată o dată pentru totdeauna, şi care valorifica în egală măsură începutul (Creaţia) şi sfârşitul (Judecata de Apoi). Un interval destul de scurt: şase-şapte mii de ani, în mare parte deja trecuţi; sfârşitul timpurilor părea aproape. Fiecare moment conta pentru realizarea contractului ce lega omenirea de Creatorul ei. Astfel, timpul căpăta un sens. Vârsta de aur (Paradisul pierdut) rămânea în trecut, dar o nouă vârstă de aur, şi mai strălucitoare,

îi aştepta pe oameni la capătul drumului. Istoria nu mai era prizoniera trecutului; viitorul o atrăgea ca un magnet, irezistibil.[18]

La evrei, mântuirea promisă era răsplata binemeritată pentru atâtea încercări şi nenorociri. Ei au dat istoriei un sens eminamente „naţional": traseul „poporului ales", suferinţele sale, revanşa sa. Mai târziu, reluând pe cont propriu schema iudeo-creştină, Islamul s-a închis şi el într-o concepţie comunitară, deşi desfăşurată într-un spaţiu mult mai vast; linia de demarcaţie între „adevăraţii credincioşi" şi „ceilalţi" rămânea foarte netă. În schimb creştinismul, desprins de trunchiul evreiesc, a adoptat de la început o concepţie cosmopolită. Toate fiinţele omeneşti erau învestite cu o demnitate egală, toate erau menite mântuirii. Universalismul creştin cuprindea omenirea întreagă. Proiectul de viitor apare astfel în toată amploarea sa: este întoarcerea omului lângă Creatorul său, apropierea şi în final fuziunea cetăţii oamenilor cu cetatea lui Dumnezeu (ca să reluăm modelul ideal formulat de Sfântul Augustin).

Pentru întâia oară, prindea contur o teorie generală a Progresului, axată desigur pe un principiu transcendent, dar susceptibilă de a fi inserată în spaţiul laic (ideea modernă de progres poate fi privită ca expresia laicizată a viziunii creştine a propăşirii fiinţei umane). Sfârşitul timpurilor avea şi o versiune „milenaristă", potrivit căreia Judecata de Apoi şi atemporala fericire celestă vor fi precedate de „o mie de ani de fericire" chiar aici, pe Pământ: o ultimă fază a istoriei caracterizată de egalitate socială, dreptate şi armonie. Era vestirea unei adevărate revoluţii, interpretare frecventă în

[18] Pentru o comparaţie între cele două modele istorice divergente – greco-roman şi iudeo-creştin –, vezi cartea mea, *La Fin du monde. Une histoire sans fin*, Paris, 1989 şi 1999; traducere românească: *Sfârşitul lumii. O istorie fără sfârşit*, Humanitas, Bucureşti, 2007.

primele veacuri ale erei creştine, când creştinismul era religia oprimaţilor; oficializarea Bisericii în secolul al IV-lea a atenuat această orientare radicală, care avea să cunoască o revenire spectaculoasă spre sfârşitul Evului Mediu şi la începutul epocii moderne. Exprimând mânia celor oropsiţi şi dorinţa lor de schimbare, milenarismul se află astfel la originea doctrinelor revoluţionare ce propovăduiesc „o lume nouă" şi „viitorul luminos". S-ar spune deci că creştinismul a adus primele elemente ale unei duble construcţii ideologice: progresul pas cu pas şi ruptura revoluţionară.

Aceste proiecte, trebuie subliniat, erau destinate omenirii întregi. Nu exista decât o singură istorie. Apostolii răspândesc Cuvântul lui Dumnezeu în toate colţurile lumii cunoscute. *Cronica Universală* scrisă de Eusebiu din Cezareea spre anul 300 dă tonul unificării istoriei, oferind un model predilect istoriografiei medievale. Trebuia adunat tot materialul istoric cunoscut (sacru şi profan), respectând o cronologie riguroasă (nu neapărat şi veridică), în jurul unui ax ce unea, virtual, Creaţia şi Sfârşitul timpurilor. Genul acesta de cronici exprima astfel sensul *universalist* şi *finalist* al doctrinei creştine. Evident, împlinirea Scripturilor trebuia să fie precedată şi anunţată de creştinarea întregului Pământ.

Proiectul creştin cerea implicit (şi chiar explicit) unificarea lumii. Iată una dintre cheile expansiunii occidentale.

De cealaltă parte, China nu avea de comunicat nici un Adevăr lumii, dincolo de hotarele ei (întinse, ce-i drept, cât toată Europa). În schimb, Islamul vehicula un Adevăr relativ apropiat de cel iudaic sau creştin, dar era mai puţin zelos decât creştinii în a-i converti pe „ceilalţi" la modelul său. De aici, o privire mai detaşată şi destul de disprețuitoare pentru teritoriile şi popoarele din afara spaţiului islamic, şi de asemenea o relativă toleranţă, înlăuntrul Islamului, pentru alte comunităţi religioase, evreieşti şi creştine (ceea ce nu

împiedica discriminarea, manifestată mai ales printr-un regim fiscal oneros). Era o toleranță datorată unui grad de indiferență, spre deosebire de creștinism care nu a fost niciodată indiferent. Astfel, „necredincioșii" Islamului au avut o viață mai ușoară decât „păgânii" creștinătății. Comunități creștine relativ importante au supraviețuit până în zilele noastre în lumea islamică; în Occident, expulzările repetate de evrei în Evul Mediu (Anglia – 1291; Franța – 1394, Spania – 1492), ca și expulzarea maurilor din Spania (1502), iar mai târziu (în 1609) chiar și a arabilor convertiți la creștinism (moriscii) arată o filozofie mai puțin tolerantă (de remarcat că o mare parte din evreii expulzați din Spania și-au găsit refugiu în Imperiul Otoman).

Este interesant de comparat și geografia simbolică a Islamului cu cea a creștinătății. Pentru musulmani, centrul absolut este Mecca, reper transcendent, dar totodată situat în centrul *real* al lumii islamice. În momentul rugăciunii, toate privirile sunt ațintite spre acest punct. Islamul s-a retras în el însuși și a întors spatele restului lumii. Pentru creștini (și pentru evrei), centrul simbolic se află la Ierusalim. Dar această cetate mistică e situată în afara spațiului creștin; nu le-a aparținut niciodată. Privind spre Ierusalim, creștinii au învățat să privească dincolo de spațiul lor de civilizație. Eliberarea locurilor sfinte a fost multă vreme visul lor obsesiv. Însă creștinii privesc și mai departe. După cartografia medievală, Paradisul terestru se găsea la extremitatea orientală a Pământului (în vecinătatea Chinei sau Japoniei, cum s-ar spune); hărțile fiind „orientate", adică având Orientul plasat deasupra, Paradisul terestru ocupa, într-un mod foarte potrivit, poziția dominantă. Proximitatea acestui loc suprem conferea o atracție în plus Extremului Orient, și mulți călători au încercat să-l găsească. Astfel, Asia era străbătută de o axă inițiatică, legând Ierusalimul de Paradisul terestru, cu

etape intermediare, şi ele de un simbolism superior, ca fabulosul regat creştin al Preotului Ioan. Această geografie imaginară îi invita pe creştini şi chiar le poruncea să plece în căutarea, respectiv cucerirea ţinuturilor îndepărtate.

Ceea ce poate surprinde în acest tablou comparativ este deosebirea, îmbrăcând o multitudine de aspecte, dintre cele două „jumătăţi" ale creştinătăţii. Mediul socio-cultural pare să fi acţionat mai puternic decât diferenţele dogmatice a căror inconsistenţă ne face să surâdem (ar fi crucial să ştim dacă Sfântul Duh vine de la Tatăl şi de la Fiul, cum cred catolicii, sau doar de la Tatăl, cum spune teologia ortodoxă). Diferenţa esenţială trebuie căutată în spiritul celor două civilizaţii. Să mai recurgem o dată la Sfântul Augustin. Acest clasic inconturnabil al gândirii occidentale este aproape ignorat în Europa ortodoxă, unde nici un teolog nu îndeplineşte acelaşi rol. Pentru Biserica din Răsărit nu s-a pus niciodată problema să producă un Sfânt Augustin. *Cetatea lui Dumnezeu* şi excepţionala sa carieră se înscriu în contextul istoric al dezmembrării Imperiului de Apus (devastarea Romei de către goţii lui Alaric în 410 a avut loc cu puţin înainte de scrierea ei) şi al competiţiei dintre Biserică şi stat, scopul manifest al autorului fiind să afirme preeminenţa instituţiei religioase. Parabola celor două cetăţi e reflectarea unei istorii fluide şi conflictuale în care se confruntă temporalul şi spiritualul. Biserica din Răsărit nu avea vocaţia de a propune un asemenea scenariu. Există în Vest un istoricism exacerbat şi un deficit de istoricism în Est.

Rămâne să vorbim de miracole. Nici o altă religie nu manifestă pasiunea creştină pentru tot ce aboleşte legile naturii. Surprinzător punct de plecare pentru o civilizaţie occidentală reputată pentru raţionalismul ei (şi chiar, uneori, blamată pentru abuz de raţionalism). Miracolele n-au dispărut nici în zilele noastre, cel puţin în conştiinţa credincioşilor

(sfinţii sunt socotiţi făcători de minuni, iar numărul de sanctificări a crescut spectaculos în Biserica Catolică. Prosperă de asemenea miracolele „nereligioase" ce ţin de paranormal, extratereştri etc.). Pentru oamenii din Evul Mediu, condiţia lumii era fundamental miraculoasă, iar miracolele se petreceau ca nişte fapte cotidiene. Dar, în afară de „densitatea" lor, miracolele creştine prezintă o altă trăsătură remarcabilă: nu exprimă un exces de vitalitate a naturii, ca în imaginarul oriental, ci pur şi simplu sunt intervenţii menite să anuleze constrângerile de ordin fizic. Acest aspect foarte voluntarist exprimă diferenţa dintre spirit şi materie, esenţială în cultura creştină, şi puţin sau deloc prezentă în alte sinteze religioase şi culturale. Lumea materială trebuie să se supună voinţei spiritului. La început, a fost un domeniu rezervat Creatorului. Dar de la Vechiul Testament la cel Nou, fenomenul se amplifică simţitor: Isus operează miracole după miracole, parcă pentru a dovedi că natura trebuie să se supună Cuvântului. Apoi, sfinţii au avut partea lor din acest privilegiu divin. Civilizaţia creştină s-a pătruns tot mai mult de ideea unei supremaţii absolute a spiritului. Începând cu un anume moment, progresiv, această viziune despre lume a fost transferată de la religie la ştiinţă. Miracolele ştiinţifice şi tehnologice reprezintă într-un fel versiunea laică a minunilor religioase. Nu mai e Dumnezeu, e Ştiinţa; nu mai sunt sfinţii, ci savanţii. Rămâne esenţialul: voinţa de a domina natura.

Acest transfer s-a făcut cu atât mai uşor cu cât mentalitatea „miraculoasă" a Evului Mediu occidental n-a renegat niciodată o anumită moştenire raţionalistă greco-romană. Supranaturalul a fost integrat într-un discurs extrem de elaborat şi prins în angrenajul unui mecanism infailibil. E suficient să revenim la Sfântul Augustin, a cărui argumentare, extrem de meticuloasă, este impecabilă (cum va fi mai târziu scenariul lui Marx, pe care într-un fel îl prefigurează). Două

instrumente puternice au fost astfel reunite într-un angrenaj cu atât mai eficace. Raționalismul clasic oferea o metodologie excelentă, dar care, în lipsa unei direcții și a unui ideal, risca să se învârtă în gol. Miraculosul creștin promitea mult, dar trebuia să crezi în el. Mariajul dintre cele două filozofii a sporit credibilitatea mesajului religios, dând substanță și finalitate exercițiului rationalist. Astfel, Occidentul era pregătit în conștiința lui pentru a încerca remodelarea lumii.

O fuziune complexă

Iată un șir de factori și de evoluții ce ne-ar putea lămuri cariera particulară a Occidentului. Trebuie să rezistăm tentației de a stabili o ierarhie a lor. Discuția între cei care susțin primatul unei cauze sau alteia este interminabilă – și fără șanse de a se încheia. Tandemul economie-demografie oferă un model deja clasic al acestei fundături; care factor este „mai determinant", primul sau al doilea? Acest gen de dispută ține de un raționament simplist și până la urmă steril. Istoria e făcută dintr-o multitudine (o cvasiinfinitate) de elemente și de mișcări. Acestea sunt întrețesute într-un ansamblu, și ar fi imprudent să considerăm un anume segment ca fiind mai important sau mai puțin important decât altul. Cum să le disociem? Demografia, economia, instituțiile, mentalitățile, deciziile politice și atâtea alte compartimente au existență autonomă doar în reprezentările noastre, simplificate după conturul modelelor ideale pe care le construim. În viața reală, totul fuzionează, la fel ca într-un proces chimic. Ar fi amuzant să susținem că hidrogenul din apă e mai important decât oxigenul, pe motiv că raportul molecular este de doi la unu; pentru ca apa să existe, cele două elemente sunt, deopotrivă, indispensabile. Nu putem ști ce curs ar fi luat istoria în absența sau în cazul modificării uneia sau alteia

dintre variabilele ei. Dacă, să zicem, clima Occidentului era toridă sau glacială... Dacă în locul pădurii ar fi fost stepă... Dacă Europa n-ar fi adoptat religia creştină... Dacă Imperiul Roman nu cădea... şi aşa mai departe. Sigura operaţie utilă e să privim tabloul în ansamblul său, pentru a remarca mulţimea de trăsături particulare, de natură să distingă Occidentul de celelalte civilizaţii şi chiar să-l singularizeze. „Fuziunea" occidentală a produs un tip de civilizaţie nu numai diferit, dar şi „opus", în măsura în care logica autodepăşirii a primat în faţa idealului de stabilitate.

III
Demarajul
(secolele al XI-lea–al XIV-lea)

Anul o mie: teamă și speranță

Observatorul celest care ar fi privit de departe Pământul anului o mie risca să tragă concluzii false despre viitorul acestuia. Ar fi remarcat câteva civilizații strălucite: mai întâi China, cu minunatul ei mecanism economic și invențiile ei strălucite; apoi Islamul, miracol al unei bogate vieți intelectuale apărute în plin deșert, care părea să continue cunoașterea antică mai mult decât Europa; și chiar Bizanțul, pornit de mult pe panta declinului, dar dovedindu-și capacitatea de a recupera și reprezentând în definitiv colțul cel mai civilizat al Europei. În schimb, despre Occident n-ar fi putut reține mare lucru: o societate frustă de țărani și războinici, trăind la limita supraviețuirii, trudind să se desprindă de pădurea lor protectoare. Șansele nu păreau de partea lui, nici pe departe. Și totuși, această societate săracă și rudimentară avea să cucerească lumea, să inventeze tehnologia și să schimbe destinul omenirii.

E adevărat, ceva se mișca de la bun început, dar mișcarea rămânea imperceptibilă, și oricum nivelul de la care pornea era extrem de jos. Dacă vom căuta un reper simbolic pentru a marca începutul unei dezvoltări semnificative, anul o mie se prezintă ca o dată-prag. Cu condiția să nu ignorăm acumulările precedente, modeste dar reale, și să precizăm că ritmul se va accelera spectaculos puțin mai târziu, în secolele al XII-lea și al XIII-lea. E vorba de un proces, nu de o istorie evenimențială. Putem totuși, fără a abuza de cronologie, să situăm această primă fază a creșterii Occidentului între anul

o mie şi anul 1348, acest ultim moment, mult mai precis, desemnând epidemia de ciumă care a devastat bazinul mediteranean şi Occidentul, provocând un regres trecător şi o remodelare socio-economică.

Pentru a caracteriza anul o mie (în sensul său „lărgit": sfârşitul secolului al X-lea şi prima jumătate a secolului al XI-lea), ne poate lămuri foarte bine dubla mărturie a lui Raoul Glaber, călugăr fantast şi istoric naiv, dar pictor priceput al vieţii cotidiene din epoca sa. El descrie, în tonuri apocaliptice, foametea din 1033 care a pustiit Burgundia, una din multele disfuncţionalităţi de acest gen într-un Occident pândit permanent de crize alimentare: „În perioada care a urmat, foametea a început să-şi întindă urgia peste tot Pământul şi a existat spaima că întregul neam omenesc ar putea să dispară."[1] Însă în loc de sfârşitul lumii, a urmat o extraordinară înnoire. „Cerul a început să râdă, să se lumineze şi a fost însufleţit de vânturi prielnice. Toată faţa Pământului s-a acoperit cu o verdeaţă plăcută şi cu belşug de fructe care a gonit foametea. [...] În acelaşi an, grâul, vinul şi celelalte roade s-au făcut peste aşteptări, mai mult decât se sperase pentru toţi cei cinci ani dinainte."[2] Şi iată alt pasaj ce ilustrează dinamica Occidentului imediat după anul o mie: „Către al treilea an de după anul o mie, pe aproape întreg Pământul, dar mai ales în Italia şi în Galia, s-au reparat bisericile; chiar dacă cele mai multe dintre ele, temeinic construite, nu aveau nevoie de reparaţii, un spirit de emulaţie împingea fiecare comunitate creştină să aibă una mai frumoasă decât ceilalţi. Părea că lumea însăşi, scuturându-se şi lepădându-şi bătrâneţea, ar fi îmbrăcat pretutindeni o mantie albă de biserici."[3] Metafora, remarcată pe drept de istoricii

[1] Raoul Glaber, *Histoires*, pasaje reproduse de Georges Duby, în *L'An mil*, Paris, 1980, p. 112.

[2] *Ibidem*, pp. 183-184.

[3] *Ibidem*, p. 197.

moderni pentru sugestiva ei frumusețe, respiră un aer de tinerețe și încredere. Începe astfel „vremea catedralelor"[4], edificii care sunt deopotrivă mărturia unei înalte aspirații spirituale și a unei remarcabile capacități tehnologice: într-un cuvânt, a unei dorințe de autodepășire manifestată în toate domeniile.

Cel două fețe ale Occidentului, ros de slăbiciunile lui și terorizat de mii de agresiuni reale sau imaginare, dar aspirând, nu mai puțin, să se autodepășească și să-și biruie defectele, sunt prezente deopotrivă în această frescă a anului o mie pictată de călugărul burgund. Ne aflăm, în mod evident, în fața greutăților unei porniri. Dar această dialectică a extremelor, în bine ca și în rău, prefigurează deja o trăsătură caracteristică și de durată a mentalității occidentale. Asumându-și incertitudinile unei acțiuni voluntare și ale unei istorii dinamice, repusă mereu în chestiune, Occidentul a dezvoltat o atitudine făcută din contraste extreme, în care optimismul și pesimismul sunt prezente în proporții aproape egale. Pendularea lui Raoul Glaber între prăbușirea iminentă a civilizației (dacă nu chiar sfârșitul lumii) și înnoirea și avântul omenirii rămâne exprimată și peste o mie de ani, în zilele noastre, în termeni aproape identici.

Moara și orologiul

Domesday Book, recensământul comandat în 1086 de Wilhelm Cuceritorul, înregistrează, pe ansamblul regatului, un număr de 5 624 mori de apă. Pe atunci, Anglia era o țară mică, nu depășea un milion și jumătate de locuitori; raportul populație-mori e absolut impresionant. Pe continent, în lipsa unei statistici la fel de complete, informațiile fragmentare permit să se întrevadă același tablou și mai ales o dinamică

[4] Expresia îi aparține lui Georges Duby: *Le Temps des cathédrales. L'art et la société. 980-1420*, Paris, 1976.

puternică: din secolul al X-lea şi până în secolul al XIV-lea, morile se înmulţesc în aproape tot Vestul. Pe teritoriul actual al departamentului Aube, sunt menţionate 14 mori în secolul al XI-lea, 60 în secolul al XII-lea şi peste 200 în secolul al XIII-lea. „În oraşe, exista de asemenea un număr considerabil de mori. Astfel, la Paris, la începutul secolului al XIV-lea, existau nu mai puţin de 68 de mori, în amonte, pe Sena [...]. Pe 1 500 de metri, o asemenea concentrare de mori în plin Paris constituia un adevărat complex industrial."[5] Pentru toată Franţa, se pot estima cam 20 000 de mori hidraulice către anul 1100, 40 000 la sfârşitul secolului al XIII-lea şi 70 000 la sfârşitul secolului al XV-lea.[6] Apărute mai târziu, şi mai puţin numeroase, morile de vânt se vor înmulţi la rândul lor.

Unii istorici nu ezită să vorbească de o primă revoluţie industrială în Occident în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, preludiu al revoluţiei industriale propriu-zise din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Dacă forţa motrice a celei din urmă a fost aburul, Evul Mediu a folosit energia hidraulică – moara de apă (şi complementar energia eoliană – moara de vânt) în activităţi industriale destul de variate. Existau astfel instalaţii folosite la măcinat boabe, la piuat stofe (una din principalele industrii ale Evului Mediu) sau la tăbăcit piei; în funcţie de nevoi, morile serveau de asemenea la prelucrarea metalelor, la fabricarea berii sau (de la sfârşitul secolului al XIII-lea) a hârtiei... Totul e relativ, desigur. Entuziasmul „descoperitorilor" acestei revoluţii medievale e temperat de scepticismul celor care observă că oricum, cu sau fără mori, până la „adevărata" revoluţie industrială principala forţă de muncă a rămas – de departe – cea a braţelor omeneşti şi a tracţiunii animale. O altă remarcă „incomodă" precizează că oamenii

---

[5] Jean Gimpel, *La Révolution industrielle du Moyen Age*, Paris, 1975, pp. 21-22.

[6] Fernand Braudel, *L'Identité de la France, Les hommes et les choses*, partea I, Paris, 1990, p. 145.

din Evul Mediu n-au inventat aproape nimic: morile – ca şi alte maşini – sunt cunoscute încă din Antichitate.

Într-adevăr, acest din urmă aspect e demn de luat în seamă, dar într-un sens mai curând favorabil Evului Mediu. Tehnologic vorbind, Antichitatea clasică, fără să mai vorbim de China, găsise uneori soluţii de un rafinament uimitor. În secolul I î.Cr., inginerii din Alexandria au pus la punct o varietate de tehnologii noi, printre care prima maşină cu aburi (cu aproape două milenii înainte de Denis Papin şi James Watt). Iar forţa hidraulică nu era nici ea (cu atât mai puţin) un secret pentru locuitorii lumii greco-romane. Mori de apă şi alte instalaţii hidraulice – unele remarcabil de complexe şi cu randamente înalte – sunt semnalate încă din secolul I î.Cr. Dar aceste maşini rămâneau rare, folosite în general pentru a rezolva situaţii particulare – caz în care inginerii romani ştiau să le construiască; astfel, la Barbegal, lângă Arles, „au construit unul din cele mai mari complexe cunoscute în Imperiul Roman [...]. Apa adusă de un apeduct se despărţea în două şuvoaie ce acţionau două grupuri de câte opt mori“[7]. Dar capacitatea de a face nu serveşte la mare lucru când nu există interesul de a face. Maşina cu aburi din Alexandria n-a depăşit niciodată stadiul de jucărie experimentală. Nimeni nu s-a gândit să facă mai multe mori de apă pentru a spori „productivitatea“ economiei romane. Munca prestată de sclavi e în general considerată principalul obstacol în calea unei dezvoltări de tip tehnologic; la ce bun să pui la muncă maşinile dacă sclavii sunt la îndemână anume pentru asta? Se poate observa şi o constrângere de ordin „hidrografic“: cele mai multe cursuri de apă mediteraneene sunt puţin abundente şi cu debit neregulat. E mai uşor să fii pasionat de morile de apă în Anglia decât în Sicilia! Dar mobilul esenţial poate fi altul. Ar trebui să inversăm întrebarea: în loc să ne întrebăm de ce Orientul elenistic sau lumea romană

[7] Jean Gimpel, *op. cit.*, p. 14.

nu au făcut „asta", să ne întrebăm mai curând de ce s-o fi făcut. Ca să schimbe ordinea lumii? Nici nu le trecea prin gând. Suntem obişnuiţi să gândim în termeni occidentali, şi de aceea imobilismul celorlalţi e de natură să ne intrige. Însă din perspectiva lor, cei care gândeau normal erau ei; nu tânjeau după o societate tehnologică (chiar dacă dispuneau de elementele care le-ar fi permis să încerce aventura).

Cazul Chinei e şi mai frapant. Chinezii au inventat „aproape totul", cu mult înaintea europenilor: hârtia, tiparul, orologiul mecanic, busola, praful de puşcă... Pentru ei, societatea tehnologică era la îndemână... nu trebuiau decât s-o imagineze. În calea ei a stat poate un sistem prea bine reglat; cum şi de ce să schimbi ceea ce funcţiona atât de bine (în schimb, sărăcia şi anarhia individualistă a Occidentului au declanşat impulsul aici). Pentru chinezi, ca şi pentru greci şi romani, realizările tehnologice rămâneau performanţe de ordin intelectual, fără finalitate socială. Chinezii cunoşteau energia hidraulică, pe care-o aplicau ocazional. Fabricau, de asemenea, hârtie. Dar niciodată nu le-a venit ideea s-o fabrice mecanic; şi nimeni nu s-a gândit la această soluţie pe lungul drum parcurs de hârtie din China până în Europa. „Timp de o mie de ani, hârtia, inventată de chinezi, fusese făcută cu mâna sau cu piciorul, dar îndată ce hârtia a fost introdusă în Europa, procedeul de fabricare a fost mecanizat [...]. Menţionate în 1276, primele mori de hârtie acţionate de energia hidraulică au fost cele de la Fariano, în Italia"[8] (urmate de instalaţii similare în Spania, în Franţa...).

Orologiul mecanic invită la o altă comparaţie interesantă. Chinezii, ca întotdeauna, au luat-o înainte. Inginerii lor au construit câteva orologii hidraulice, aparate complexe şi ingenioase, desigur, dar cu o fiabilitate ce rămânea modestă. Şi, mai ales, măsurarea timpului nu era pentru toată lumea.

[8] *Ibidem*, p. 19.

„Acele maşinării monumentale erau proiecte imperiale, realizate pentru împărat şi astrologii săi, şi rezervate lor. Chinezii considerau timpul şi cunoaşterea lui un domeniu secret al suveranului, care nu trebuia împărţit cu poporul."[9] Adevăratul orologiu mecanic, cel pe care-l cunoaştem, mai perfecţionat, este o invenţie pur europeană (suficientă, poate, pentru a contrazice prudenţa excesivă a celor care găsesc puţine merite tehnologiei medievale). Biserica, mai întâi, cu timpul ei liturgic repetitiv, apoi oraşele, cu activităţile lor multiple şi ritmate, au stimulat căutarea unui instrument de măsură (oraşele mai mult decât Biserica, aceasta putându-se mulţumi la nevoie cu diviziunile „naturale" ale zilei). Orologiul, atestat aproape simultan în Italia şi în Anglia către sfârşitul secolului al XIII-lea, este o primă capodoperă produsă de vocaţia tehnologică a Occidentului; automatizare, ritmicitate, precizie (precizie destul de „aproximativă" la început!) ..., acest produs ideal al spiritului mecanic apare ca un străbun al tehnologiei moderne. Măsurarea automată a timpului răspundea nevoilor unei societăţi din ce în ce mai activă şi conştientă de responsabilităţile individuale şi colective, şi avea să consolideze la rândul ei aceste mentalităţi şi comportamente. În oraşe, orologiul şi-a ocupat cu mândrie locul pe turnurile edificiilor reprezentative, ca reper inconturnabil al peisajului urban şi al noii culturi „burgheze"; a disciplinat comportamentele sociale şi i-a oferit individului mai multă autonomie, întărind astfel două trăsături inseparabile ale formulei occidentale: disciplina colectivă şi libertatea individuală. Într-un fel, Occidentul a devenit o societate reglată de ceas, iar sentimentul acut al valorii şi ritmicităţii timpului i-a asigurat, nu mai puţin decât resursele sale materiale,

[9] David S. Landes, *op. cit.*, p. 81, şi în general despre invenţia şi funcţia socială a orologiului mecanic, pp. 78-82; de acelaşi autor, o lucrare consacrată special acestei probleme: *L'heure qu'il est. Les horloges, la mesure du temps et la formation du monde moderne*, Paris, 1987.

eficiența (celelalte părți ale lumii au trebuit să aștepte mai multe secole pentru a beneficia de serviciile orologiului mecanic: timpul rămânea un monopol imperial în China, și unul religios în lumea islamică).

Iată așadar o adevărată obsesie a timpului! După ce a organizat timpul istoric, numărat minuțios, secol cu secol, de la Creație până la Judecata de Apoi, Occidentul a ordonat, la fel de riguros, timpul cotidian. Înainte de a cuceri spațiul, înainte de nenumăratele sale cuceriri științifice, timpul a fost prima lui cucerire.

Ogoare și orașe

Secolul al XII-lea, în special, se prezintă ca o fază decisivă în istoria agriculturii occidentale, caracterizată de extinderea culturilor și creșterea producției; asta în paralel cu o creștere demografică, considerată fie o cauză, fie efectul avântului economiei agrare.[10] În fapt, cum aceste două variabile acționează în strânsă legătură, de ce nu le-am considera cauză și efect în egală măsură? Dar mecanismul demarajului economic este și mai complex, angrenând o mulțime de factori. Ordinea feudală, complet instituită, oferă deja un cadru mai bine coordonat și mai eficient, dacă-l comparăm cu fluiditatea și incertitudinea primelor secole ale Evului Mediu. Vechea aristocrație războinică, pe cale de a se rafina, are nevoi sporite; țăranii, exploatați dar și interesați în creșterea randamentelor, sunt motivați să producă mai mult. Se înregistrează progrese spectaculoase, tehnologia agrară cunoaște și ea mai multe perfecționări: utilizarea mai frecventă a

[10] Georges Duby, *Guerriers et paysans*, partea a III-a: „Les Conquêtes paysannes. Milieu du XIe – fin du XIIe siècle". Despre dezvoltarea rurală și urbană a Franței, o privire sintetică în *Histoire de la France des origines à nos jours*, sub conducerea lui Georges Duby, „L'essor du XIIe siècle", de André Joris, Paris, ediția 1995, pp. 230-239.

fierului (dovadă înmulţirea forjelor, inclusiv în sate); plugul, numai din lemn până atunci, integrează elemente din fier; caii sunt potcoviţi, iar atelajele devin mai eficace; începe de asemenea metoda rotaţiei culturilor, ceea ce reduce suprafaţa terenurilor neproductive... Consumul de pâine, aflat în creştere (urmare a aculturaţiei fostului Nord barbar), contribuie la extinderea culturilor de grâu şi, firește, la înmulţirea morilor. Ca întotdeauna, există o varietate de cauze care acţionează împreună şi se întăresc reciproc.

Clima intră de asemenea în joc. E, cel puţin, opinia climatologilor şi istoricilor climei, care de o vreme vorbesc despre un „mic optimum medieval" situat aproximativ între anii 800 şi 1300. Unii acordă acestui fenomen o importanţă hotărâtoare; astfel, climatologul britanic H.H. Lamb pune în strânsă legătură cele mai evidente semne de avânt ale Occidentului (catedralele şi cruciadele) cu faza de vârf a încălzirii.[11] Să meargă oare atât de departe dependenţa istoriei de evoluţiile climatice? Sau este vorba mai curând de irepresibila înclinaţie a specialiştilor de a pune lumea să se învârtă în jurul domeniului lor? Sensibilitatea climatică exacerbată din zilele noastre îşi spune şi ea cuvântul, cu siguranţă, în interpretarea trecutului. Graficul propus al oscilaţiilor climatice pare totuşi să recomande o anume prudenţă; în medie, „micul optim climatic" ar fi însemnat o încălzire de jumătate de grad faţă de „mica eră glaciară", faza climatică următoare. În plus, cele două perioade opuse sunt „modele ideale": construcţii intelectuale bazate pe realitate, dar prezentând un grad de coerenţă mai mare decât realitatea.

[11] H.H. Lamb, *Climate, History and the Modern World*, New York şi Londra, ediţia a II-a, 1995, p. 180. Vezi de asemenea Emmanuel Le Roy Ladurie, *Histoire humaine et comparée du climat. I. Canicules et glaciers (XIIIe-XVIIIe siècles)*, Paris, 2004, şi discuţia critică pe care am propus-o în *L'Homme face au climat. L'imaginaire de la pluie et du beau temps.*

Nimic nu e mai variabil decât timpul; se înregistrează ierni glaciale în plină perioadă „caldă", şi invers, veri toride în mijlocul fazelor „glaciare". Efectele sunt mai uşor de observat şi de simţit în zonele extreme: astfel, în timpul „micului optim", gheţarii alpini au înregistrat o retragere vizibilă, iar litoralul groenlandez, degajat de gheţuri, a fost colonizat de vikingi (în secolul al XII-lea), fiind abandonat un secol mai târziu în faţa ofensivei frigului. În concluzie, şi cu condiţia de a nu-i cere prea mult, această ameliorare climatică, limitată şi inegală, poate fi luată în consideraţie, cel puţin în anumite regiuni, ca o condiţie care ar fi favorizat producţia agricolă, permiţând mai ales înaintarea agriculturii spre nord şi în zonele alpine.

Cauzele rămân complexe şi discutabile, dar rezultatul incontestabil este extinderea culturilor, în zone smulse naturii „sălbatice". Secolul al XII-lea rămâne în istorie ca o perioadă de defrişări spectaculoasă. „La nivel individual, ţăranul încearcă să-şi extindă ogorul. În plus, la îndemnul posesorilor de pământ (călugări şi seniori laici), grupuri de ţărani iau cu asalt terenurile necultivate: fac desecări de mlaştini, îndiguiesc polderele (în Flandra, începând din anul 1100), defrişează mai ales tufărişurile, arbuştii, chiar şi lizierele pădurii – pe care se feresc s-o distrugă, pentru că rămâne o rezervă inepuizabilă de vânat şi de păşune naturală pentru animalele mici (oi, capre şi porci)." [12] Evul Mediu se afirmă astfel ca o civilizaţie de graniţă, o graniţă care nu se reduce la conturul exterior, ci se insinuează peste tot între oameni şi natură, între sate şi pădure, între pământul cultivat şi cel necultivat. Acest tip de civilizaţie, se ştie (anticipând rolul bine cunoscut al graniţei în istoria americană), imprimă un spirit dinamic şi o mentalitate de cuceritor. Înainte să

[12] *Histoire de la France*, *op. cit.*, p. 231.

plece la cucerirea lumii „exterioare", Occidentul a început prin a-şi cuceri propriul teritoriu.

De la 1100 până la 1200, schimbarea de decor este frapantă; iată o mărturie care compară sfârşitul acestui secol cu primii săi ani: „Pământul nu era atât de populat, nici atât de bine lucrat ca acum; şi nu vedeai atâtea domenii bogate, atâtea castele, atâtea oraşe prospere. Făceai zece leghe, sau chiar cincisprezece, fără a întâlni un târg, un castel sau un oraş în care să poţi găsi adăpost. Parisul era foarte mic pe vremea aceea."[13]

În paralel cu această colonizare internă, Occidentul produce un prim mare val migrator, dincolo de graniţele sale. Fenomenul e greu de explicat prin suprapopulare: existau pământuri de defrişat şi de colonizat chiar în interiorul spaţiului occidental. În parte, această deplasare s-a făcut la chemarea prinţilor din Europa Centrală (recent creştinată şi intrată în orbita Occidentului) care voiau să profite de tehnologiile şi cunoştinţele vecinilor apuseni, pentru a-şi pune în valoare teritoriul. Dar cauzele demografice, economice şi politice nu explică totul. Exista de asemenea o „voinţă de expansiune" care începea deja să anime creştinătatea apuseană. În fapt, trei axe de expansiune (demografică, militară, politică) se desenează aproape în acelaşi timp, atingând Europa Centrală, Spania („Reconquista", ofensiva micilor regate din nord pentru recuperarea teritoriului ocupat de arabi) şi Orientul Mijlociu (cruciadele, care vizează teritoriul islamic, dar şi, la un moment dat, însuşi Bizanţul, în locul căruia cruciaţii încearcă să pună un „Imperiu latin").

În termeni demografici, presiunea cea mai puternică şi cea mai insistentă se manifestă la hotarul de est al Occidentului: o migraţie pur germanică, punct de plecare al faimosului „Drang nach Osten". „Însoţiţi de preoţi, conduşi de

[13] *Ibidem*, p. 229.

întreprinzători siguri că se vor îmbogăți rapid organizând defrișarea în numele seniorului, zeci de mii de pionieri s-au stabilit la răsărit de Elba și de Dunăre; au adus plugul, au tras brazde lungi și adânci în pământul înțelenit, au desecat mlaștinile, au tăiat tufărișurile, au extins domeniul grâului."[14] Exemplul lor a fost urmat de țăranii autohtoni, și astfel Europa Centrală a început să semene puțin cu Occidentul. În secolele al XII-lea și al XIII-lea, colonii germani s-au fixat în Pomerania, Prusia și până în țările baltice, în Boemia, Ungaria și Transilvania, modificând substanțial configurația etnică și culturală a acestor regiuni (mișcarea a continuat, iar în secolul al XIX-lea existau deja „insule" germane în vecinătatea Mării Negre și pe malurile Volgăi). Urmașii lor au fost siliți să facă drumul înapoi opt secole mai târziu, la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, când treisprezece milioane de germani au fost evacuați mai ales din Polonia și Cehoslovacia, redând acestor țări fosta lor „puritate" slavă.

Al doilea fenomen socio-economic major din secolele al XII-lea și al XIII-lea, pe lângă defrișare și colonizare, a fost avântul orașelor. Încă o premieră, pe lista deja lungă a priorităților occidentale. Desigur, Occidentul nu a inventat orașul; dar a inventat un anume tip de oraș, prototipul a ceea ce este orașul de azi. Orașele antice și orientale, fără a ignora activitățile economice, rămâneau marcate în primul rând de funcția lor politică. La rândul lor, orașele occidentale din Evul Mediu timpuriu, puține și slab populate, erau îndeosebi centre de putere și locuri de reședință ale episcopilor. În schimb, orașele care apar începând cu secolul al XI-lea și cresc ca ciupercile în secolele al XII-lea și al XIII-lea își au rațiunea de a fi în dezvoltarea comerțului și a meseriilor. Sunt orașe în care se muncește, se cumpără și se vinde. Sunt

[14] Georges Duby, *Guerriers et paysans*, p. 294.

comunități burgheze – „burghez" vine de la „burg" –, locuri în care se instituie ordinea burgheză în chiar inima societății feudale, prefigurând structurile sociale și mentalitățile epocii moderne. Mai mult, în urma „mișcării comunale", orașele se eliberează de sub tutela seniorului feudal pentru a duce o existență autonomă, spre deosebire de orașele Islamului și ale Chinei, și chiar ale Europei de Est, rămase strict dependente de Putere.

Această naștere spectaculoasă a unei vieți sociale diferite semăna aproape cu o „generație spontană"; în fapt, a fost produsul unui spațiu economic foarte diversificat (complementaritatea segmentelor sale stimulând schimburile), și evident o consecință a remarcabilului avânt demografic, economic și comercial înregistrat din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea. Orașe erau numeroase, în general de talie mică sau cel mult mijlocie, departe de gigantismul anumitor metropole antice sau orientale locuite mai mult de categorii sociale neproductive. La o populație de 20 000 de locuitori, sau chiar de numai 10 000, un oraș medieval era deja un centru important. Nu existau decât câteva orașe „mari" cu peste 50 000 de locuitori, în timp ce Roma epocii imperiale număra vreo 600 000 de locuitori (urmată de Alexandria cu 300 000). Între 1200 și 1300, Parisul a crescut de la 110 000 la 150 000 de locuitori (fiind, de-acum înainte, cel mai mare oraș apusean), Veneția, capitala unui adevărat imperiu maritim și comercial, a crescut de la 70 000 la 110 000, urmată de Florența (model de oraș manufacturier și centru financiar) care se apropie de 100 000 de locuitori, la fel ca Milano; Sevilla, care trece de la arabi la spanioli, înregistrează 80 000 sau 90 000 de locuitori. Mult mai mic, Köln are vreo 50 000 de locuitori, Roma rămâne la nivelul de 30 000, iar Londra, capitală încă modestă, crește încet de la 25 000 la 35 000. În Flandra, foarte activul Bruges trece de la 25 000 la 40 000. Dezvoltarea târzie a Europei Centrale

se reflectă şi în populaţia oraşelor: Cracovia – 10 000 locuitori, Viena, între 10 000 şi 20 000, în timp ce Praga, care va deveni una din capitalele Imperiului, urcă rapid de la 10 000 la 30 000 de locuitori.[15]

Dar ceea ce contează cu adevărat e mai puţin mărimea, relativ redusă, a fiecărui oraş în parte, cât mulţimea de ctitorii urbane, formând adevărate reţele; nu e o colecţie de oraşe răzleţe, ci un sistem urban, mai mult sau mai puţin dens, în funcţie de regiuni. În frunte, cu cea mai mare concentrare, se află Italia, Italia de nord mai ales, unde la începutul epocii moderne (către 1500), ponderea populaţiei urbane, mai precis a oraşelor cu peste 10 000 de locuitori, atinge 15% din populaţia totală, şi Flandra (Belgia de azi), cu peste 20% (la aceeaşi categorie de oraşe, Franţa abia se apropie de 10% către 1700).[16] Dar dincolo de disparităţile regionale, acest dinamism urban mobilizează aproape tot Occidentul; o simplă privire pe hartă e suficientă pentru a remarca dezvoltarea inegală a celor „trei Europe": „punctele" urbane sunt foarte numeroase în Vest, mai rare în ţările Europei Centrale, şi mai rare în Europa de Est.

O ofensivă intelectuală

Secolul al XII-lea marchează de asemenea începutul unei adevărate revoluţii intelectuale. Dezintegrarea Imperiului Roman de Apus fusese însoţită de un amplu reflux cultural. Doar Biserica, mânăstirile în particular, au păstrat tradiţia

[15] Am preluat datele propuse de Paul Bairoch, Jean Batou şi Pierre Chèvre în *La Population des villes européennes. Banque de données et analyse sommaire des résultats, 800-1850*, Geneva, 1988. Există şi alte variante. Astfel, în funcţie de izvoare şi de interpretări, către 1300 Parisul ar fi avut între 70-80 000 şi 200 000 de locuitori!

[16] J. De Vries, *European Urbanization 1500-1800*, Cambridge (Mass.), 1984, cifre reluate de Massimo Livi Bacci, *op. cit.*

unei culturi antice drastic simplificate. Carol cel Mare nu ştia nici să citească, nici să scrie; era astfel un demn reprezentant al aristocraţiei din epoca sa, a cărei misiune era să-şi conducă supuşii şi să facă război, şi nu să caligrafieze manuscrise. La trei secole după „renaşterea carolingiană", care a rămas o renaştere a călugărilor, contextul era diferit. Monopolul cultural al Bisericii era pe cale să cedeze, deşi autoritatea teologică încă era puternică: secularizarea a fost un fenomen lent şi gradual, întins pe mai multe secole. Oricum, categorii noi au deja acces la cultură; aristocraţii învaţă, în sfârşit, să citească şi să scrie; la rândul lui, mediul urban produce un spaţiu cultural specific; în plus, instituţiile statale nou apărute au nevoie de o birocraţie specializată. În jurul anului 1200, sunt fondate primele universităţi (în care, pe lângă teologie, se studiază dreptul, medicina, artele şi ştiinţele): Bologna, Paris, Oxford, Salamanca... Latina, limba Bisericii, îşi cedează o parte din drepturi limbilor „naţionale", mai bine cunoscute de cercul cititorilor ce nu se mai limitează la comunitatea ecleziastică. De asemenea, din aceleaşi motive, are loc o diversificare a subiectelor; nobilii şi burghezii privesc lumea cu propriii lor ochi şi n-au aceleaşi gusturi şi interese cu oamenii Bisericii. În Franţa, literatura în limba franceză debutează spre sfârşitul secolului al XI-lea (prima redactare a poemului epic *La Chanson de Roland*), pentru a înflori de-a lungul secolului al XII-lea (culminând cu romanele cavalereşti ale lui Chrétien de Troyes). La rândul ei, istoriografia nu se mai limitează la vastele perspective (cu finalitate teologică) ale *Cronicilor universale*; ea îşi sporeşte diversitatea cu o multitudine de cronici urbane (în oraşele italiene, începând din secolul al XI-lea), cu scrieri de factură politică (precum *Istoria lui Louis le Gros* de abatele Suger) sau cu relatări ale cruciadelor, printre care *La Conquête de Constantinople* de Villehardouin (pe la 1207-1212), prima naraţiune istorică scrisă în franceză.

E de asemenea momentul când Occidentul descoperă, cu adevărat, știința (nu putem numi astfel palidele reminiscențe antice anterioare secolului al XII-lea). În epocă, maeștrii necontestați în materie sunt arabii. Prin Spania în primul rând, apoi prin Sicilia (posesiune arabă din secolul al IX-lea până în secolul al XI-lea, și unde cultura islamică persistă până în secolul al XIII-lea), pătrund în spațiul occidental scrieri științifice provenind din lumea islamică, inclusiv autori greci traduși în arabă și retraduși în latină, înainte ca erudiții occidentali să meargă direct la originalele grecești.[17] Cu lucrarea sa *Canonul medicinii*, Avicena (nume europenizat al medicului Ibn Sina, 980-1037) devine maestrul venerat al confraților săi europeni; timp de câteva secole, el va domina învățământul medical, alături de Hipocrat și Galenus, care sunt iarăși apreciați; prin aceeași filieră arabă au fost reintegrate numeroase lucrări ale lui Aristotel, Euclid și Ptolemeu. Tot prin Orient au intrat în conștiința intelectuală a Occidentului alte două corpusuri de cunoaștere: alchimia și astrologia. Știința occidentală elaborată începând din secolul al XII-lea este un amestec ciudat care vrea să fuzioneze moștenirea antică, alchimia și astrologia într-o sinteză respectând (cel puțin formal) doctrina creștină. Apar totuși fisuri, ce anunță deja o ruptură. Cuvântul lui Dumnezeu, fără a fi câtuși de puțin contestat, nu mai era suficient pentru ambițiile intelectuale ale Evului Mediu târziu. Trebuia pătruns mai mult în profunzimea lucrurilor, pe alte căi decât cele ale religiei. Cum să împaci „tirania" aștrilor cu responsabilitatea umană afirmată de Biserică? Cum să pui de acord aspectul voluntarist și transformist al alchimiei cu limitele condiției umane hotărâte de Creator? Din toate aceste elemente împrumutate, Occidentul a combinat o știință specifică, una care nu se mai

[17] Despre prezența culturală a arabilor în spațiul european, vezi Bernard Lewis, *Les Arabes dans l'histoire*, Paris, 1993 (și edițiile ulterioare), cap. VII: „Les Arabes en Europe".

limita la simpla cunoaştere, ci aspira să intervină şi să transforme lucrurile (şi nu doar lucrurile, ci şi fiinţa umană). O vedem foarte bine în cazul alchimiei. Arabii au fost interesaţi mai curând de aplicaţiile ei medicale. Occidentul i-a cerut mult mai mult: piatra filozofală şi expresia ei lichefiată, elixirul vieţii, ţeluri supreme ale cercetării, trebuiau să ofere cunoaşterea Absolutului şi mijloacele susceptibile de a schimba condiţia umană. Omul era menit să devină un supraom (sau cel puţin anumiţi aleşi...). Referinţele rămâneau biblice: transformarea trupului material în „trup de slavă", analog trupului pe care-l poseda Adam înainte de păcat şi celui pe care alesul îl va poseda după Judecata de Apoi; în realitate, accentul era deplasat de la Dumnezeu la om. Omul putea şi el să facă minuni şi să-şi transforme propria natură.[18]

Numele cel mai reprezentativ pentru această orientare este probabil Roger Bacon (circa 1220-1292), prototip al savantului medieval. Călugăr franciscan, Bacon a rămas sincer ataşat Bisericii, vrând să combine armonios teologia şi ştiinţa, o ştiinţă în care regăsim deopotrivă un tradiţional filon magic şi speculaţii alchimice. Din punct de vedere material, nu e nimic modern, dar există un spirit care vesteşte deja modernitatea. Bacon recomandă experimentul şi crede că ştiinţa poate săvârşi „miracole", punând la treabă „secretele" ascunse în sânul naturii. Unele din aceste secrete ar îngădui de pildă omenirii să recupereze longevitatea patriarhilor biblici (aproape o mie de ani). Referinţa rămâne tot Biblia; dar metodologia nu mai este rugăciunea, e cercetarea...

Cu Bacon se precizează sensul cuceritor al gândirii ştiinţifice occidentale. Nu e de căutat la el nici un rezultat

[18] Despre cariera europeană a alchimiei, poate fi consultat Serge Hutin, *L'immortalité alchimique*, Paris, 1991, şi *L'alchimie*, „Que sais-je?", ediţia a VIII-a, Paris, 1991.

pozitiv; totul este iluzoriu în demersul său. Dar credința lui în capacitățile nelimitate ale științei face din el aproape un contemporan al nostru. Bacon nu a trasat nici o cale; a văzut însă bine direcția.

Mirajul Orientului

Către mijlocul secolului al XIII-lea, occidentalii ajung în China, traversând o Asie unificată în urma expansiunii mongole. Sunt oameni ai Bisericii, dar și negustori, dublu profil ce ilustrează, pe lângă obiectivele politice ale misiunii lor, cele două mobiluri care puneau Occidentul în mișcare: comerțul și credința; Asia reală era dublată, într-un fel, de o Asie mitologică, cu bogății fabuloase și simboluri creștine ce invitau la descoperire. Scrisă puțin înainte de 1300, cartea venețianului Marco Polo (*Le Dévisement du monde* sau *Milionul*) a devenit un „best-seller" al Evului Mediu și a fixat în minți imaginea unei Asii – și în particular a unei Chine – pe jumătatea reală, pe jumătate fantastică. Nici un Marco Polo chinez nu a făcut călătoria la Veneția, nici unul n-a avut curiozitatea să descopere Parisul, deși distanța era aceeași în amândouă sensurile! În aceste raporturi cu sens unic, chinezii par lipsiți de motivație și de cea mai elementară curiozitate.

Paradoxul e și mai mare în cazul arabilor. Pe vremea când occidentalii nu plecau încă de acasă, arabii cuceriseră sau islamizaseră o parte importantă a planetei și, de asemenea, o „studiaseră": de la Atlantic până la arhipelagurile Extremului Orient, și din Asia Centrală până în inima Africii. Arabii au fost de departe cei mai buni geografi ai Evului Mediu și antropologi *avant la lettre*. Ibn Battuta, cel mai mare călător al lor, îl depășește net, prin distanțele parcurse între 1325 și 1354 (un total evaluat la 120 000 de kilometri, de trei ori lungimea ecuatorului) și prin varietatea regiunilor

străbătute, pe campionul european care rămâne Marco Polo. Dacă însă privim mai atent traseele urmate, constatăm că arabul a fost mult mai puțin înstrăinat decât venețianul și atâția alți călători occidentali. Ibn Battuta își propune să cuprindă tot spațiul Islamului; punctele extreme pe care le atinge sunt Spania musulmană la vest, Tombuctu și coasta orientală a Africii la sud, Malaezia în Extremul Orient, iar la nord teritoriul Hoardei de Aur (pe cursul inferior al Volgăi); vizita la Constantinopole și o traversare a Chinei răsăritene sunt îndoielnice. Dincolo de hotarele Islamului, călătorul, care de altfel vorbește doar araba, nu înțelege mare lucru. Oricum, nici nu-i trece prin gând să viziteze Europa; la ce i-ar fi putut servi? Excelenți geografi ai lumii lor proprii, arabii cunosc prost celelalte spații și culturi. Față de ceilalți, regula este disprețul: negrii sunt văzuți ca niște animale semiumane, în timp ce locuitorii Europei Centrale și septentrionale par loviți de cretinism; ceea ce-i descalifica din start pe neislamici era neputința lor de a accede la adevărata credință. Până în plină epocă modernă, musulmanii, arabi și turci, călătoresc foarte puțin în Europa. Un soi de blocaj psihologic pare să le interzică apropierea de un teritoriu necredincios; iar asta spre deosebire de occidentali, fascinați de culorile și bogățiile Orientului.[19]

Epopeea Cruciadelor anticipa o lungă carieră expansionistă. Timp de aproape două secole, între 1096 și 1270, Occidentul a încercat să lărgească spațiul „latin" în detrimentul Orientului islamic și bizantin. Ana Comnena, prințesă bizantină și prima femeie istoric, a relatat (în *Alexiada*, istoria domniei tatălui ei, Alexis Comnenul) trecerea cruciaților pe sub zidurile cetății Constantinopole, fără să-și

[19] Imaginarul geografic al arabilor e tratat în detaliu de André Miquel: *La Géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du XIe siècle*, vol. II *(Géographie arabe et représentation du monde)*, Paris – La Haye, 1975.

ascundă disprețul pentru purtarea lor grosolană, imprevizibilă și agresivă; prințesa remarca totuși vitalitatea și pragmatismul lor. Într-adevăr, războinicii veniți din vest nu străluceau prin rafinament, în schimb erau mai motivați și mai eficienți decât adversarii sau competitorii lor. Au cucerit Ierusalimul în 1099 și au reușit să-l păstreze până în 1187; apoi, ca să nu-și iasă din mână, au cucerit Constantinopole în 1204, fondând, pe ruinele Imperiului bizantin, un Imperiu latin care a durat până în 1261. Până la urmă, musulmanii și bizantinii și-au recucerit teritoriile; pentru Occident, proiectul s-a dovedit a fi prea ambițios; totuși, chiar și soldat cu un eșec, a demonstrat o voință și o capacitate de expansiune puțin obișnuite. A fost începutul care, deja, dădea tonul viitoarei cuceriri a lumii.

O mie de ani de fericire

În logica medievală, avântul Occidentului părea să ducă direct la sfârșitul lumii. S-a produs revenirea în forță a milenarismului, un concept înfloritor spre sfârșitul Antichității, dar aproape uitat în secolele următoare: cei „o mie de ani de fericire" care vor preceda sfârșitul timpurilor.[20]

Expansiunea Occidentului și în special conflictul cu Islamul ofereau un prim argument escatologic. Era lupta dintre Bine și Rău menționată în Apocalipsă, care nu se putea încheia decât cu triumful învățăturii lui Cristos și cu unificarea creștină a lumii; apariția timpurie și frecvența temelor apocaliptice în Spania, începând cu sfârșitul secolului al VIII-lea, sunt simptomatice: frontul care opunea cele două

[20] Despre milenarisme, cartea clasică a lui Norman Cohn, *The Pursuit of the Millenium*, Londra, 1957 (traducere franceză: *Les Fanatiques de l'Apocalypse*, Paris, 1962 și 1983) și Jean Delumeau, *Mille ans de bonheur*, Paris, 1995. În ce privește propriile mele interpretări: Lucian Boia, *La Fin du monde. Une histoire sans fin*.

religii şi civilizaţii traversa peninsula Iberică dintr-o parte în alta. În 1095, la Clermont, anunţând Cruciada, papa Urban II invoca explicit argumentul milenarist; după el, aşteptând venirea lui Anticrist şi lupta finală ce se va încheia cu Judecata de Apoi, religia creştină trebuia să triumfe pretutindeni. Avea să fie „vremea popoarelor" anunţată de Evanghelie: „totalitatea popoarelor care vor trebui să fie convertite, înainte de salvarea lui Israel [...] Mai întâi e nevoie, potrivit profeţilor, ca până la venirea lui Anticrist să fie restabilită în acele ţinuturi, de către voi sau cei pe care-i va alege Dumnezeu, împărăţia creştinătăţii." [21]

În acelaşi tip de scenariu se înscrie mitul recurent al „împăratului ultimelor zile" care a cunoscut o anumită vogă în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, strâns legat de contextul Cruciadelor. Împăratul Henric al IV-lea (1056-1106) a deschis şirul suveranilor „milenarişti"; Benzo, episcop de Alba, profeţea că acest împărat va cuceri Bizanţul (reunificând Imperiul şi Biserica creştină), îi va învinge pe păgâni, va lua cu asalt Ierusalimul, îl va întâlni în drumul său pe Anticrist, îl va zdrobi, apoi va domni până la sfârşitul lumii peste un Imperiu universal. Frederic Barbarosa (1155-1190) şi Frederic al II-lea (1197-1250) au fost învestiţi cu o misiune similară, la fel şi Carol cel Mare (acesta, reînviat, avea să învingă Islamul şi să instaureze Imperiul creştin la scara întregii lumi).

Dacă milenarismul vestea triumful Bisericii şi răspândirea creştinismului, el conţinea totodată şi promisiunea unui timp cu totul diferit de cel prezent. Un subiect de meditaţie pentru toţi cei care considerau societatea existentă ca

[21] Guibert de Nogent, „Urbain II prêche la première Croisade" (extras din *Gesta Dei per Francos)*, în *La Fin des temps. Terreurs et prophéties au Moyen Age*, prefaţă de Georges Duby, traducere şi postfaţă de Claude Carozzi şi Huguette Taviani-Carozzi, Paris, 1982, pp. 66-67.

nemulțumitoare. Începând din secolul al XII-lea, și mai insistent din secolele al XIII-lea și al XIV-lea, scenariile apocaliptice au vehiculat proiecte de restructurare socială, uneori extrem de radicale. Ioachim din Fiore (către 1135-1202), călugăr calabrez, a schițat teoria unei istorii tripartite: Vechiul Testament (timpul Legii), Noul Testament (timpul Evangheliei) și o ultimă epocă, pusă sub semnul revelației spirituale, care avea să înceapă curând (poate în 1260). Lumea, convertită la adevărata credință, va fi atunci condusă de călugări. Toate instituțiile existente (ordinea feudală) vor dispărea și însăși Biserica va fi transfigurată. Comunicarea între Dumnezeu și omenire se va face absolut liber, iar „dreptatea și pacea deplină vor domni" pretutindeni.[22]

Cam echivoc, proiectul lui Ioachim. Sigur, totul se va face sub înalta tutelă a Bisericii, intermediară între Dumnezeu și oameni. Sigur, relațiile acestui teolog și profet cu mai mulți papi au fost excelente. Totuși, ne putem întreba dacă preconizata reformare a Bisericii nu semăna prea mult cu o *depășire* a ei, și chiar cu crearea unei Biserici diferite (detașată de bunurile lumești, purificată, spiritualizată), chemată să conducă o omenire devenită, și ea, „alta". La limită, acest călugăr blajin încuraja logica refacerii din temelii, reformarea lumii printr-o revoluție globală.

Așadar, fiecare cu milenarismul lui. Exista o variantă „reformistă" care dorea să purifice Biserica, pregătind-o pentru evoluțiile viitoare. Sfântul Francisc de Assisi (1182-1226) a dat tonul, renunțând la o viață de burghez bogat și dedicându-se sărăciei evanghelice. Franciscanii credeau că au un rol de jucat în instaurarea viitoarei ordini monastice (sub pontificatul unui „papă angelic") și au încurajat viziunea unei Biserici „spirituale, sărace și caritabile". Nu au lipsit anumite fricțiuni cu înaltele autorități ecleziastice; însă era puțin în

[22] Joachim de Flore, „Livre introductif à l'explication de l'Apocalypse", în *La Fin des temps*, *op. cit.*, pp. 93-148.

comparație cu violența care a caracterizat versiunea „revoluționară" a milenarismului. Această strategie extremistă a câștigat treptat teren. În Italia, secta „apostolicilor" condusă de Dolcino de Novara anunța în 1303 un program rapid și „complet": în 1304, exterminarea papei și a cardinalilor, în 1304, lichidarea întregului cler, și la sfârșit, în 1306, începutul unei ere noi: și așa se așteptase prea mult, încă din 1260! Pentru a pune capăt acestor intenții, papa a organizat o adevărată cruciadă; apostolicii au fost decimați, iar conducătorii lor au fost condamnați și arși pe rug.

În timpul războaielor husite din Boemia (1419-1434), mișcarea taborită va da naștere uneia din cele mai pure și radicale manifestări de milenarism revoluționar. Se dorea instituirea unei societăți comunitare, egalitare și anarhiste. Era sfârșitul proprietății, al dărilor, al clerului și nobililor; și chiar sfârșitul Bibliei, căci credința nu va mai fi înscrisă în texte, ci în inimi. Un adevărat război al sfârșitului lumii: Tabor devenea Noul Ierusalim, iar taboriții erau convinși că li se va alătura întreaga lume, pregătind astfel a doua venire a lui Cristos și cei o mie de ani de fericire.

Între expectativa filozofică a lui Ioachim, reformismul religios al franciscanilor și violența revoluționară a apostolicilor sau taboriților, strategiile și nuanțele sunt foarte diferite. La fel, între registrul pur spiritual al Împărăției lui Dumnezeu susținut de unii și schimbarea cu precădere socială visată de alții. Totuși, toate aceste tendințe divergente și complementare exprimă o contestare globală în ce privește Biserica, proprietatea, libertățile, relațiile interumane. Erau respinse bogăția, ierarhia, constrângerile sociale: lumea întreagă trebuia refăcută.

Tentația milenaristă, adică dorința de a evada din istorie și a ieși dintr-o epocă de tulburări și injustiții, nu este monopolul Occidentului. Dar istoria lineară și ascendentă și teologia mântuirii din religiile monoteiste (iudaism, creștinism,

islamism) văd în soluția milenaristă o concluzie logică, ceea ce nu e cazul în concepțiile (adesea ciclice), puțin motivate de viitor, ale celorlalte religii sau filozofii ale istoriei. Chiar și în constelația monoteistă, creștinismul este cel mai marcat de speranța escatologică, indiferent că-i vorba de Judecata de Apoi sau de „cei o mie de ani de fericire" pe Pământ (arabii așteptau și ei – unii așteaptă încă – sosirea lui *Mahdi*, personaj misterios trimis de Allah, care ar trebui să vină cu puțin înainte de sfârșitul timpurilor, să instaureze domnia justiției și să repună religia în toate drepturile ei – dar această credință e departe de intensitatea și mulțimea de variante ce caracterizează milenarismul creștin). Occidentul s-a dovedit mai sensibil la acest gen de scenarii și decât Orientul ortodox (unde grecii, de pildă, au dezvoltat o interesantă literatură apocaliptică, dar mai „specializată", în contextul rezistenței contra ocupației otomane; după 1700, pentru greci, „cei o mie de ani de fericire" erau legați de Rusia care avea să le aducă libertatea).[23] În fine, curba milenarismelor în Occident este și ca variabilă: înaltă în primele veacuri ale creștinismului, este puțin vizibilă după aceea și urcă brusc în ultimele secole ale Evului Mediu. Putem considera imaginarul milenarist ca un indicator destul de fidel al dinamicii istoriei și al tensiunilor ei. Cu cât confruntările – în exterior sau în interior – se înmulțesc, cu atât se precipită căutarea unor soluții ideale și „definitive", menite să depășească impasul și să rezolve contradicțiile. Începând cu secolul al XI-lea, cele două stimulente ale gândirii milenariste occidentale sunt expansiunea și criza socială. Aceste două axe vor caracteriza Occidentul mai multe secole la rând: va fi o lume în expansiune și o lume în criză. Expansiunea teritorială amestecă interese pur materiale (bogățiile Orientului) cu o viziune escatologică (împlinirea Scripturilor). Criza se

[23] Asterios Argyriou, *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821)*, Salonic, 1982.

instalează pe măsură ce începe dezvoltarea. Populația crește, bogățiile se acumulează, inegalitățile iau amploare – și nu mai puțin conștiința acestor inegalități. Fractura socială se adâncește și uneori degenerează în luptă de clasă: dezmoștenții împotriva posedanților. Occidentul se obișnuiește să trăiască în stare de conflict: cu ceilalți, cu el însuși. Spre deosebire de civilizațiile tradiționale, aflate mereu în căutarea unei formule de echilibru, spațiul occidental se orientează din ce în ce mai mult spre un dezechilibru dinamic.

Intoleranța

În aceeași epocă și urmând aceeași logică a confruntării, Occidentul a învățat să practice intoleranța. La prima vedere, nimic absolut nou: respingerea celuilalt se naște din prejudecăți care se regăsesc în toate culturile. Ceea ce face diferența – ca în toate celelalte adaptări occidentale, de la moara de apă, până la apariția orașelor sau împărăția mesianică – este intensitatea fenomenului și spiritul de sistem ce-l animă. Occidentul nu se mărginește să-i izoleze pe ceilalți într-o condiție secundară (cum sunt izolați creștinii și evreii trăitori pe pământ islamic); și nici nu-i vorba de puseuri represive strict conjuncturale; se instituie o întreagă politică de persecuție.[24] De asemenea, surprinde apariția aproape bruscă a acestei atitudini într-un Occident puțin preocupat, până atunci, de „devieri".

Cazul *ereticilor* este lămuritor. Prima condamnare la moarte pe motiv (sau sub pretext) de erezie, atestată de izvoare istorice, datează din 1022 (paisprezece persoane arse de vii la Orléans). Până atunci, istoria Occidentului medieval nu cunoscuse (cel puțin după sursele disponibile) nici un proces de acest gen. Cea mai importantă dintre ereziile originare,

[24] Robert I. Moore, *La Persécution. Sa formation en Europe (Xe-XIIIe siècle)*, Paris, 1991.

arianismul, îmbrățișată mai ales de invadatorii germanici, aproape dispăruse în secolul al VI-lea. Apoi, până în anul o mie, de-a lungul unei jumătăți de mileniu, clericii se mai ceartă uneori și își aruncă anatema, dar totul rămâne la nivel de gâlceavă de parohie. Putem privi această absență dintr-o dublă perspectivă. Pe de o parte, imaginarul „deviant" era probabil mai puțin activ – îi corespunde și o calmare a milenarismelor în aceeași epocă. Pe de altă parte, Biserica însăși nu fixase încă tezele unei dogme uniforme și intangibile. Confuzia și fărâmițarea din primele secole ale Evului Mediu permiteau o anumită libertate, inclusiv în raporturile cu divinitatea. Autoritatea papală rămânea destul de vagă. Fiecare episcop dispunea în dioceza lui de un spațiu de manevră teologică, la fel cum, în organizația politică și militară, fiecare senior se bucura de un grad de autonomie. Astfel, în absența unei norme categorice, orice credincios risca să fie mai mult sau mai puțin eretic. Or, începând din secolul al XI-lea, și în mod hotărât în secolele al XII-lea și al XIII-lea, începe o dublă evoluție. Vocile discordante se fac auzite din ce în ce mai explicit (am văzut-o deja în legătură cu milenarismele), exprimând necesitatea de a regândi dogma, Biserica și societatea. Invers, Biserica și statul vor să precizeze și să impună regulile lor, pentru a uniformiza peisajul cultural și politic. De o parte, se cere mai multă libertate, de cealaltă, libertatea e strict limitată. Se făceau primii pași spre societatea modernă, care presupune atât un pluralism al opiniilor cât și un organism unificat. Dar mecanismul democratic care va face posibilă o gestionare mai puțin conflictuală a contradicțiilor nu se născuse încă. Pentru moment – și pentru mai multe secole de acum înainte –, o societate din ce în ce mai diversificată avea să întâlnească în cale o autoritate tot mai hotărâtă să restrângă această diversitate.

Ca să-l citățm pe Robert I. Moore, „reformele religioase din secolul al XII-lea, renașterea sa intelectuală, elaborarea

procedurilor dreptului şi ale guvernării" marchează „trecerea de la o societate segmentară la una de stat", impunerea unei culturi înalte având rolul „de a defini, uni şi perpetua o elită dominantă în tot spaţiul creştinătăţii latine". Consecinţă: „ca-ntotdeauna, constituirea unei culturi de nivel înalt a impus eliminarea fără milă a rivalelor ei reale şi potenţiale"[25].

Ereticii (catari, valdezi etc.) sau cei bănuiţi eretici sunt vânaţi metodic începând cu secolul al XII-lea. De asemenea, condiţia evreilor se degradează rapid. Sunt diabolizaţi cu acuzaţii de crime odioase: ucideri rituale de copii creştini, profanarea azimei de împărtăşanie... Începând cu prima cruciadă, masacrările de evrei se înscriu într-un soi de ritual occidental. Oricum, evreii sunt împinşi la periferia societăţii, adesea spoliaţi de bunuri, înainte ca unele ţări (Anglia, Franţa) să decidă de-a dreptul expulzarea lor. O altă categorie blestemată a devenit cea a leproşilor, bănuiţi – dincolo de teama inspirată de boala lor – de murdărie morală, în particular de practici sexuale vicioase şi chiar de ambiţii de dominare a poporului sănătos (în 1321, un „complot" al leproşilor ce pregăteau un soi de „lovitură de stat" a fost „dejucat" în sudul Franţei prin masacrarea „vinovaţilor"[26]). Confuzia era frecventă: ereticii, evreii şi leproşii prezentau trăsături interşanjabile, în calitate de reprezentanţi ai Răului în lume: tare fizice şi morale, comportament satanic, totul mergea laolaltă. Homosexualii şi prostituatele completau registrele persecuţiei. Aşadar, erau vizate categorii care, prin condiţia, credinţele sau comportamentul lor ieşeau din normalitatea impusă ori ameninţau direct (ca ereticii şi evreii) controlul conştiinţelor deţinut de elita conducătoare.

Avântul intelectual care se manifestă în secolele al XII-lea şi al XIII-lea va fi o altă provocare pentru cerberii ordinii

[25] *Ibidem*, pp. 181-182.

[26] Françoise Bériac, *Histoire des lépreux au Moyen Age. Une société d'exclus*, Paris, pp. 141-142.

ideologice. În ciuda alibiurilor lor religioase (şi chiar a incontestabilelor convingeri religioase), savanţii şi filozofii se „rătăceau" uneori pe căi divergente. Demersul lor atingea mai puţin direct decât ereziile edificiul teologic şi social, totuşi îl supunea unei presiuni stânjenitoare. De atunci, Biserica nu încetează să traseze şi să retraseze hotarul (foarte mobil de la o perioadă la alta) care separă cunoaşterea bună de cea rea. Sub acest aspect, cariera lui Roger Bacon este exemplară; credinţa lui, clar afirmată, nu l-a scutit de ani lungi de temniţă pentru depăşirea limitei acceptabile. Alţii vor plăti cu viaţa. Instituită către 1200, *Inchiziţia* va rămâne gravată în memorii ca simbol al acestei poliţii a gândirii.

La prima vedere, Islamul pare mai tolerant; şi-a tratat creştinii şi evreii mult mai bine decât i-a tratat Europa occidentală pe evreii şi pe musulmanii ei. La fel Europa ortodoxă; ea nu a cunoscut Inchiziţia şi a aprins mai puţine ruguri. Trebuie însă remarcat că în Est n-a existat nici un Giordano Bruno care să fie ars, şi nici un Galilei care să rişte o soartă similară. Curentele eretice nu au lipsit în Europa ortodoxă, şi nici represiunea religioasă. În primele secole ale Evului Mediu, focarul ereziilor a fost Bizanţul, nu Occidentul; ultimul mare val, cel al „bogomililor", a plecat în secolul al X-lea din Bulgaria, a cuprins celelalte teritorii bizantine şi a sfârşit prin a inspira, în Occident, mişcarea catarilor. Însă puţin câte puţin imaginaţia teologică secătuieşte în Răsărit, aliniindu-se la imobilismul ambiant, în timp ce ia avânt în Apus, în strânsă relaţie cu efervescenţa socio-culturală a regiunii, completată în plus cu un „derapaj laic" nu mai puţin periculos pentru Biserică. Spaţiul ortodox rămâne departe de agitaţia continuă şi de afluxul de idei ce caracterizează Occidentul; cultura laică avea să se elibereze greu, şi târziu, de ambianţa religioasă (mai ales că, după căderea Bizanţului, singurul sprijin al creştinilor din Balcani a fost, timp de mai multe secole, Biserica). Trebuie să remarcăm de asemenea

că escatologia ortodoxă este mai „binevoitoare" decât cea a Europei catolice; ea preferă să insiste pe bunătatea divină, în timp ce amenințarea cu Infernul devine foarte insistentă în Vest, prelungind în lumea cealaltă rolul concret jucat de Biserică în menținerea ordinii sociale.[27] Cât despre Islam, evoluția lui intelectuală a fost blocată – după o perioadă științifică strălucită și o incontestabilă influență exercitată asupra culturii occidentale – anume din cauza incapacității sale de a imagina un discurs paralel și autonom față de dogma religioasă. Pe scurt, în civilizațiile neoccidentale era mai puțin de reprimat. Paradoxal, dar logic, persecuția a fost contraponderea diversității și a unei relative libertăți. Clasa conducătoare trebuia (sau avea sentimentul că trebuia) să facă față unei largi game de contestări. Înainte de inventarea regulilor moderne ale democrației (într-un context istoric total diferit), nu exista alt mijloc pentru a asigura coeziunea corpului social. Occidentul a practicat represiunea tocmai pentru că a deschis calea libertății.

Criza secolului al XIV-lea

Timp de două-trei secole, Occidentul nu încetase să-și sporească bogăția, populația și complexitatea structurilor socio-culturale. Apoi, deodată, a venit criza, cumplitul secol al XIV-lea, când peste tânăra civilizație s-au abătut toate relele. O încercare aspră și periculoasă, similară într-un fel, prin intensitatea ei, cu răsturnarea ce ruinase civilizația antică.

Printre agenții distructivi, *ciuma neagră* este în frunte. Pornită din Asia Centrală, pandemia atinge în 1347 țărmurile Mării Negre și ale Mediteranei; în 1348, cuprinde tot spațiul mediteranean și mai multe țări occidentale: Italia, Spania, Franța, sudul Angliei; din 1349 până în 1351, epidemia se

[27] Despre prezența masivă în cultura occidentală a caznelor Infernului, vezi Georges Minois, *Histoire des enfers*, Paris, 1991.

răspândește în tot Occidentul și, de o manieră mai puțin virulentă, în Europa Centrală (Boemia, Polonia). Datorită dezvoltării sale, Occidentul devenise un „bun conducător" pentru agenții microbieni, a căror răspândire este în general favorizată de densitatea populației și de intensitatea schimburilor. După acest prim șoc, cel mai ucigător, ciuma a revenit în valuri succesive, timp de mai multe decenii, vrând parcă să blocheze orice tentativă de redresare. A continuat apoi să bântuie, endemic, deplasându-se de la o regiune la alta, menținând un nivel de mortalitate înalt, înainte de a dispărea din peisajul occidental către 1670 (exceptând unul sau două accidente ulterioare, cum a fost ciuma de la Marsilia din 1720). Într-o primă fază, lovitura pare să fi fost mai puțin violentă în partea răsăriteană a Europei, protejată poate de mai mica ei densitate umană (dar nu e singurul factor care contează: Norvegia, deși slab populată, a fost atinsă grav); în schimb, în partea estică a continentului, epidemiile de ciumă au continuat până în prima jumătate a secolului al XIX-lea, dovedind, și sub acest aspect, o capacitate redusă de apărare în comparație cu Occidentul.

Totuși, criza n-a fost declanșată de ciumă, care n-a făcut decât s-o accentueze și să-i confere un chip macabru. Spre sfârșitul secolului al XIII-lea, creșterea economică se oprise. Fiecare epocă își are limitele ei: Occidentul le atinsese pe ale sale. Defrișarea unor suprafețe tot mai puțin productive nu mai era rentabilă; de aceea, ele încetinesc sau încetează de tot; pentru o vreme, cucerirea spațiului rural se oprește. Cu toate astea, populația continuase să crească: mai repede, în orice caz, decât mijloacele de subzistență. Perioadele de penurie și foamete nu dispăruseră, dar se atenuaseră în secolele al XII-lea și al XIII-lea; ele revin în forță după 1300. În plus, clima devine ostilă și ea; după 1300, sfârșitul „micului optim climatic" se manifestă printr-un șir de ierni extrem de aspre și veri foarte ploioase care-au distrus

recoltele, agravând dificultățile alimentare. Terenul era pregătit pentru ciuma neagră; aceasta va lovi un organism social deja slăbit.

E de asemenea epoca Războiului de o Sută de Ani, impropriu numit astfel, pentru că nu e un război adevărat decât episodic, şi mai mult un lung şir de tulburări politice şi sociale, de violențe şi jafuri, model perfect al unei anarhii totale. Spectacolul, observă Fernand Braudel, nu se reduce la Franța; îl regăsim (mai puțin grandilocventa etichetă de „război de o sută de ani") în toate celelalte țări occidentale: toate străbat o fază de turbulențe, care nu e lipsită de legătură cu seria dezastrelor economice, alimentare şi epidemice.

Consecința cea mai vizibilă a acestor convulsii este scăderea demografică. Nu se pot da cifre definitive, pe baza unor date parțiale, uneori indirecte şi de o fiabilitate îndoielnică. De asemenea, e greu de apreciat ponderea precisă a fiecărui factor responsabil. Istoricii sunt aproape unanimi asupra unui punct: ciuma a făcut cele mai multe victime. Dar asta nu exclude intervenția cauzelor „extramicrobiene", legate de dereglarea socio-economică. Oricum, o scădere demografică devenise inevitabilă din cauza crizei alimentare ce afecta o populație în exces. În general, Franței de la 1328 i se atribuie (pe baza unui recensământ indicând nu numărul de locuitori, ci de parohii şi de vetre) o populație între 16 şi 17 milioane, în hotarele de atunci (20 de milioane pentru teritoriul actual); o sută de ani mai târziu, spre 1450, rămâneau doar 10 milioane. Le Roy Ladurie apreciază scăderea la 42% pe puțin. O scădere similară, de 40%, s-ar fi produs şi în Anglia. O adevărată prăbuşire, comparabilă, s-ar spune, cu efectele posibile ale unui război nuclear în zilele noastre. Dar gama estimărilor rămâne largă; de la un istoric la altul, numărul de victime imputabil ciumei variază de la un plafon de 50%, sau chiar două treimi din populație, la un nivel mediu de o treime, sau la un minim de 20-25%. Dezastrul a

fost mai mult sau mai puțin complet. Dar el rămâne, incontestabil, un dezastru.

Și totuși, la ieșirea din criză, către 1450, departe de a da semne de epuizare, Occidentul își reia cursa cu și mai mult avânt (amplificând tendințe deja existente). Istoricii care-au pus secolul al XV-lea sub lupă constată o reechilibrare socio-economică stimulantă. În această încercare, aristocrația feudală a pierdut cel mai mult: mai puțini oameni la dispoziția ei și o producție agricolă mai puțin profitabilă, dată fiind scăderea cererii. Comparativ, au câștigat țăranii: mai mult spațiu disponibil și raporturi mai avantajoase cu stăpânii pământului. În general, au câștigat cei ce trăiau din munca lor: au crescut salariile și puterea de cumpărare. Au câștigat în fine orașele, profitând de scăderea prețurilor agricole și de creșterea corespunzătoare a prețurilor „industriale". Este o lume în care populația se hrănește mai bine. Circulația monetară se intensifică. Una peste alta, prin eliminarea surplusului demografic care-o împovărase către 1300, societatea a devenit mai mobilă. Pierderea de vieți omenești din cauza ciumei a slăbit Occidentul, dar pentru a-l fortifica mai apoi. Erau întrunite condițiile pentru un nou avânt și pentru un pas înainte spre modernitate.[28]

---

[28] Despre impactul ciumei negre, la Emmanuel Le Roy Ladurie, „Un concept: l'unification microbienne du monde", *Le Territoire de l'historien*, II, Paris, 1978, pp. 37-97, și, mai nuanțat, în cartea lui Massimo Livi Bacci, *La Population dans l'histoire de l'Europe*. Despre criza din secolul al XIV-lea, în ansamblul ei, vezi opiniile lui Fernand Braudel, *L'identité de la France. Les hommes et les choses*, II, Paris, 1990, pp. 153-165. Despre consecințele sociale ale crizei, lucrarea lui Werner Rôsener, *Les Paysans dans l'histoire de l'Europe*, Paris, 1994; traducere românească: *Țăranii în istoria Europei*, Polirom, Iași, 2003. Despre „abundența" alimentară în secolul al XV-lea, detalii la Massimo Montanari, *La Faim et l'abondance: histoire de l'alimentation en Europe.*

IV
Cuceriri
(secolele al XV-lea–al XVIII-lea)

Marile descoperiri geografice: revoluția spațiului

De-a lungul secolului al XV-lea, navigatorii portughezi explorează coasta apuseană a Africii, coborând, pas cu pas, spre Capul Bunei Speranțe, de care trece, în 1488, Bartolomeu Dias; zece ani mai târziu, Vasco da Gama continuă drumul și, traversând Oceanul Indian, ajunge în India. Între 1492 și 1504, Columb descoperă America, mai exact Antilele, o porțiune a litoralului sud-american situată lângă vărsarea fluviului Orinoco și țărmul Americii Centrale. Primul ocol al Pământului a fost realizat de expediția lui Magellan, între 1519 și 1522. Sunt numele cele mai cunoscute și evenimentele cele mai simbolice ale unei extraordinare aventuri occidentale: în interval de câteva decenii, a fost jalonată o bună parte a planetei și a rutelor sale maritime. Rămâneau multe de descoperit, dar structurile importante ale globului terestru erau deja identificate.

Această bruscă expansiune se explică totuși prin antecedentele ei. De câteva secole, Occidentul nu mai încăpea în hotarele sale; orizonturile îndepărtate îl atrăgeau irezistibil. Succesul cărții lui Marco Polo este o mărturie; un exemplar, meticulos adnotat de Columb (impresionat de fabuloasele bogății ale Chinei și ale Extremului Orient), oferă o dovadă palpabilă a continuității proiectului; pe uscat sau pe mare, occidentalii încercau să ajungă la marginile orientale ale lumii. Putem vedea în acest proiect partea de interes material; putem vedea și partea de ideal. În orice caz, era o obsesie.

La navigația în largul mării – cea care avea să hotărască destinul lumii –, arabii și chinezii erau mai avansați decât Occidentul. Primii erau la ei acasă – și de mult – în Oceanul Indian. O mulțime de texte vorbesc despre expedițiile lor maritime, reale sau imaginare (Sindbad marinarul a devenit un soi de simbol al acestora). Cât despre China, ea pare să fi decis într-un sfârșit, pe la 1400, să plece la descoperirea lumii. A fost un episod stupefiant, atât prin proporțiile lui incredibile cât și prin lipsa de consecințe. În 1405 ridică ancora o armada impresionantă: 317 corăbii (sau cel puțin 73, după o estimare mai prudentă), mult mai mari decât navele europene ale epocii, cu un echipaj estimat la 28 000 de oameni. Bietul Columb, cu cele cinci caravele amărâte ale lui! „Între 1404 și 1407, China s-a lansat într-o orgie de construcții și reparații navale. Provincii maritime întregi au fost puse la contribuție, în timp ce pădurile din interiorul țării erau tăiate pentru lemnul necesar."[1] Au urmat și alte expediții. Regiunea vizitată cuprindea în primul rând Indonezia și Oceanul Indian. De prin anii 1430, această febră maritimă s-a calmat la fel de brusc pe cât începuse. Apoi a venit interdicția, pur și simplu. „Spre sfârșitul secolului al XV-lea, orice persoană care construia o corabie cu mai mult de trei catarge putea fi condamnată la moarte, iar în 1525 autoritățile costiere au primit ordin să distrugă toate corăbiile capabile să navigheze în larg și să-i închidă pe proprietarii lor."[2]

E greu de înțeles, mai ales după logica europeană. Chinezilor le lipseau, se pare, atât curiozitatea occidentalilor, cât și setea acestora de câștig. Retrasă în sine, politic, economic și mental, China considera că nu avea nevoie de nimic, contrar Occidentului care, s-ar părea, avea nevoie de toate cele. Expedițiile maritime chineze erau făcute mai mult din rațiuni de prestigiu, pentru a face cunoscute drapelul chinez și puterea

[1] David S. Landes, *op. cit.*, p. 133.

[2] *Ibidem*, p. 134.

Imperiului. În aceste condiții, conducătorii și-au dat repede seama că jocul nu merita cheltuiala. Erau bani risipiți, și mult mai necesari înăuntrul țării (aparat administrativ, amenajări agricole...). A-i îngropa în construcții navale echivala aproape cu un sabotaj.

Recent a fost lansată o teorie insolită: chinezii nu s-ar fi mulțumit să parcurgă mările orientale, ci ar fi explorat toate colțurile planetei. În 1421, ar fi descoperit America, cu aproape un secol înaintea lui Columb, apoi Groenlanda și, bineînțeles, Australia.[3] Puțin a lipsit ca lumea să devină o anexă a Chinei, în loc să fie occidentalizată. Această istorie virtuală are puține șanse de a-i convinge pe specialiști. Dacă ar fi reală, n-ar face decât să confirme și mai bine paradoxul: chinezii erau capabili să descopere lumea, dar nu erau capabili să facă ceva cu ea. Ar fi descoperit-o doar ca s-o abandoneze. (Acestor descoperitori potențiali ai Americii le-a trebuit mai mult timp ca să descopere Europa; prima navă chineză a ajuns în apele europene în 1851, cu ocazia Expoziției universale de la Londra).

Porniți târziu în cursă, occidentalii mai aveau un handicap, destul de jenant pentru cine voia să se aventureze pe ape: marea îi îngrozea! (Sigur, n-a fost cazul vikingilor; dar epopeea lor maritimă a fost cu mult anterioară „marilor descoperiri geografice", la care nu și-au adus contribuția.) În reprezentările Evului Mediu și la începutul epocii moderne, marea era sinonimă cu haosul, locul insecurității absolute (de altfel marea urma să dispară după Apocalipsă, când un cer nou și un nou Pământ aveau să le înlocuiască pe cele vechi; un Pământ nou, *fără mare* – contrarul reprezentărilor noastre exotice și „turistice"!). Primii exploratori – și în special echipajele lor – ieșeau în larg cu moartea în suflet. Ca să-l citățm pe Vasco da Gama (potrivit lui Camoens): „Astfel, odată

[3] Gavin Menzies, *1421. The Year China discovered the World*, Londra, 2002.

înzestrați cu tot ce trebuie pentru asemenea călătorie, ne pregătim sufletele pentru moartea ce bântuie neîncetat sub ochii marinarilor."[4] Timp de secole, navigația europeană se face în proximitatea coastelor; chiar și cea mai mare breșă maritimă, operă a portughezilor, n-a fost decât navigație în apropierea coastei africane, mai mult un soi de prelungire terestră a Portugaliei decât adevărată cucerire a unui ocean. Pentru a traversa mările, occidentalii au trebuit așadar să înfrunte nu doar dificultăți materiale imense (pe un Pământ, la vremea aceea, nesfârșit de vast), dar și propriile spaime și prejudecăți. Dorința s-a dovedit mai puternică decât frica.

Trebuie să revenim la Columb, personaj pe cât de extravagant, pe atât de caracteristic pentru epoca lui. Neîndoielnic, există la el o mare doză de iraționalitate și o remarcabilă capacitate de a urmări metodic himere (așa a descoperit America, așa i-a negat existența). Oricum, ingredientele gândirii și acțiunii lui Columb aparțin cu adevărat epocii sale și definesc deja o mentalitate specific occidentală. Ce caută el? Bogății, evident, în special *aur*; aur – cuvântul revine, obsedant, în jurnalul său. În mintea lui există însă și un proiect ideal. Face eforturi conștiente pentru unificarea lumii, al cărei sfârșit i se pare apropiat. Dumnezeu l-a ales mesager. Descoperitorii noilor pământuri trebuiau să adune aur și totodată să propovăduiască adevărata credință. Aurul va finanța o nouă cruciadă, pentru eliberarea locurilor sfinte și biruința asupra necredincioșilor. Astfel, întreg Pământul va fi creștinat; iar în curând se va vedea împlinirea Scripturilor.[5] Paradisul terestru se numără, ca și China, printre obiectivele geografice ale navigatorului; la gurile fluviului Orinoco, este convins că s-a apropiat de el (dovadă: decorul paradiziac!).

---

[4] Jean Delumeau, *La Peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles)*, Paris, 1978, p. 34; despre teama de mare în general, pp. 31-42.

[5] Jean Delumeau, *Mille ans de bonheur*, „L'eschatologie de Christophe Colomb", pp. 222-229.

Cele două registre sunt greu de separat: Columb este deopotrivă, şi în gradul cel mai înalt, materialist şi idealist.

Metoda lui ştiinţifică nu-i mai puţin ciudată. Alege ce-i convine din schemele geografice ale Anticilor şi, nemulţumit de starea lucrurilor, nu şovăie să modifice datele. America, desigur, nu exista. Dar exista un ocean aproape nesfârşit pe care trebuia să-l traverseze ca să ajungă în Extremul Orient. Un ocean prea mare pentru Columb: imposibil de străbătut cu mijloacele epocii. Distanţa trebuia scurtată. Columb măreşte atunci dimensiunile Extremului Orient, prelungindu-l până la amplasamentul real al Americii; îşi permite chiar să micşoreze Pământul, ca să reducă şi mai mult traseul. Până la urmă, obţine ce doreşte: iată, China nu-i chiar aşa departe![6] Ajuns în Cuba, încep să caute stăruitor palatul Marelui Han, suveranul Imperiului celest. Columb a negat America până la moarte; el voia China. Astfel, descoperirea Lumii Noi a fost determinată – fără ştirea lor – de chinezi. În această lume, totul se învârte, într-un fel sau în altul, în jurul Chinei. De reţinut din această stranie aventură sunt voluntarismul neînfrânat şi simţul exacerbat al reuşitei. Raţional sau nu, Columb şi-a propus să spulbere hotarele spaţiului, angajament pe care l-a respectat.

Cariera lui exprimă în modul cel mai simbolic esenţa unei formule culturale axate pe spiritul de cucerire şi stimulate de un voluntarism formidabil. Sunt trăsături pe care le regăsim în tot ce a întreprins Occidentul. Căutarea bunurilor pământeşti şi fascinaţia cunoaşterii pure exprimă aceeaşi orientare. O ofensivă în toate direcţiile. Din punct de vedere moral, în zilele noastre putem să separăm lucrurile şi să blamăm Occidentul pentru setea lui de putere, care a generat dispreţ faţă de ceilalţi, genocid şi sclavie, admirându-i totodată performanţele intelectuale şi tehnologice, admirând

[6] „Manipulările" geografice ale lui Columb, la Gianni Granzotto, *Christophe Colomb*, Paris, 1985.

modelul de societate pe care a reuşit să-l creeze. Occidentul a inventat şi practicat deopotrivă tot ce este mai bun şi mai rău. Din punct de vedere istoric, e totuşi imposibil să disociem aceste manifestări ce decurg din unul şi acelaşi elan.

Cartea: o revoluţie culturală

În paralel cu această „revoluţie a spaţiului", Occidentul a cunoscut o „revoluţie culturală" provocată de apariţia cărţii. 1450 este data care marchează aproximativ invenţia lui Gutenberg: tiparul cu litere mobile. Această invenţie era „cerută" de un întreg context socio-cultural şi tehnologic. Începând din secolul al XII-lea, Occidentul folosea hârtia: inventată tot de chinezi, transmisă de arabi, dar valorificată pe deplin de civilizaţia occidentală. Noul suport pentru scriere a reprezentat soluţia salvatoare. Fără hârtie, se ajungea la un impas şi tot avântul Occidentului risca să fie blocat; pergamentul, material rar şi scump, abia dacă ajungea pentru cancelarii şi copiştii de manuscrise preţioase. Oraşele, comerţul, universităţile, birocraţia de stat, atâtea categorii şi activităţi noi, toate implicau multiplicarea cuvântului scris. Civilizaţia Occidentului era pe cale să devină – şi va fi din ce în ce mai mult – o „civilizaţie a hârtiei". Rolul tiparului a fost să accelereze considerabil acest proces, început deja cu adoptarea hârtiei.

A fost o adevărată explozie: dovadă că invenţia era aşteptată şi chiar impusă de comanda socială. Operele manuscrise – cele care se bucurau de un anume succes – circulau în câteva zeci, eventual câteva sute de exemplare.[7] Din faimoasa carte a lui Marco Polo, au rămas până în zilele noastre 143

[7] Bernard Guenée, în *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, 1980, consideră „un foarte mare succes difuzarea a 60 de manuscrise sau mai multe" şi un „mare succes" difuzarea a 30-60 manuscrise (p. 255).

de manuscrise; aproape 300 de manuscrise s-au păstrat din *Călătoria în jurul lumii* a lui Jean de Mandeville, altă descriere geografică celebră (mijlocul secolului al XIV-lea), mai fantezistă decât cea a lui Marco Polo, ceea ce poate explica răspândirea mai mare.[8] Foarte multe manuscrise s-au pierdut; cifrele dau totuşi o idee despre numărul lor (pentru cele mai citite lucrări ale epocii); evident, producţia abia reuşea să ţină pasul cu cererea. În prima perioadă a tiparului, ce corespunde „incunabulelor" publicate între 1450 şi 1500, tirajul mediu al unei singure ediţii este apreciat la vreo 500 de exemplare, în timp ce numărul de ediţii ajunse până la noi s-ar ridica la 30-35 de mii (şi poate mult mai multe, dacă ţinem cont de tipăriturile dispărute). Prin urmare, nu exagerăm estimând producţia totală din această jumătate de secol la 20 000 000 de exemplare[9] (destul de impresionant într-un Occident cu aproximativ 50 de milioane de locuitori, şi din care doar o minoritate destul de restrânsă ştia să citească).

Dintre incunabule, cele mai multe – 77% – sunt tipărite în latină (respectând o veche tradiţie, accentuată de gustul pentru Antichitate al Renaşterii); italiana reprezintă 7%, germana 5-6%, franceza 4-5%. Domină textele religioase – circa 45% –, urmate de cărţile cu caracter literar (ceva mai mult de 30%), de cărţile de drept (10%) şi de lucrările de factură ştiinţifică (10%).[10]

În continuare, secolul al XVI-lea accelerează ritmul ajungând la 150-200 000 de ediţii diferite, cu un tiraj mediu de o mie de exemplare, adică între 150-200 milioane de exemplare tipărite între 1500 şi 1600. E de ascmenea epoca în care latina pierde teren în faţa limbilor „naţionale", iar cărţile religioase

[8] Christiane Deluz, *Le Livre de Jehan de Mandeville. Une „géographie" au XIVe siècle*, Louvain-la-Neuve, 1988, p. 271.

[9] Lucien Febvre şi Henri-Jean Martin, *L'apparition du livre*, Paris, 1958, p. 377.

[10] *Ibidem*, p. 378.

devin minoritare în raport cu producția literară și științifică. Astfel, la Paris, în 1501, se tipăresc 53 de lucrări religioase dintr-un total de 88; în 1515, 105 din 198; în 1525, 56 din 116; în 1528, 93 din 269; în 1549, 56 din 332: avântul producției e însoțit de o modificare structurală. Aceleași tipografii pariziene scoteau în 1501 opt cărți în franceză dintr-un total de 88; în 1549, din 332 cărți, 70 erau în franceză; iar în 1575, 245 cărți din 445, deci o majoritate.[11] Cifrele indică în același timp o lărgire a publicului (inclusiv printre cei care nu citesc în latină) și un proces treptat de laicizare.

În ce privește răspândirea geografică, Germania, țara lui Gutenberg, deține întâietatea într-o primă perioadă, dar curând trebuie să cedeze locul Italiei (se detașează orașele din nord și în special Veneția, campioană absolută la tipărituri timp de un secol). Țările de Jos ocupă și ele o poziție fruntașă. Le urmează, ceva mai lent, Franța (Parisul, începând din 1470, și Lyon), apoi Anglia. În secolul al XVI-lea, Parisul devine un mare centru al editării de carte și sfârșește prin a depăși Veneția. Mergând înspre Europa Centrală, tipografiile devin mai rare, iar limita răspândirii lor marchează clar, înainte de 1500, granița dintre Europa catolică și Europa ortodoxă. Există mai multe centre în Boemia (șase tipografii până la sfârșitul secolului al XV-lea), dar câte unul singur în Ungaria și în Polonia, unde primele cărți sunt tipărite la Buda în 1473, respectiv la Cracovia în 1474; dincolo de aceste puncte „extreme", răspândirea tiparului, în ccalaltă Europă, va fi mai lentă și marcată de caracteristici diferite.[12]

Consecințele inventării cărții sunt revoluționare, în toate sensurile.[13] În primul rând, se răspândește scrisul; tiparul,

---

[11] *Ibidem*, p. 400.

[12] Despre răspândirea europeană a cărții, vezi Colin Clair, *A History of European Printing*, Londra–New York–San Francisco, 1976.

[13] Elizabeth L. Eisenstein, *La Révolution de l'imprimé dans l'Europe des premiers temps modernes*, Paris, 1991.

stimulat de cererea crescândă pentru lectură, a amplificat şi înlesnit această nevoie. Cartea a devenit instrumentul indispensabil în alfabetizarea Occidentului, în aceeaşi măsură în care a contribuit la dezvoltarea culturii de nivel înalt. Standardizarea cunoaşterii se numără şi ea printre efecte: un simţ al preciziei şi al disciplinei intelectuale, mai puţin evident la copişti şi la cititorii de manuscrise. A fost de asemenea stimulată diversitatea opiniilor: numele şi personalitatea fiecărui autor încep să conteze, ceea ce nu se prea întâmpla pe vremea când gama restrânsă a manuscriselor favoriza compilaţia, ducând la o cultură repetitivă; vocile se înmulţesc şi se individualizează. Disciplină intelectuală şi individualism: efecte similare celor induse de măsurarea timpului, datorită orologiului mecanic. Occidentul se afirmă din ce în ce mai mult (de o manieră întru câtva contradictorie, dar extrem de fertilă) ca o lume în aceeaşi măsură ordonată şi guvernată de iniţiativa individuală. Şi a mai fost, desigur, extraordinara accelerare în circulaţia informaţiilor şi ideilor, contrastând cu circulaţia lentă a textelor scrise de mână. Viaţa culturală atinge astfel un grad înalt de intensitate şi efervescenţă. Occidentul a căpătat aspectul unei uzine intelectuale inepuizabile, producând pe bandă rulantă idei, ficţiuni şi proiecte, într-un climat de confruntare şi depăşire.

Ce făceau ceilalţi în acest timp? Chinezii – bineînţeles! – inventaseră deja tiparul, cu câteva secole înainte Europei. Începuseră în secolul al IX-lea cu xilografia (tipărirea în bloc a unei pagini întregi), încercând apoi, din secolul al XI-lea, să combine litere mobile. Însă acest din urmă procedeu – care e „adevăratul" tipar – n-a reuşit să se impună, dat fiind specificul scrierii chineze, care foloseşte ideograme, nu litere. Nimic mai simplu şi mai eficient decât să compui texte cu cele douăzeci şi ceva de caractere mobile ce reproduc literele alfabetului latin, dar ce te faci cu miile, chiar zecile de mii de ideograme ale scrierii chineze? În plus, pe lângă dificultatea

tehnică, exista şi tradiţionalismul cultural: chinezii preferau caligrafia lor superbă aspectului impersonal al semnelor tipografice. Astfel, deşi inventaseră literele mobile pe când europenii încă trudeau aplecaţi peste pergamentele lor, chinezii n-au folosit această tehnică decât la începutul secolului al XX-lea, sub influenţa occidentală, evident. Xilografia lor a rămas o artă destul de elitistă, care cerea un efort însemnat, nu permitea decât tiraje limitate, şi, datorită acestor constrângeri, privilegia tipărirea textelor clasice şi sacre (în care partea gravurilor era preponderentă; într-adevăr, era mai simplu să umpli o pagină cu desene decât să sculptezi o sumedenie de semne). Tiparul chinez semăna mai mult cu peisajul cultural european anterior tiparului (varietate redusă a textelor, preponderenţa clasicilor, răspândire limitată).[14]

De cealaltă parte, Islamul avea problemele lui specifice cu tiparul. Pentru orice credincios, părea o impietate să trateze Coranul şi textele religioase cu procedee mecanice; trebuiau scrise, cu tot respectul, de mână. A fost destul – într-o cultură fundamental religioasă, în care nu exista un spaţiu cultural propriu-zis laic – ca să întârzie apariţia tiparului cu câteva secole. În sfârşit, turcii s-au aventurat pe acest teren puţin ortodox, cu o primă tiparniţă, la Constantinopole, în 1726; prima carte publicată în turcă a apărut în 1729, urmată de alte şaisprezece, în special dicţionare şi lucrări de geografie şi de istorie, serie întreruptă de închiderea aşezământului în 1742; tipărirea cărţilor religioase era interzisă, bineînţeles, iar lucrările acceptate erau supuse unei cenzuri atente. După o lungă pauză, activitatea tipografică a fost reluată spre sfârşitul secolului al XVIII-lea.[15] În Iran, prima carte

[14] Despre tiparul chinezesc, Lucien Febvre şi Henri-Jean Martin, *op. cit.*, „Le précédent chinois", capitol scris de M.-R. Guignard, pp. 97-105, şi David S. Landes, *op. cit.*, pp. 82-83.

[15] Colin Clair, *op. cit.*, pp. 370-410, şi Bernard Lewis, *Que s'est-il passé? L'Islam, l'Occident et la modernité*, pp. 197-199.

tipărită datează din 1817, în Egipt din 1822 (dar în această țară, din 243 de cărți apărute între 1822 și 1842, în general manuale și lucrări științifice, cele mai multe erau în turcă, nu în arabă).[16]

Europa de Est prezintă un caz aparte. Datorită proximității geografice și fondului creștin comun, ea a fost, firește, mai receptivă la lucrurile venite din Vest decât chinezii sau musulmanii. Fizionomia ei rămâne totuși diferită. În primul rând există o anume întârziere în receptare, cu o excepție notabilă – Cetinje (Muntenegru), unde s-a tipărit, în 1494, prima carte sârbească (apropierea de Veneția și de imperiul ei adriatic explică această răspândire relativ timpurie). În Țara Românească (în România de azi), prima carte publicată (dar nu în română, ci în slavonă, limbă a Bisericii) datează din 1508; alte două lucrări vor apărea până în 1512. După o întrerupere destul de lungă, activitatea este reluată spre mijlocul secolului, în primul rând în Transilvania, unde apar primele cărți în română. În Rusia, procesul este mai lent; cu puțin înainte și puțin după 1560, șase-șapte cărți sunt tipărite la Moscova (fără indicarea anului); prima lucrare datată apare în 1564. Grecii, sub ocupație otomană, se descurcă și mai greu. O tiparniță efemeră (distrusă de turci) funcționează în 1627 sub egida Patriarhiei din Constantinopole; urmează o pauză lungă, și abia din 1756 se tipăresc din nou cărți la Constantinopole, și mai ales la Moscopole (Epir), unde apare în 1730 un așezământ mai durabil; în 1798, tiparnița Patriarhiei din Constantinopole e în sfârșit refăcută. De fapt, cele mai multe cărți în greacă sunt tipărite în afara Greciei, mai întâi la Veneția, în secolele al XVII-lea și XVIII-lea (patru tipografii specializate și un total de peste 2 000 de ediții), apoi, spre 1800, la Viena.[17]

[16] Bernard Lewis, *Les Arabes dans l'histoire*, cap. X: „L'impact de l'Occident".

[17] Detalii despre cărțile publicate în Europa răsăriteană (Rusia, Grecia etc.), la Colin Clair, *op. cit.*

Decalajul cronologic este semnificativ, fără a fi spectaculos. Dar trebuie mai ales să constatăm, în țările ortodoxe, precaritatea activității de editare, întreruptă și reluată de mai multe ori, cu pauze mai mult sau mai puțin lungi, și, în final, numărul destul de redus de tipărituri (în secolul al XVI-lea, Parisul produce în câțiva ani mai multe cărți decât toată Europa de Est în două secole, până la 1700). Diferența esențială e dată însă de profilul acestor lucrări. În tot secolul al XVI-lea, toate, fără excepție, fie ele ediții sârbești, românești sau rusești, sunt lucrări strict religioase. Iată deci, pentru a fixa mai bine contrastele, trei spații de civilizație și trei tipuri de raporturi cu cartea. În Occident, avem preponderența cărții laice; Islamul refuză să tipărească texte religioase; Europa ortodoxă tipărește exclusiv cărți religioase. Prima carte neteologică publicată în Rusia este un abecedar (în 1634), urmată de traducerea unui tratat de artă militară în 1647 și de o culegere de legi în 1649. Acestea rămân totuși excepții. Din cele vreo 500 de cărți tipărite la Moscova înainte de 1700, doar șapte (sau cincisprezece, dacă adăugăm abecedarele) au conținut laic. În țările române (Țara Românească și Moldova), primele texte juridicc apar, la fel ca în Rusia, spre mijlocul secolului al XVII-lea. Global însă, producția religioasă rămâne dominantă până la începutul secolului al XIX-lea (în timp ce modelul occidental câștigă teren în Rusia începând din 1700, cu reformele lui Petru cel Mare). Aceeași situație pentru cărțile în greacă (publicate în Grecia sau la Veneția): la mijlocul secolului al XVIII-lea, lucrările religioase reprezentau trei sferturi din cărțile publicate; chiar și la 1800 erau mai mult de jumătate (în condițiile unei ofensive, totuși, a cărții laice). În țările ortodoxe, cele mai multe texte nereligioase au continuat să circule sub forma lor manuscrisă încă două-trei secole după introducerea tiparului, situație ce se explică atât prin ascendentul cultural al Bisericii, cât și prin numărul redus de cititori. Prima

lucrare propriu-zis literară tipărită în română (*Alexandria*) datează din 1794; cât despre lucrările istorice, ele apar abia după 1800.

Răspândirea tiparului în întreg spațiul european, care ar dovedi, la prima vedere, o anume unitate de civilizație, e de natură să dezvăluie mai curând deosebirile și contrastele dintre cele două părți ale continentului. Instrument de schimbare în Vest, același instrument a fost utilizat în Est pentru a fixa mai binc reperele unei culturi conservatoare.

Imitarea Anticilor și nașterea științei moderne

Pentru a scăpa de constrângerile Evului Mediu, intelectualii de la începutul epocii moderne au găsit o soluție destul de ciudată: aceea de a reactualiza timpurile antice. E ceea ce numim Renașterea. Timp de două-trei secole, scriitorii, savanții și artiștii greci și romani au fost chemați să ofere un model considerat de unii imposibil de depășit. Această modă a avut un punct de plecare foarte precis: Italia, unde noua sensibilitate apare la începutul secolului al XIV-lea, înflorește în secolul al XV-lea, și de unde, către sfârșitul acestui secol și mai ales în secolul al XVI-lea, va fi cxportată în celelalte țări ale Occidentului. Limitele geografice ale Renașterii se suprapun exact pe contururile spațiului occidental, dovadă, dacă mai era nevoie, a individualității acestui spațiu, dincolo de specificitățile regionale (și a unei diferențe destul de nete, și sub acest aspect, față de peisajul cultural al Europei răsăritene). Luarea foarte în serios a anticilor a împiedicat uneori afirmarea unei viziuni despre lume independente (de pildă Columb, care-și nega America pentru că nu figura pe hărțile geografilor greci), dar această atitudine a acționat mai ales ca alternativă la spiritul teologic încă dominant. Anticii, care nu erau creștini, și nici măcar foarte religioși, avcau meritul de a judeca lucrurile – corect sau nu – după regulile unui

demers pragmatic şi raţional. De aceea, teoreticienii politici ai Renaşterii, de la Machiavelli până la Jean Bodin, îi invocau pentru a stabili mai bine principiile funcţionării statului modern şi a unei societăţi guvernate de legi şi instituţii civile, separate de universalismul creştin de tip medieval. Savanţii i-au invocat şi ei pe precursorii greci şi romani pentru a scăpa de tutela Bisericii. Totuşi, la origine, nu se punea chestiunea de a opune ştiinţa religiei. Se voia doar disocierea celor două registre ale cunoaşterii, spre a le face să meargă mai bine împreună. În fond, Renaşterea este un amalgam în care ştiinţa şi religia se străduiesc să-şi armonizeze demersul, fără a dispreţui anumite izvoare paralele, ca astrologia şi alchimia, şi unde poleiala antică nu poate ascunde o vădită continuitate medievală şi în acelaşi timp accente de modernitate. Acest ansamblu pestriţ şi totuşi funcţional reflectă numeroasele faţete ale unei societăţi ce devenise mai complexă, mai deschisă şi mai dinamică (în raport cu propriul ei trecut şi în raport cu celelalte civilizaţii).

Din acest conglomerat, ştiinţa modernă se desprinde puţin câte puţin, dar fără ca o adevărată linie de ruptură să fie vizibilă. Pentru anumiţi specialişti, „revoluţia ştiinţifică" ar fi opera secolului al XVII-lea care, cu Galilei, Descartes şi Newton, marchează afirmarea decisivă a limbajului matematic şi a interpretării fizice a universului. Această „revoluţie" nu exclude însă forme de continuitate sau coexistenţa unor demersuri paralele. Newton ilustrează, deopotrivă, atât ruptura cât şi continuitatea. Pasionat de alchimie şi interpret fervent al Bibliei şi Apocalipsei, el este, cu legea atracţiei universale, creatorul paradigmei fundamentale a ştiinţei moderne. Treptat, se precizează obiectivele curentului dominant al ştiinţei occidentale: o ştiinţă care caută precizia şi eficienţa, care aspiră să supună universul unor legi riguroase (formulate matematic), făcându-l astfel previzibil şi controlabil. Această direcţie, în ciuda unor declaraţii de fidelitate

față de antici, se depărtează sensibil de știința lor, fondată mai mult pe speculații filozofice și puțin interesată de experiment, în timp ce în știința occidentală încep să predomine fizica și experimentul.[18] Modelul care fascinează este *mașina*. Corpul uman capătă alura unui angrenaj mecanic; în 1628, Wiliam Harvey definește circulația sângelui ca o instalație de pompare. Athanasius Kircher vede întreg Pământul ca o mașină cu aburi, funcționând datorită focului (fenomenele vulcanice) și apei (*Mundus subterraneus*, 1665). În cer, Newton reglează mișcarea aștrilor cu o precizie de ceasornicar (care-i va permite lui Halley să prevadă cu o exactitate uimitoare – pentru 1758 – întoarcerea cometei care-i poartă numele).

În secolul al XVIII-lea – Epoca Luminilor –, fizica își pune pecetea peste tot, cel puțin simbolic. Într-o frază memorabilă din lucrarea sa *Système de la nature* (1770), D'Holbach o spune, fără să se piardă în nuanțe: „Natura acționează prin legi simple, uniforme, invariabile. Toate erorile omului sunt erori de fizică."[19] În acest ansamblu, atât de bine reglat, Dumnezeu nu mai era necesar. Ca o ironie, Newton, credincios fervent, a contribuit cel mai mult, prin legile universului formulate de el, la legitimarea acestui curent de descreștinare în rândul elitelor intelectuale. Filozofii cei mai marcanți ai Luminilor sunt în majoritate deiști (acceptând un Dumnezeu îndepărtat și discret, aflat la originea lucrurilor, și nimic mai mult) sau de-a dreptul atei. Lipsa credinței atinge mai ales o elită încă minoritară; dar este o minoritate care contează.

[18] Pentru începuturile și caracteristicile științei occidentale moderne, vezi mai ales Pierre Thuillier, *Le Petit savant illustré*, Paris, 1980, și Paolo Rossi, *La Naissance de la science moderne en Europe*, Paris, 1999; traducere românească: *Nașterea științei moderne în Europa*, Polirom, Iași, 2004.

[19] D'Holbach, *Système de la nature*, partea I, Londra, ediția 1781, cap. I: „De la nature", pp. 4-5.

Civilizația occidentală declanșează astfel „desacralizarea" lumii, eliminând nu doar reprezentările creștine, ci orice idee de transcendență, și optând pentru un sistem de interpretare ce nu cunoaște decât materia și legile ei, și rațiunea umană capabilă să descifreze secretele universului și să acționeze în mod util asupra mediului fizic și social.

Occidentul oferă și altă premieră: asocierea științei cu tehnologia. În societățile tradiționale, sunt două preocupări diferite și chiar opuse: filozofii gândesc, iar meșteșugarii prelucrează materia. Pentru antici, meșteșugurile erau forme de cunoaștere inferioare; în chipul cel mai firesc, Aristotel îi plasa pe meșteșugari doar cu puțin deasupra sclavilor. Raporturile se schimbă puțin către sfârșitul Evului Mediu, când mașinile încep să joace un rol economic și social semnificativ. Cu morile și orologiile sale, Occidentul prezenta deja primul model de societate „mecanizată": la scară foarte redusă, evident, și la un nivel foarte modest, dar era începutul unei evoluții ireversibile. Noua „cultură a mașinii" a sfârșit prin a-și pune amprenta pe organizarea mecanică a lumii. Cum să nu recunoști în orologiu o anticipare „artizanală" a mecanicii celeste gândite de matematicieni și filozofi? Cât despre mecanizarea efectivă, primele secole ale modernității par la prima vedere mai puțin fertile, un soi de paranteză între „mica revoluție industrială" a Evului Mediu și revoluția industrială propriu-zisă din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Într-adevăr, a fost nevoie de mai multe secole pentru a depăși faza utilizării exclusive a surselor de energie naturale (apa, vântul) și a intra în sfârșit în epoca unei energii create sau eliberate prin acțiunea omului (aburi, electricitate etc.). Chiar și fără o revoluție mecanică reală, imaginarul mașinii e deja foarte activ în epoca Renașterii. Aparatele imaginate de Leonardo da Vinci (inclusiv mașinăriile zburătoare) sunt în același timp cele mai vizionare și cele mai puțin funcționale dintr-un lung șir de invenții reale sau fictive.

Ingineria devine o disciplină foarte apreciată, cu lucrări faimoase, de pildă cartea lui Agricola (Georg Bauer), *De re metallica*, publicată în 1556 şi rămasă timp de două secole textul de referinţă pentru tehnologia minieră. La rândul lor, filozofii rup cu tradiţia antică care dispreţuia lucrările manuale şi dau un blazon „artelor mecanice", cum au făcut Francis Bacon şi Leibniz care observă atât potenţialul lor enorm, cât şi necesara întâlnire dintre ştiinţa teoretică şi cea aplicată. *Enciclopedia* lui Diderot şi d'Alembert, monumentul filozofic al secolului al XVIII-lea (publicată începând cu 1751), pune tehnologia la un loc de cinste, cu o mulţime de planşe ilustrative. Fuziunea era pe cale să se realizeze: filozoful îi întindea mâna meşteşugarului, iar creierul se hotăra în sfârşit să acţioneze în înţelegere cu mâna. Ansamblul „ştiinţă-tehnologie" propulsează Occidentul într-o poziţie unică, de formidabilă putere. Fără a minimaliza accelerarea adusă de revoluţia ştiinţifică din secolul al XVII-lea şi mai ales de revoluţia industrială începută în secolul al XVIII-lea, trebuie să privim ultimele secole ale Evului Mediu ca pe începutul erei maşinilor şi al unui vis ştiinţific şi tehnologic ce va produce roade. De-a lungul ultimului mileniu, Occidentul a cunoscut o dezvoltare fără frontiere cronologice (chiar dacă viteza a variat de la o perioadă la alta); în schimb, sunt evidente frontierele spaţiale care-l despart de restul lumii!

De la sfârşitul lumii la mitul progresului

În Occidentul acesta plin de vitalitate şi de proiecte, domnea nemulţumirea şi un acut sentiment de nesiguranţă. În termeni de „modele ideale", o societate perfect imobilă n-ar putea fi un teren propice pentru tendinţele extreme, optimiste sau pesimiste. Aceste atitudini contradictorii evoluează în tandem şi în strâns raport cu schimbarea; judecăţile negative pot chiar să aibă o pondere mai mare, deoarece schimbarea,

percepută ca instabilitate, provoacă foarte adesea neliniște. Sunt cele două fețe ale Renașterii: afirmarea orgolioasă a omului și spaima în fața vâltorii istoriei. Această dualitate conflictuală evoluează amplificându-se de la sfârșitul Evului Mediu până în zilele noastre. Chiar dacă optimismul și pesimismul istoric n-au fost inventate de Occident, el le-a accentuat considerabil, în egală măsură, și mai ales în formula lor combinată.

La începutul epocii moderne, toți „agenții Satanei" sunt activi.[20] Vânătoarea de vrăjitoare, care este în toi în secolul al XVI-lea și se va prelungi în secolul al XVII-lea, se vrea o terapie menită să exorcizeze răul. Războaiele și molimele (mai ales ciuma), foarte reale, capătă uneori dimensiuni apocaliptice în imaginar. Pe unii îi neliniștește posibilitatea unui nou potop. Judecata de Apoi este anunțată pentru viitorul apropiat, fiind justificată chiar de împlinirile epocii (cum ar fi descoperirea Americii) care par să indice sfârșitul parcursului. Pe această temă, Luther a rostit cuvinte memorabile: „Imperiile ce-și împărțeau lumea potrivit viziunii lui Daniel, babilonienii, perșii, grecii, romanii, nu mai există. Papa a păstrat câteva resturi din Imperiul Roman: e ultima pecete din Apocalipsă; va fi deschisă și aceasta. Pe cer apar mulțime de semne pe care le vedem limpede și care arată că sfârșitul lumii e aproape. Pe Pământ, dăm zor-nevoie să cultivăm, să construim, să adunăm bogății; toate meșteșugurile înfloresc, de parcă lumea ar vrea să se-nnoiască și s-o ia de la capăt. Sper că Dumnezeu va pune capăt la toate acestea [...]. Mai poate dura câțiva ani, dar urmașii noștri vor vedea împlinirea Scripturilor, și poate îi vom fi martori chiar noi [...]. Lumea nu va mai dăinui mult timp; poate, cu voia lui Dumnezeu, încă vreo sută de ani."[21]

---

[20] Referința pentru acest subiect rămâne Jean Delumeau, *La Peur en Occident.*

[21] *Ibidem*, pp. 215-216.

Ciudat amestec de argumente: Luther reactualizează teoria celor patru împărății, potrivit căreia Imperiul Roman va fi ultimul și lumea se va sfârși odată cu el (cât despre papă, care mai păstra câteva crâmpeie din Imperiu, puterea lui era deja ruinată, datorită, tocmai, reformatorului german!); pe de altă parte, progresul Occidentului (pe care îl observă corect) este interpretat (mai puțin corect) ca prefigurând sfârșitul. Acest discurs e din aceeași familie cu elucubrațiile lui Columb (care anunța sfârșitul lumii pentru 1656) și ale multor alți gânditori ai epocii. Am putea deplânge calitatea judecății celor care au avut de jucat un rol în destinul semenilor lor. Să ne mărginim, pur și simplu, să constatăm că Occidentul se înfierbântase. Incapabili să gândească rațional, acești oameni gândeau pasional. Această ardoare, acest demers dezlănțuit către o țintă virtuală (eventual sfârșitul lumii) îi dădeau Occidentului o motivație, și chiar mai multe serii de motivații diferite, care-i alimentau dinamica și hotărârea de a duce lucrurile până la capăt.

Pe lângă sfârșitul lumii pur și simplu, sfârșitul istoriei în versiunea milenaristă înregistra și el recorduri. Era consecința unei duble presiuni. Pe de o parte, statul modern, în curs de consolidare, avea reflexul de a limita libertățile, ca să asigure mai bine funcționarea organismului socio-politic; totodată, creștea impozitele, adăuga taxe și dări de tot felul. De cealaltă parte, dominații înțelegeau să-și susțină revendicările. Prin chiar dinamica lui, Occidentul sporea numărul dezrădăcinaților, a nemulțumiților și a tuturor celor care imaginau soluții alternative. Era o societate, dacă se poate spune așa, „semi-deschisă", foarte diferită, deja, de comunitățile tradiționale „închise", dar încă departe de societățile „deschise" din epoca liberală și democratică. De aici, tensiuni formidabile între tendințele autoritare și cele libertare. Michel Foucault a scos în evidență perfecționarea represiunii. Dacă într-o primă etapă vrăjitoarele erau arse pe rug, după aceea lucrurile au fost tratate global și mai sistematic.

În special *casa de nebuni* şi *puşcăria* au devenit, începând din secolul al XVII-lea şi până în secolul al XIX-lea, adevărate simboluri ale lumii moderne, menite să-i neutralizeze – cu abuzuri considerabile – pe cei care gândeau şi se comportau diferit.[22] Dacă în această analiză facem abstracţie de o anume interpretare stângistă, abuzivă şi ea (denunţarea din principiu a Puterii şi a instrumentelor sale de dominaţie), rămâne realitatea unei întăriri silite a disciplinei sociale. Dar trebuie să vedem şi aspectul complementar, poate adevăratul motor al acestei evoluţii: acela că grupurile şi indivizii deveneau din ce în ce mai liberi, sau cel puţin aveau sentimentul că merită să fie liberi, ceea ce provoca automat reacţia de „autoapărare" a clasei conducătoare şi a instituţiilor statale.

În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, pe calea deja deschisă de Evul Mediu tardiv, milenarismul se afirmă clar ca ideologie revoluţionară, într-o epocă în care proiectele de societate continuau să invoce autoritatea textelor sacre (care, luate la propriu, nu lăsau decât opţiunea între două soluţii de viitor: sfârşitul pur şi simplu ori împărăţia mesianică). Un prim val a măturat Germania, cu un adevărat „război ţărănesc", în anii 1524-1525. Motivele pur materiale ale răscoalei ţineau de reducerea drepturilor şi de creşterea dărilor, dar nu lipseau nici referinţele biblice obişnuite. În special Thomas Münzer, devenit purtător de cuvânt al oprimaţilor (în ale căror rânduri intrau categorii mai largi, inclusiv din mediile urbane), s-a remarcat printr-un discurs vădit milenarist, în care atacul împotriva celor bogaţi şi puternici se insera într-un proiect vizând „regenerarea Bisericii, prin egalitate socială" şi „creştinarea totală a lumii". Dar maximul febrei

[22] Michel Foucault, *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*, Paris, 1961 (traducere românească: *Istoria nebuniei în epoca clasică*, Humanitas, Bucureşti, 1996) şi *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris, 1975 (traducere românească: *A supraveghea şi a pedepsi. Naşterea închisorii*, Humanitas, Bucureşti, 1997).

milenariste se înregistrează zece ani mai târziu, în 1534-1535, la Münster, unde luptătorii Apocalipsei, sub conducerea lui Ioan de Leida, reuşesc să pună stăpânire pe oraş. Timp de un an, Münster a devenit Noul Ierusalim; proprietatea este abolită, iar cărţile sunt arse, cu excepţia Bibliei. Toate aceste mişcări, cu totul utopice, nu aveau nici cea mai mică şansă de reuşită şi au fost înecate în sânge.

În secolul al XVII-lea, Revoluţia engleză combină în felul ei politica şi religia. Timp de vreo douăzeci de ani – între 1640 şi 1660 –, Anglia a trăit efectiv la ceasul Apocalipsei. A fost totuşi prima revoluţie modernă (după cea din Ţările de Jos de la sfârşitul secolului al XVI-lea), provocată de puternica dezvoltare economică şi urbană, şi cu obiective incluzând respectarea libertăţilor, un sistem politic reprezentativ, încurajarea comerţului etc. (şi chiar, prin Cromwell, schiţarea unui regim „totalitar", primă manifestare a acestui gen de derapaj al societăţii de mase). Modernitate frapantă, dar care se exprimă, la fel de frapant, printr-un discurs religios de o intensitate extremă. De fapt, printr-o multitudine de discursuri: o revoluţie extrem de fragmentată, în care fiecare categorie şi fiecare partid vrea să-şi justifice opţiunea printr-o interpretare specifică a textelor biblice. Puritanii, baptiştii etc., toţi aveau propriul proiect politic cu rezonanţă religioasă, cei mai înaintaţi pe calea milenaristă fiind adepţii celei de-a „cincea monarhii", împărăţia mesianică, ce trebuia să urmeze după cele patru monarhii „istorice".

Un secol mai târziu, interpretarea milenaristă a jucat un rol esenţial în formarea Statelor Unite. Colonii puritani instalaţi în America în secolul al XVII-lea aduceau cu ei speranţa (puţin realizabilă în Anglia) unui nou început absolut, pe un Pământ Nou, într-o „societate eliberată de sub puterea Fiarei şi acceptându-l drept conducător pe Domnul". Acest punct de plecare, fundamental religios, al istoriei americane ne ajută să înţelegem prelungirea, până în zilele noastre, a unei psihologii religioase şi mesianice care deosebeşte această

țară de națiunile Europei occidentale, mai mult sau mai puțin descreștinate între timp.[23]

Într-adevăr, începând cu secolul al XVIII-lea, Occidentul cunoaște un proces de secularizare și chiar descreștinare care continuă, cu faze de stabilizare și accelerare, până în prezent; iată încă o contribuție specifică: inventarea unei lumi fără Dumnezeu. Această mișcare duce la o reelaborare spectaculoasă a viitorului. La prima vedere, între perspectiva religioasă asupra destinului umanității și concepția laică modernă, opoziția pare totală. În realitate, schema creștină tradițională rămâne prezentă, dar e tradusă în termeni noi. Creștin sau „post-creștin", proiectul occidental rămâne în esență același, cu accentul lui pe viitor, pe împlinirea istoriei și propășirea neamului omenesc. Asta ducea, în interpretarea creștină, la sfârșitul lumii și refacerea Cetății lui Dumnezeu în toată splendoarea ei. Cum însă Dumnezeu a fost eliminat din ecuație, ceea ce rămâne este ideea pură de Progres, de perfecționare treptată a omenirii și împlinirea ei în lumea „reală" (nu pe transcendentul Pământ nou promis după Judecata de Apoi). Astfel, ciudat, dar logic, sfârșitul lumii se transformă în teorie a progresului, sprijinită, în plan mai concret, pe dezvoltarea științifică, tehnologică și economică din secolul al XVIII-lea. La rândul ei, ideologia milenaristă se metamorfozează, fără nici o dificultate, în ideologiile revoluționare moderne. Ideea fundamentală rămâne aceeași: lumea întreagă trebuie refăcută; dacă Dumnezeu nu mai participă la această operație, nu-i nimic, sau cu atât mai bine; ne vom descurca și fără el. Astfel, sub aparența unei discontinuități, Occidentul dovedește, din contră, o remarcabilă continuitate a proiectului, în cele două versiuni ce-i erau proprii de mult: perfecționare treptată sau schimbare imediată și radicală (cele două orientări ilustrând

[23] Toate aceste avataruri ale milenarismului, în cartea lui Jean Delumeau, *Mille ans de bonheur*.

aceeaşi filozofie transformistă, medievală sau modernă, creştină sau laică, graduală sau revoluţionară).

Ideea de Progres[24] se precizează în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ilustrată fiind de două texte esenţiale: discursul lui Turgot, *Sur les progrès successifs de l'esprit humain* (1750), şi mai ales cartea lui Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, scrisă în 1793 şi publicată în 1795. Condorcet vede istoria ca pe o mişcare progresivă care va trebui să ia amploare în viitor. Specia umană va cunoaşte o perfecţionare continuă şi va ajunge să domine natura. Omul de mâine va fi o fiinţă foarte diferită de strămoşul său de azi: mai sănătos şi mai robust, beneficiind de o speranţă de viaţă nelimitată, mai inteligent şi înzestrat cu un simţ moral superior. Pe pământ vor domni egalitatea şi pacea. Suntem tot în faţa unei religii: religia progresului şi a viitorului; legile istoriei acţionează la fel de eficient ca forţa de atracţie a Cetăţii lui Dumnezeu.

Utopia completează tabloul.[25] După un început timpuriu cu *Republica* lui Platon, dar cu o prezenţă destul de limitată în cultura antică, urmată de o pauză lungă în Evul Mediu, acest gen literar şi filozofic îşi face o reapariţie remarcată cu *Utopia* lui Thomas Morus (1516). Urmează, din acelaşi filon, *Cetatea soarelui* a lui Campanella (1602) şi *Noua Atlantidă* a lui Francis Bacon (1627). Utopiile propun societăţi fictive (experimentale, într-un fel), mai riguros construite şi mai reuşite, mai fericite decât societatea reală. Ele cunosc apogeul în secolul al XVIII-lea, cu o vastă panoplie de construcţii diferite. Şi chiar cu câteva încercări practice, precum ciudatul experiment social al iezuiţilor din Paraguay, unde un întreg

[24] O carte clasică despre reprezentările progresului: J.B. Bury, *The Idea of Progress*, Londra, 1920.

[25] O trecere în revistă detaliată a utopiilor în lucrarea lui Raymond Trousson, *Voyages aux pays de nulle part. Histoire littéraire de la pensée utopique*, Bruxelles, 1975. Interpretări seducătoare la Gilles Lapouge, *Utopie et civilisation*, Paris, 1978.

popor – indienii guarani – a fost supus unui mod de viață uniform: proprietate comună, locuințe identice, educație egală, nici o diferențiere socială... În fine, odată cu lucrarea lui Sébastien Mercier, *L'An deux mille quatre cent quarante*, publicată în 1772, se produce o schimbare de direcție decisivă; situată până atunci „nicăieri", pe insule îndepărtate, într-un spațiu vag definit, utopia începe să privească spre viitor, devenind vizionară și profetică, în chiar momentul când filozofii descopereau și ei progresul.

Orientarea spre viitor și ideea de progres impuneau înmulțirea scenariilor; dacă prezentul e cel care este, viitorul se pretează la o varietate de combinații, mai ales dacă, în loc să aștepți ca lucrurile să se întâmple, alegi să acționezi deliberat pentru a recrea lumea. În orice caz, în utopii ca și în milenarisme, este de remarcat frecvența soluțiilor de inspirație comunistă: comunități fără proprietate privată, egalitare, aproape uniforme, adică nu doar diferite, ci chiar opuse punct cu punct societății existente. Această aspirație la egalitate, justiție și armonie socială, stimulată de un context din ce în ce mai diferențiat și profund inegalitar, a marcat profund Occidentul, sau cel puțin categoriile sale defavorizate și pe idealiștii săi. Dar ceea ce impresionează, în fond, este inepuizabila varietate a soluțiilor. Celelalte civilizații au și ele ocazional tentative de evadare din realitate sau proiecte inovatoare, dar nici pe departe în aceeași măsură cu Occidentul, unde căutarea de formule noi, dorința de a materializa visurile, sfidarea necunoscutului și depășirea prezentului se înscriu într-o manieră deja obișnuită de a trăi și gândi – sub un potop de idei, descoperiri și proiecte de o intensitate extraordinară.

Nord și Sud, protestanți și catolici

La începutul epocii moderne (începând cu 1520), în Occident se produce o diviziune majoră odată cu Reforma protestantă (sub cele două principale manifestări ale ei,

luteranismul şi calvinismul). În aceeaşi epocă, începe o evoluţie care, peste două-trei secole, avea să modifice radical raportul între nordul şi sudul spaţiului occidental. Nucleul dur al civilizaţiei moderne se deplasează spre nord, fixându-se durabil în nord-vestul continentului. Astfel, la diviziunea (esenţială) Vest-Est, se adaugă o nouă linie ce taie în două civilizaţia occidentală, diferenţiind, într-o manieră mai puţin radicală dar totuşi sensibilă, nord-vestul de sud-vestul ansamblului european. Aceste două fenomene – reforma religioasă şi noul decupaj continental – par strâns legate. Oricum, ţările din sud rămân catolice, în timp ce ţările din nord devin, în majoritatea lor, protestante. O comparaţie rapidă între Italia şi Anglia, ilustrează în mod spectaculos această evoluţie divergentă. Către 1500, prima e mult mai avansată în modernitate decât a doua. Oraşele ei, cu specific industrial şi comercial, cuprind 12,4% din populaţie (15% în Italia de nord), în timp ce ponderea populaţiei urbane abia atinge 3% în Anglia şi 1,6% în Scoţia (statistică înregistrând localităţile cu peste 10 000 de locuitori).[26] PIB-ul pe locuitor în aceeaşi epocă a fost estimat pentru Italia – desigur, foarte aproximativ – la 1 100 dolari (la cursul din 1990) faţă de 714 pentru ansamblul Marii Britanii.[27] Mai mult, Italia, ţară a Renaşterii, oferă întregii Europe modelul cultural dominant al epocii. E ţara cea mai bogată, mai instruită şi mai admirată. Trei secole mai târziu, pe la 1800, situaţia s-a răsturnat complet; în termeni de ştiinţă şi tehnologie, dar nu mai puţin la nivelul elementar al alfabetizării, Anglia depăşeşte de departe Italia; procentul ei de urbanizare a urcat la peste 20%, în timp ce în Italia staţionează la 14%. PIB-ul pe locuitor pare să fi rămas în Italia la acelaşi nivel

[26] Procentaje reproduse după lucrările citate ale lui J. de Vries şi Massimo Livi Bacci.

[27] Angus Maddison, *L'économie mondiale. Statistiques historiques*, OCDE, 2003, p. 279.

de 1100 dolari, în timp ce în Marea Britanie a urcat la 1700 dolari (în 1820). Şi nu e decât începutul revoluţiei industriale care va propulsa naţiunea britanică mult mai departe decât peninsula mediteraneană.

La fel ca împărţirea Est-Vest, distincţia Nord-Sud pretinde o interpretare. Teoria cea mai faimoasă privind acest subiect e formulată de Max Weber în lucrarea clasică *Etica protestantă şi spiritul capitalismului* (1904-1905). Reforma protestantă şi calvinismul în particular şi-ar fi orientat adepţii spre activităţi de ordin practic şi lucrativ, în acord cu mentalităţile capitaliste moderne. Cheia explicaţiei se află – după Weber – în „predestinare", concept central al doctrinei calviniste. De vreme ce destinul fiecăruia e stabilit dinainte de către divinitate, nu mai există nici un motiv de a cerşi graţia (cum fac catolicii) prin procedee „magice"; singurul semn de electiune este reuşita individuală în carieră. Argumentarea sociologului german păcătuieşte poate prin exces de subtilitate; ea are partizani şi adversari; propune un mecanism ce leagă dogma de industrie, seducător, dar discutabil.

Istoricii capitalismului sunt foarte împărţiţi în privinţa acestui subiect. Printre cei mai cunoscuţi, David S. Landes ia apărarea tezei weberiene[28]; în schimb, Fernand Braudel nu-şi ascunde iritarea în faţa argumentelor sociologului german. Pentru Braudel, factorii care-au propulsat economia capitalistă sunt multipli, dar cheia fenomenului n-ar fi de ordin „spiritual", ci material, şi anume, paradoxal, sărăcia relativă a Nordului, şi prin urmare capacitatea sa de a concura Sudul graţie unor preţuri mai mici (mecanism economic prefigurând irupţia actuală a Extremului Orient: săracii se îmbogăţesc, în timp ce bogaţii sunt prizonierii bogăţiei lor). „Totul se produce mai ieftin în Nord: grâul, pânza, stofele, lemnul, navele etc. Victoria Nordului este probabil victoria

[28] David S. Landes, *op. cit.*, pp. 234-242.

proletarului, a celui prost plătit, a celui care mănâncă mai prost sau mai puțin decât celălalt."[29]

Dar ce să spunem de interpretarea lui Werner Sombart, care, contrar compatriotului său Max Weber, și la doar câțiva ani după el, considera că nu „etica protestantă", ci „etica catolică" ar fi, neîndoielnic, principalul ferment al capitalismului! Rămâi consternat (și pe drept cuvânt) de teoriile istorice! După Sombart, tomismul (doctrina teologică, filozofică și morală a Sfântului Toma d'Aquino, 1225-1274) ar fi legitimat și încurajat principalele virtuți burgheze: raționalitatea, moderația, viața activă, spiritul de acțiune... Iată de ce capitalismul a început în Italia. Dimpotrivă, protestantismul nu avea nimic în comun cu spiritul capitalist, și mai ales calvinismul, care propovăduia „disprețul total față de bunurile pământești" și permanenta comuniune cu Dumnezeu. Anglia ar fi devenit capitalistă nu datorită principiilor religioase puritane (de-a dreptul anticapitaliste), ci în pofida lor, „din motive cu totul străine de etica protestantă" („Să legi de puritanism toate manifestările capitalismului înseamnă să ai o idee foarte îngustă despre spiritul capitalist").[30]

În disperare de cauză (ca Braudel), mai că-ți vine să-i respingi deopotrivă pe Sombart și pe Weber, și să consideri jocurile dogmatice ale creștinismului ca puțin importante în evoluțiile economice. Morala religioasă s-ar fi adaptat, pur și simplu, la ideile și orientarea epocii, fără a le „determina" în vreun fel. În acest caz, nici Toma d'Aquino, nici Calvin n-au avut mare merit în îmbogățirea orașelor italiene sau în avântul Olandei și al Marii Britanii.

Weber continuă totuși să beneficieze de o prejudecată favorabilă, pentru simplul fapt că, într-adevăr, la un moment

---

[29] Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, vol. II, p. 508 (și, în general, despre acest subiect, pp. 505-509).

[30] Werner Sombart, *Le Bourgeois*, *op. cit.*, „Le Catholicisme", pp. 284-302, și „Le Protestantisme", pp. 303-315.

dat, Nordul protestant a luat-o înainte. În plus, suntem uşor seduşi de teorii unilaterale care explică totul fără efort. O dovedeşte cartea lui Alain Peyrefitte, *Le Mal français*, care se remarcă printr-o reluare entuziastă a argumentelor weberiene, ca să explice modesta capacitate a Franţei de a înfrunta modernitatea. „Până în secolul al XVI-lea, religia creştină rămăsese ambivalentă. Ea conţinea o componentă *eliberatoare*, ieşită din mesajul evanghelic şi paulian; şi o componentă *opresivă*, moştenită de la cezari. Reforma elimină puţin câte puţin autoritatea cezarului, eliberează energia emancipatoare. Contra-Reforma înăbuşă potenţialul eliberator, întăreşte tendinţa opresivă." Ţările protestante „au evoluat spre toleranţă şi *policentrism*. Ţările catolice, în obsesia lor pentru unitate, s-au opus pluralismului şi au construit monocentrismul."[31] Ar exista astfel o ierarhie în asimilarea modernităţii: în frunte, ţările de tradiţie calvinistă; ceva mai în urmă, ţările luterane; şi mai în urmă, Franţa, catolică „moderată"; în fine, în coadă, ţările catolice mediteraneene, unde Contra-Reforma ar fi distrus complet resorturile intelectuale şi libera iniţiativă. O schemă prea fără cusur ca să fie pe de-a-ntregul adevărată!

În istorie nu există niciodată factori „determinanţi", ci, întotdeauna, o multitudine de agenţi şi de cauze. Protestantismul e doar una din numeroasele chei necesare pentru a deschide uşa modernităţii. Pentru a complica şi mai mult lucrurile, să spunem că Reforma reprezenta şi o formă de rezistenţă în faţa „timpurilor noi". Părinţii săi fondatori aspirau să restaureze religia şi morala în puritatea lor originară. Primele momente ale protestantismului atestă un radicalism religios mai apropiat de împărăţia lui Dumnezeu decât de manufactura capitalistă. Să fie predestinarea o idee mai modernă decât responsabilitatea individuală a catolicilor?

[31] Alain Peyrefitte, *Le Mal français*, Paris, 1976, p. 174.

Consecințele ei economice, poate, dar nu doctrina în sine. Paradoxal, tocmai această dorință de apropiere de Dumnezeu a deschis căi noi spre modernitate.

În primul rând, Reforma introduce o relație individualizată cu divinitatea, prin intermediul Bibliei (spre deosebire de Biserica Catolică, elitistă și ierarhizată, în care intermediar rămâne clerul). Această inovație a încurajat judecata personală și a stimulat diversitatea opțiunilor (exprimată și prin înmulțirea Bisericilor și curentelor protestante). Interpretarea literală a Bibliei duce uneori la atitudini fundamentaliste (în cele mai multe cazuri, milenariștii sunt protestanți), însă în general – după trecerea primei faze militante – Reforma a cultivat competiția intelectuală și a lărgit spațiul laicității. În al doilea rând, lectura „obligatorie" a Bibliei a jucat un rol decisiv în procesul de alfabetizare, ferment care a lipsit în țările catolice (catolicul nu obișnuiește să citească Biblia, informația esențială, gata interpretată, fiindu-i transmisă de preot). La câteva generații după Reformă, Europa protestantă, alfabetizată masiv, lăsase mult în urmă Europa catolică, unde o bună parte a populației rămânea analfabetă.

Acești factori conjugați ar putea explica, de pildă, cel puțin parțial, evidenta supremație a protestanților în mișcarea științifică europeană. Într-adevăr, din secolul al XVII-lea până în secolul al XIX-lea, savanții protestanți sunt vizibil mai numeroși decât cei catolici. După un tabel propus de Alphonse de Candolle, istoric elvețian al științei și pionier al acestui tip de statistici, printre asociații străini ai Academiei de Științe din Paris, între 1666 și 1870, există doar 16 catolici față de 71 de protestanți, la o populație catolică globală mai numeroasă decât populația protestantă. Evident, în acest tabel, francezii, în majoritate catolici, nu sunt înregistrați. Dar printre numeroșii membri străini ai Societății Regale din Londra – unde lipsesc de data asta britanicii, în general protestanți –, catolicii și protestanții apar aproape la egalitate în

secolul al XIX-lea, la o populație catolică, din afara Marii Britanii, de trei ori mai numeroasă. Mai mult, germanii și elvețienii catolici sunt aproape absenți, deși țările lor au o structură confesională mixtă, protestantă și catolică.[32]

Nu s-ar putea ignora impactul cultural, științific și industrial al protestantismului. Ar fi însă exagerat să-l absolutizăm. Tabloul e mai complicat, iar factorii aflați în joc nu se reduc la registrul religios sau „etic", ce riscă să se dovedească destul de subțire.

Franța catolică nu e ultima venită în istoria științei moderne și a ideilor care-au marcat modernitatea; în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, ea își dispută întâietatea cu Anglia; cultural vorbind, secolul al XVIII-lea european e un secol francez. Italia, aflată în declin din secolul al XVII-lea, rămâne o prezență științifică onorabilă și încă furnizează câteva nume importante (după Galilei, Toricelli și Malpighi în secolul al XVII-lea, Spalanzani și Volta în secolul al XVIII-lea). Spania și Portugalia rămân aproape absente, dar ele n-au strălucit niciodată în acest domeniu. Pe scurt, „țară catolică" nu spune marc lucru: Franța, Italia ori statele iberice (sau regiunile din aceste state) se găsesc la niveluri de dezvoltare socio-culturală foarte diferite. În spațiul german, populația protestantă și cea catolică aveau aproape același grad de alfabetizare (consecință, poate, a unei emulații între confesiuni). Sub acest aspect, Franța a fost în întârziere față de națiunile protestante, dar mult înaintea Italiei și a țărilor iberice. Suedia, pe de altă parte, era mai alfabetizată decât Anglia, care se afla mai curând în coada țărilor protestante (cu excepția Scoției, care a cunoscut un avânt extraordinar în secolul al XVIII-lea, făcându-și loc printre țările cele mai „instruite"). Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, Scoția era creditată cu un procent de 88% bărbați

[32] Alphonse de Candolle, *Histoire des sciences et des savants depuis deux siècles*, Geneva–Basel–Lyon, 1873.

adulţi care ştiau să citească şi să scrie: alfabetizare aproape încheiată, la un nivel similar cu cel din Suedia, Germania şi Elveţia; în acelaşi moment, Anglia avea 65% ştiutori de carte, iar Franţa 47%.[33] Să observăm totuşi că până la începutul secolului XX, Suedia, cu tot avantajul ei la alfabetizare şi în ciuda câtorva realizări ştiinţifice, avea să rămână (ca şi vecinii săi scandinavi) o ţară mai curând rurală şi mediu dezvoltată, în timp ce Anglia avea să revoluţioneze ştiinţa, tehnologia şi economia, între hotarele ei într-o primă fază, apoi în toată lumea.

Nu trebuie în nici un caz să credem că peste tot protestantismul a fost un accelerator, iar catolicismul o frână. Structurile sociale, instituţiile politice şi conjuncturile istorice intervin într-o măsură la fel de semnificativă. Brandenburgul protestant a fost mult timp ţinutul cel mai „înapoiat" al Germaniei, aparţinând prin profilul său rural, militar şi autoritar unei Europe Centrale anexate, în urma expansiunii germanice, la Occident, dar prea puţin pătrunsă de structurile profunde ale acestuia. Pe de altă parte, în vreme ce catolicismul iberic a căpătat un aer fundamentalist, în Italia atmosfera religioasă era mai suportabilă (cu diferenţe de la un stat la altul; Veneţia, în particular, a rămas marcată de un anume multiculturalism), iar cea din Franţa încă şi mai puţin apăsătoare. Rivalitatea dintre Biserici, generatoare de intoleranţă şi înfruntări sângeroase, a jucat astfel şi un rol stimulant. În Germania, protestanţii şi catolicii au trebuit să facă tot posibilul ca să-şi atragă ori să-şi păstreze fidelii. În Franţa, „pericolul" hughenot a stimulat agresivitatea catolicilor, dar şi iniţiativa lor intelectuală. În Anglia şi în coloniile ei din America, diversitatea religioasă a fost o componentă

[33] Despre alfabetizare (în Anglia, dar într-o perspectivă europeană mai generală), importantul articol al lui Lawrence Stone, „Literacy and Education in England, 1640-1900", în *Past and Present*, nr. 42, 1969, pp. 69-139.

esențială a dinamismului socio-politic. Pe un plan mai general, Contra-Reforma catolică a învățat lecția protestantismului și a investit în calitatea intelectuală, mizând pe o anume deschidere științifică și filozofică (vezi cazul iezuiților). Minoritățile religioase au fost peste tot un ferment: astfel, creștinii aflați printre alți creștini (protestanți în Franța, sau scoțieni calviniști care s-au remarcat spectaculos într-o Anglie în majoritate anglicană), dar și evreii, al căror rol în mișcarea ideilor și în mișcarea economică a Occidentului a fost cu mult mai important decât ponderea lor numerică, destul de redusă. Succesul Occidentului datorează mult acestui tip de diferențe și emulației rezultate din ele (anumite grupuri minoritare dovedind un viu simț al reușitei și atitudini mai puțin convenționale). Toate acestea se potrivesc cu trăsătura cea mai caracteristică a civilizației occidentale – diversitatea culturală și căutarea soluțiilor multiple (fără a uita intoleranța și represiunea; se revine mereu la aceeași formulă contradictorie evoluând între respingere și integrare. Rămâne faptul că sinteza occidentală reunește surse multiple).

Declinul Sudului și ascensiunea Nordului formează un proces prea complex pentru a fi lămurit cu ajutorul unei singure categorii de argumente. Se poate observa ușor, la scara timpului istoric, o recuperare treptată a handicapului pe care Europa germanică și celtică îl avea în Antichitate față de spațiul mediteranean. Răsturnarea din secolul al XVII-lea s-ar înscrie astfel într-o evoluție continuă în care Nordul ar fi manifestat o dinamică superioară. O explicație (parțială) ia în considerare clima și condițiile agricole mai favorabile în nord-vestul atlantic decât pe țărmurile Mediteranei, unde solurile sunt mai puțin productive și ploile mai rare și neregulate; astfel, o productivitate agricolă superioară ar fi sporit puțin câte puțin avantajul „Nordului". Se adaugă interpretarea deja menționată a lui Braudel privind prețurile mai scăzute ale țărilor nordice.

Până la urmă motivele particulare se pot dovedi mai semnificative decât judecăţile generale (uneori prea globalizante) de ordin religios, cultural, economic sau climatic. Fiecare ţară şi fiecare regiune şi-au jucat propria şansă, iar aceste şanse (dincolo de orice clivaj Nord-Sud sau catolicism-protestantism) au fost destul de diferite. Cazul Spaniei şi Portugaliei e cu adevărat spectaculos, dar motivele destinului lor istoric paradoxal se înscriu într-o logică destul de riguroasă. Au fost primele două ţări care au înfruntat spaţiul şi au rupt barierele planetei. Au fost primele două imperii coloniale, cu adevărat universale, compuse din posesiuni imense şi îndepărtate, adunate într-un interval de câteva decenii. Apoi, aproape tot atât de repede, a urmat declinul: Spania şi Portugalia au intrat în epoca modernă cu un statut ingrat: cele două ţări subdezvoltate ale Occidentului. Biserica Catolică şi Inchiziţia, acuzate adesea la tribunalul istoriei pentru acest deznodământ catastrofal, sunt departe de a reprezenta singurii actori şi trebuie privite, şi ele, într-un context istoric bine definit. Expansiunea planetară a Spaniei şi Portugaliei n-a făcut decât să continue expansiunea lor iberică, recucerirea peninsulei la capătul unui război de câteva secole împotriva cuceritorilor arabi. A fost o *cruciadă*, ceea ce a imprimat durabil în cultura acestor ţări un ideal creştin destul de simplist şi neîncrederea în ceilalţi, adică arabii, şi nu mai puţin evreii (atitudine mai accentuată în Spania, dar care n-a lipsit nici în Portugalia). Având toate datele pentru a încerca o sinteză multiculturală, ţările iberice au ratat total această şansă, adoptând atitudinea opusă, a unui catolicism intolerant. Asta însă nu le-a împiedicat (dimpotrivă) să descopere şi să cucerească (parţial) lumea, într-un elan în care se manifesta spiritul războinic şi în acelaşi timp religios al Reconquistei.

Lipsea totuşi fundamentul material al expansiunii. Faţă de Imperiul colonial pe care-l vor crea britanicii peste două-trei secole, expresie a unui potenţial economic în plin avânt,

diferența este frapantă. Spania nu a făcut decât să cucerească teritorii și să le exploateze, însușindu-și bogățiile lor, în special aurul și argintul. Metalul prețios, sosit în valuri, a îndepărtat țara de alte preocupări de ordin economic; într-adevăr, la ce bun să produci și să vinzi ca să obții aur, din moment ce aurul îl ai deja. Chiar și industriile deja existente au fost slăbite de acest aflux. Spania a devenit săracă pentru că se îmbogățise prea repede, și într-un mod artificial. Strategia portugheză a fost diferită: mai curând comerț decât cucerire. Portugalia s-a îmbogățit, dar nu mai puțin artificial decât Spania, mizând pe piper și alte mirodenii (foarte căutate în Europa) aduse de corăbiile sale din Orient; construcție fragilă, zdruncinată de venețieni (care aduceau aceleași produse din țările Mediteranei orientale) și ruinată de olandezi, și ei popor de navigatori, dar mai bogat și mai performant. După ce comerțul lor s-a prăbușit, portughezii au rămas fără nimic, ocupând pentru mai multe secole poziția ingrată de cea mai săracă națiune occidentală – la egalitate, poate, cu irlandezii, catolici ai Nordului, care par să confirme și ei teza lui Weber; dar în cazul lor intervine un alt element, care e dominația britanică (Irlanda a fost tratată ca o colonie). În zilele noastre, aceeași țară, rămasă catolică, se prezintă ca una din țările occidentale cele mai performante (într-un context în care, e drept, religia nu mai joacă un rol la fel de important ca acum câteva secole).

Nu e ușor să judecăm și să desprindem cauzele. În cazul Spaniei, de pildă, spiritul Reconquistei și o formulă economică dezastruoasă converg pentru a oferi o explicație, dincolo de erorile sau slăbiciunile imputabile unei viziuni catolice prea înguste (care, desigur, are partea ei de vină). În cazul Portugaliei, a fost fragilitatea unei rețele comerciale prea dispersate, insuficient susținută de puterea reală a țării. Rezultatele negative au afectat nu doar țările iberice, ci și prelungirile lor de peste ocean, mai precis America Latină. Aceasta, spre

deosebire de America de Nord, anglo-saxonă, şi în ciuda unei aparenţe occidentale, prezintă o sinteză aparte, sensibil diferită de Occident. Puritanii englezi au dus în America modelul britanic de societate, şi chiar un model „purificat" şi perfecţionat (burghez, liberal, democratic – cum o afirmă explicit lucrarea lui Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*). În schimb, America Latină a început pur şi simplu ca o exploataţie colonială, condusă de o aristocraţie mai aptă să consume decât să producă şi menţinută de o mână de lucru abundentă şi aservită (situaţie întru câtva comparabilă cu cea a statelor sclavagiste din sudul Statelor Unite, care în urma Războiului de Secesiune au fost silite să se alinieze cu Nordul industrial şi liberal). Absorbirea materiilor prime de către Europa (aur şi argint din exploatările miniere, zahăr şi cafea de pe plantaţii) a închis economia posesiunilor iberice într-un cerc îngust şi fără ieşire. Această orientare originară a marcat istoria acestor ţări până în zilele noastre: economie puţin diversificată, bazată mai ales pe producţia de materii prime (miniere sau agricole); enorme disparităţi sociale; implantarea dificilă a structurilor liberale şi democratice pe un teren mai propice pentru derapaje autoritare sau, ca „antidot", pentru insurecţii revoluţionare (ducând, şi acestea, la noi structuri autoritare).

Revenind în sudul Europei, cazul Italiei e foarte diferit de cel iberic. Evident, Biserica Catolică n-a împiedicat burghezia italiană să domine manufactura şi comerţul; e greu de explicat declinul italian prin motive de ordin esenţialmente religios. Să constatăm că, dacă Spania şi Portugalia au profitat „prea mult" de Lumea Nouă, Italia n-a reuşit să profite deloc. Columb, genovezul, a descoperit America, dar în serviciul Spaniei; John Cabot (Giovanni Caboto) a ajuns pe coasta canadiană, dar în folosul Angliei; în fine, Amerigo Vespucci i-a dat „noului" continent numele său. Participarea italiană la descoperirea locurilor e mai mult decât onorabilă;

în schimb, e foarte modestă la valorificarea acestor descoperiri. Italia continuă să rămână dependentă de comerțul mediteranean, care a asigurat timp de secole bogăția orașelor sale portuare (e greu să schimbi total deprinderile; trecutul determină prezentul într-o măsură deloc neglijabilă). Declinul Italiei se explică în mare parte prin declinul Mediteranei (vizibil încă din secolul al XVII-lea) în favoarea Atlanticului. America, descoperită de un italian și botezată de altul, a dezavantajat Italia. Acest imobilism maritim și comercial se mai poate explica (în afară de influența unei tradiții lungi și fructuoase) prin mărimea și prin puterea limitată a statelor italiene (inclusiv „imperiul" venețian). Cucerirea și exploatarea lumii erau o afacere de cu totul altă anvergură decât comerțul mediteranean. Se impun marile puteri: Spania, apoi Franța și Anglia; Portugalia și Olanda, după un început promițător, vor sfârși prin a lăsa din pretenții din cauza mijloacelor lor limitate. Cât despre micile state italiene, ele erau și mai slabe. Lungile războaie din Italia (din 1494 până în 1559) și dominația străină instalată durabil în peninsulă (germanii în nord, spaniolii în sud) au contribuit și ele la frânarea dinamismului italian.

În ce privește avântul Nordului, chiar dacă protestanții sunt în frunte, regiunea cea mai dezvoltată reunește atât țări protestante cât și catolice: Anglia și Olanda protestante, Franța de nord-est și Belgia (Țările de Jos spaniole) catolice, Germania renană împărțită între cele două confesiuni. Cu siguranță, elita protestantă era mai implicată în afaceri. Mai avansată la origine, partea „belgiană" a Țărilor de Jos își pierde avantajul în favoarea jumătății olandeze (Anvers cedează pas cu pas în fața Amsterdamului); dar, lăsând deoparte specificitatea religioasă, rămâne un fapt că Olanda își câștigă independența la sfârșitul secolului al XVI-lea, în timp ce actuala Belgie rămâne încă două secole sub dominația spaniolă. Remarcabila carieră economică, comercială și

intelectuală a Ţărilor de Jos în secolul al XVII-lea se sprijină pe structuri foarte evoluate încă de la sfârşitul Evului Mediu (este regiunea cea mai urbanizată din Europa, alături de Belgia şi Italia; are de asemenea o agricultură performantă, pe pământurile smulse cu tenacitate mării). Au contat mult, neîndoielnic, toleranţa intelectuală (Amsterdam devine un „sanctuar" ce adăposteşte autori „nepublicabili" în ţările lor), şi consecinţele stimulante ale independenţei politice.

Anglia: spre revoluţia industrială

Cazul cel mai special, de departe, e cazul Angliei[34]: ţara care a „inventat" revoluţia industrială, reluând, la un nivel mai înalt, prima „revoluţie industrială", simbolizată de roata hidraulică a Evului Mediu. Din nou, problema cauzelor ridică un lung şir de interpretări şi de controverse. „Etica protestantă" e prezentă, dar nu ar putea explica, singură, uluitorul ascendent al Angliei. Dimensiunea cea mai importantă a procesului stă probabil în ansamblul de *libertăţi* (de care se leagă efervescenţa religioasă). Anglia era, mai de mult, o ţară mai liberă decât altele. Sub acest aspect, tradiţia engleză e foarte diferită de tradiţia franceză. În 1989, când francezii sărbătoreau bicentenarul Revoluţiei, Margaret Thatcher a crezut potrivit să le amintească faptul că istoria libertăţilor începea în Anglia cu Magna Charta din 1215, cu peste jumătate de mileniu mai devreme! Dincolo de nota de exagerare (societatea franceză de la 1789 era totuşi mai evoluată decât societatea engleză de la 1215, la fel şi proiectul politic francez), această afirmaţie conţine o doză de adevăr.

[34] Despre evoluţiile socio-economice ale Angliei care au dus la revoluţia industrială, vezi în primul rând Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, vol. III: „La Révolution anglaise, secteur par secteur", pp. 481-509, şi David S. Landes, *Richesse et pauvreté des nations*: „La Grande-Bretagne et les autres", pp. 281-301.

Libertățile din 1215 priveau exclusiv clasa nobiliară, dar a fost prima schiță a unui model care avea să se extindă la scara întregii comunități.

Poate din cauza poziției sale geografice marginale și a unei anume întârzieri față de centrul occidental al Europei, Anglia a cunoscut o evoluție socială și politică destul de originală. Regimul feudal „integral" a fost introdus abia după cucerirea franco-normandă din 1066; s-au menținut totuși libertăți țărănești locale, precum adunările sătești; pe de altă parte, aservirea societății de către aristocrația feudală a fost limitată de o autoritate regală puternică, instaurată în urma cuceririi. Spre deosebire de Franța, o țară fărâmițată și centralizată puțin câte puțin prin ofensiva regală, puterea centrală eficace prezentă în Anglia avea să asigure unitatea timpurie a țării, dar și, la fel de timpuriu, o mișcare de rezistență față de abuzurile Puterii, aflată la originea documentului Magna Charta. Legăturile feudale s-au relaxat mai repede decât pe continent, făcând loc, treptat, unui „stat de drept"; de asemenea, iobăgia dispare încă din secolele al XV-lea și al XVI-lea. Astfel, la toate nivelurile, Anglia a devenit o țară a libertăților, în care fiecare englez – o persoană liberă, cel puțin teoretic – era conștient de drepturile sale.

Eliberat de servituțile feudale, țăranul s-a transformat în proprietar și fermier; agricultura s-a integrat din ce în ce mai mult într-o economie de piață. În aceste condiții, prima preocupare devine productivitatea: o adevărată pasiune pentru agronomie s-a tradus prin tot felul de perfecționări. Rezultate: creșterea apreciabilă a producției și specializarea în ramurile cele mai rentabile (creșterea animalelor, plante furajere...). În același timp, pământurile, vândute și cumpărate, au început să-și schimbe proprietarii; începând de la mijlocul secolului al XVII-lea și mai ales în secolul al XVIII-lea, micii fermieri au fost scoși din joc, iar loturile lor, la fel ca fostele terenuri comunale, au sporit suprafața marilor

domenii. S-ar spune că țărănimea a fost emancipată pentru a fi mai ușor deposedată. Unii țărani au rămas să lucreze ca angajați pe domenii, alții au luat drumul orașelor, oferind o mână de lucru abundentă industriilor incipiente. Astfel, o adevărată „revoluție agrară" a precedat și însoțit revoluția industrială. Ea a permis hrănirea populației crescânde a orașelor, a introdus în circuitul economic capitaluri și forță de muncă, a stimulat inovația tehnologică și producția prin propriile sale nevoi (unelte din fier pentru lucrările agricole, produse textile etc.).[35]

În secolul al XVII-lea, Anglia era deja o țară foarte activă din punct de vedere economic, foarte diferențiată din punct de vedere social și foarte combativă ideologic. Între 1640 și 1688, a traversat o lungă fază revoluționară, dovedind, prin mulțimea proiectelor, un grad înalt de efervescență socială și un accentuat pluralism cultural și politic. Aceeași diversitate contradictorie a alimentat războiul civil din secolul al XVII-lea (cu răbufniri de fanatism religios și politic), apoi a încurajat căutarea unui echilibru, într-o formulă liberală, care să respecte credințele, libertățile și drepturile. În secolul al XVIII-lea, în Anglia nu mai existau barierele și frânele moștenite de la epoca feudală și menținute pe continent de privilegiile feudale și regimurile absolutiste. E suficient să comparăm Franța și Anglia, cele două rivale. Un teritoriu încă fragmentat și un dirijism excesiv, de o parte, o piață unificată și afirmarea fără opreliști a inițiativei private, de cealaltă. De asemenea, Franța manifesta un conservatorism agrar apăsător, cu țăranii ei încă supuși drepturilor senioriale și sufocați de biruri.

Sunt însă și alte condiții de reținut. Faptul că Anglia era o insulă, și în plus o insulă atlantică, căpăta o importanță capitală într-o epocă în care comerțul cuprindea deja întreaga

[35] Jean-Pierre Rioux, *La Révolution industrielle, 1780-1880*, Paris, 1971, pp. 30-40 („La révolution agricole").

planetă şi totul trecea pe rutele maritime. Diferenţa e netă, şi la acest capitol, între Anglia şi Franţa. Dezvoltarea franceză datorează puţin factorului maritim, care a fost esenţial pentru Anglia. Bogatele zăcăminte de fier şi cărbune – materii indispensabile noii tehnologii – au avantajat-o şi ele. De asemenea, înlesnind transporturile, numeroasele cursuri de apă navigabile, legate printr-o reţea de canale (sub acest aspect, ca şi sub toate celelalte, natura a ajutat, dar e limpede că aceste condiţii naturale au fost valorificate graţie mecanismului social britanic, şi în primul rând iniţiativei private şi emulaţiei întreţinute de aceasta).

Anglia ar fi beneficiat de asemenea – remarca îi aparţine lui Fernand Braudel – de „talia" ideală pentru acea epocă. Franţa era prea mare, mai greu de asamblat într-un organism economic coerent şi funcţional. Anglia, în schimb, se prezenta ca o ţară mijlocie şi bine articulată, în stare să formeze cu adevărat o piaţă unitară.[36] După acelaşi criteriu, Olanda, al treilea competitor în cursa economică, era prea mică; piaţa sa internă şi puterea ei politică erau insuficiente pentru a-i asigura mult timp o poziţie de prim-plan. Într-adevăr, în epoca în care statele (viitoarele state-naţiuni) se afirmă, în toate domeniile, ca actori principali ai istoriei, mărimea lor e de luat în considerare, conjugată, desigur, cu o mulţime de alte cauze. Masivitatea Franţei (statul cel mai mare, cel mai populat din Europa la începutul epocii moderne) i-a asigurat puterea şi hegemonia continentală; în schimb, capacitatea de a se adapta a fost un atu pentru Marea Britanie.

Să încercăm să încheiem discuţia. Avântul Nordului şi declinul Sudului par să rezulte dintr-o mare diversitate de factori, unii de o importanţă mai generală, alţii privind în mod mai specific o ţară sau o regiune; nu ne-am putea mulţumi cu estimările simpliste – religioase, economice sau

[36] Fernand Braudel, *op. cit.*: „La France victime de son gigantisme", p. 269.

geografice. Rezultatele sunt în orice caz evidente: în momentul când începe revoluția industrială, gradul de dezvoltare, estimat după o varietate de indici (alfabetizare, libertate intelectuală, știință, tehnologie, industrie, urbanizare), scade destul de sistematic de la nord spre sud, din Scoția, dacă vrem, spre Portugalia și capătul cizmei italiene.

Estul: o altă istorie

Principala linie de demarcație rămâne totuși cea care separă Europa catolică și protestantă de Europa ortodoxă. Între aceste părți ale continentului, diferențele privesc nu doar gradul de dezvoltare, ci mai ales structurile de civilizație, deopotrivă materiale și mentale.

E suficient să privim răspândirea Renașterii (inventată de Italia, la fel cum revoluția industrială a fost inventată de Anglia) pentru a constata existența unui fel de zid cultural între cele două Europe (cu câteva deschideri ici și colo, dar care nu schimbă nimic esențial). Noile forme literare și artistice circulă fără nici o dificultate, inclusiv în Europa Centrală, pe fondul unei culturi catolice și latine. În „estul extrem" al Occidentului, Ungaria lui Matei Corvin (1458-1490) adoptă cu promptitudine ora italiană. Regele, însurat cu o prințesă napolitană, Beatrice de Aragon, are pentru Italia o admirație constantă, procedând în consecință la un „import" masiv de artiști și scriitori italieni, printre care istoriograful oficial al regatului, Antonio Bonfini. Cronologic, a fost primul mare succes în străinătate al modei italiene[37], înainte chiar ca aceasta să ajungă în Franța, spre sfârșitul secolului al XV-lea, determinând expediția lui Carol VIII în Italia, în 1494. Polonia, la rândul ei, a cunoscut în secolul al XVI-lea o cultură înfloritoare de tip renascentist.

---

[37] Peter Burke, *La Renaissance européenne*, Paris, 2000, pp. 82-83; traducere românească: *Renașterea europeană*, Polirom, Iași, 2005.

Dar totul sau aproape totul se opreşte la hotarele răsăritene ale acestor două regate. Influenţe punctuale pot fi identificate şi în spaţiul ortodox, dar ele rămân superficiale şi oricum trebuie să se adapteze la un mediu foarte diferit de contextul occidental. Astfel, spre mijlocul secolului al XVI-lea, în Transilvania, se tipăresc primele cărţi în limba română; influenţa Reformei, ce cuprinsese o parte din populaţia maghiară a ţării, e de natură să explice această trecere de la slavonă la limba „naţională" (deşi românii au rămas ortodocşi). Dar lucrurile se opresc aici. Toate cărţile tipărite sunt – şi vor rămâne mult timp – texte religioase. Umanismul, cu deschiderea lui spre Antichitate şi interesul lui pentru varii domenii, rămâne străin culturii româneşti din epocă. Cei care „descoperă" originea latină a românilor sunt istoricii italieni, în timp ce cronicarii români din secolul al XVI-lea, fixaţi în tradiţia slavo-bizantină, nu par interesaţi de chestiune (abia în secolul al XVII-lea vor aborda tema latinităţii, în urma contactelor cu Polonia şi Italia). Începând din secolul al XVII-lea, cultura laică progresează, dar foarte încet (pregătind totuşi terenul pentru „occidentalizarea" secolului al XIX-lea). Pictura exprimă şi mai vizibil această fractură: departe de Renaştere, ea se limitează la icoanele şi frescele din biserici, în stilul bizantin tradiţional; se pot identifica împrumuturi din arta occidentală, dar influenţa lor rămâne modestă până la începutul secolului al XIX-lea; de asemenea, există unele elemente italiene în arhitectura din Ţara Românească, înspre 1700 (stilul brâncovenesc). Sculptura e la fel de reprezentativă – prin absenţa ei; pur şi simplu, în arta ortodoxă nu există sculptură (patria lui Brâncuşi va apela în secolul al XIX-lea la sculptori francezi şi germani, înainte de a produce, abia către 1900, o şcoală naţională).

Altă tentativă ratată a Renaşterii se înregistrează în Rusia. Ivan III (1462-1505), contemporanul rus al lui Matei Corvin, a invitat şi el italieni, dar ce diferenţă între cele două iniţiative!

Ungurul voia să transplanteze pur şi simplu modelul italian, în timp ce rusul voia să profite de competenţele tehnologice ale invitaţilor, mai ales în materie de construcţii. Zidurile Kremlinului, reconstruite spre 1480, poartă o amprentă italiană, ce poate fi observată şi în unele detalii ale palatelor şi bisericilor. Dar nu s-a pus problema ca specificul ortodox al edificiilor religioase să fie atenuat. Arhitecţii italieni au fost obligaţi să-şi adapteze stilul la spiritul locului. În afară de această contribuţie occidentală strict circumscrisă, mişcarea intelectuală şi artistică a Renaşterii i-a lăsat pe ruşi indiferenţi. Ivan IV (1533-1584) şi-a luat titlul de „ţar" – derivat din Cezar –, ridicând Moscova la rangul de „a treia Romă" (după Roma şi Bizanţ), dar această moştenire imperială nu se traduce prin nici un interes pentru cultura antică (spre deosebire de bizantini, care nu i-au uitat niciodată pe autorii clasici). Ce să mai spunem de raporturile cu Occidentul, dacă nici moştenirea bizantină nu era primită decât parţial? În cultura rusă, religia ortodoxă era omniprezentă.[38]

Aceeaşi linie de demarcaţie se impune şi în ce priveşte apariţia ştiinţei moderne. Cum în zilele noastre cuvântul *Europa* sună mai convenabil decât cuvântul *Occident*, tentaţia „politic corectă" ar fi să evocăm o ştiinţă europeană fără frontiere. Astfel, într-o sinteză recentă consacrată acestui subiect, istoricul italian al ştiinţelor Paolo Rossi are grijă să precizeze, încă de la primele rânduri, că locul de naştere al ştiinţei moderne este *întreaga Europă*. Drept dovadă, iată o listă de cincisprezece savanţi, grupaţi după naţionalitate: Copernic (polonez), Bacon, Harvey şi Newton (englezi), Descartes, Fermat şi Pascal (francezi), Tycho Brachc (danez), Paracelsus, Kepler şi Leibniz (germani), Huygens (olandez), Galilei, Toricelli şi Malpighi (italieni).[39] Această listă

[38] Despre eşecul Renaşterii în Rusia, vezi de asemenea consideraţiile lui Peter Burke, *op. cit.*, pp.87-88.

[39] Paolo Rossi, *La Naissance de la science moderne en Europe*, p. 9.

dovedește exact contrariul a ceea ce se pretinde: calea spre știința modernă n-a fost deschisă de Europa întreagă. Paisprezece nume din cincisprezece aparțin Occidentului propriu-zis, și unul singur (Copernic) Europei Centrale, cel din urmă ilustrând profilul cultural cvasioccidental al acestei regiuni și totodată o anume „rarefiere" culturală în comparație cu Occidentul. Oricum, nici un nume nu reprezintă Europa ortodoxă, și nu-i de mirare. Europa de Est nu participă cu nimic la nașterea științei moderne, pur și simplu pentru că traseul său istoric și cultural e diferit.

Structurile și evoluțiile socio-economice marchează și mai apăsat diferențele. De la vest spre est, rețeaua urbană se rarefiază, iar dominanta agrară a economiei tinde să se întărească și să se perpetueze. Se poate constata chiar un declin al vieții urbane la începutul epocii moderne. Deplasarea spre Atlantic a circuitelor comerciale europene, lovind deopotrivă comerțul mediteranean și pe cel baltic, a atins prin ricoșeu regiunile din Europa Centrală și occidentală conectate la vechile circuite. Dacă Italia era afectată, ca și orașele hanseatice, cu atât mai mult au fost scoase din joc zonele continentale mai îndepărtate. Sub acest aspect, Europa Centrală, apropiată cultural de Occident, înregistrează o evoluție socio-economică divergentă (prezentând trăsături similare cu Europa de Est). Slăbiciunea economiei urbane a lăsat fără rival aristocrația funciară, care și-a întărit dominația asupra țăranilor. Această iobăgie agravată se manifestă, începând din secolele al XV-lea și al XVI-lea, în țările situate „la est de Elba", adică în toată Europa Centrală și răsăriteană: Pomerania și Prusia, Boemia, Moravia, Ungaria și Polonia, Rusia și țările române, regiuni în care unitatea economică fundamentală a devenit marele domeniu feudal („boierii" din Europa de Est). În loc să se atenueze cu timpul, exploatarea țăranilor cunoaște o curbă ascendentă, pe măsură ce creșterea economică și demografică a Europei occidentale stimula

exportul de produse agricole; în secolul al XVIII-lea, claca a atins un maximum (până la şase zile pe săptămână). Astfel, dezvoltarea Vestului închidea Estul într-o logică a subdezvoltării, ca simplu furnizor de produse agricole.[40]

Partea cea mai occidentalizată a Europei Centrale începe totuşi să se desprindă de acest model; începând din 1780, Iosif II aboleşte iobăgia în regiunile stăpânite de Habsburgi (Boemia, Moravia, Galiţia); Prusia îşi eliberează ţăranii în 1807. Unele din aceste ţări au cunoscut în secolul al XIX-lea o dezvoltare industrială semnificativă (cazul Boemiei în particular). În schimb, Polonia şi Ungaria au rămas marcate de tradiţionalul lor profil rural şi preeminenţa clasei nobiliare (la începutul epocii moderne, nobilimea reprezenta 1% din populaţia occidentală, dar 4-5% în Ungaria şi 7-8% în Polonia; în schimb, în Franţa erau 10% citadini faţă de 2% în Ungaria.[41] Către 1900, Ungaria rămânea „reputată" pentru imensele ei proprietăţi funciare: latifundii de zeci de mii de hectare, unele depăşind chiar o sută de mii – un mare proprietar francez ar fi pălit de invidie!). Mai la est, în Rusia şi în ţările române, economia rurală prezenta trăsături şi mai conservatoare. În aceste ţări, dependenţa personală a ţăranilor a durat mai mult decât în alte părţi. Iobagii ruşi (cei mai oprimaţi dintre ţăranii europeni) au fost eliberaţi de ţarul Alexandru II în 1861; România a făcut acelaşi lucru în 1864. Dar suprafeţele care le-au revenit ţăranilor „sloboziţi" au fost modeste, şi astfel aceste ţări au rămas împărţite într-o minoritate de proprietari funciari bogaţi şi o majoritate de mici agricultori, majoritatea incapabili să treacă de pragul sărăciei (situaţie care va persista în Rusia până la Revoluţia din 1917, iar în România – care a cunoscut în 1907 o sânge-

[40] Despre evoluţiile agrare, lucrarea lui Werner Rôsener, *Les Paysans dans l'histoire de l'Europe*, Paris, 1994.

[41] După Jenö Szücs, *Les Trois Europes*.

roasă răscoală țărănească – până la reforma agrară din 1921). În paralel, ponderea orașelor rămânea foarte mică. Rusia avea în 1900 cel mai scăzut procentaj european de populație citadină – 14%; nici România nu era departe, cu 19%. Majoritate țărănească, majoritate și de analfabeți (cu procentajul cel mai ridicat în mediul rural). În România, în 1899, știau să citească și să scrie 22% din populație; procentul urcă la 39% în 1912 (progres notabil, dar plecând de la un nivel extrem de scăzut). Rusia se afla într-o situație similară. În Vest, în aceeași perioadă (cu excepția peninsulelor mediteraneene), alfabetizarea depășea în general 90%. Nu mai puțin specifice erau tendințele comerciale. Din Rusia până în Grecia, trecând prin România, Bulgaria și Serbia, se exportau aproape exclusiv produse nemanufacturate: în mod masiv cereale (Rusia, România), vite (Serbia), și, de la un timp, petrol (Rusia, România), fără să uităm stafidele (care asigurau majoritatea exportului grecesc).[42]

Fractura ce separă cele două Europe – trecând printr-o Europă Centrală incertă – poate fi identificată, urmând trasee aproape similare, printr-o varietate de indici. Astfel, spre secolul al XVIII-lea, în ritmul dezvoltării economice și al emancipării individului, Vestul ajunge la un nou regim demografic și matrimonial, caracterizat de întârzierea vârstei de căsătorie, strategie echivalând cu un soi de „control al nașterilor" și ducând la o scădere a natalității. Situația e diferită în Est, unde natalitatea, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, își menține nivelul tradițional. „Linia lui Hajnal" (după numele lui John Hajnal, care a studiat fenomenul într-o lucrare publicată în 1965) care separă Europa cu nupțialitate

[42] Despre lumea de la 1900, și pentru fiecare țară în particular, *Brockhaus' Konversations Lexikon*, editat la Leipzig, oferă o mină de informații inepuizabile; am folosit ediția în 17 volume, publicată între 1901 și 1903.

scăzută de Europa cu nupțialitate înaltă prezintă un traseu foarte caracteristic.[43] De la nord la sud, ea desparte țările baltice de Rusia, taie în două Polonia actuală, separă Boemia de Moravia, divizează Austria și se oprește la Triest. Cele două Europe sunt față în față, cu o Europă Centrală care asigură tranziția. În interiorul spațiului occidental, sunt de remarcat câteva excepții: Irlanda, sudul Spaniei, al Portugaliei și al Italiei se află de cealaltă parte, mai aproape, sub acest aspect, de Est, semn al înapoierii lor.

De ce acest contrast? Dacă ne mulțumim cu modelul weberian, protestanții se situează absolut firesc în frunte, primii dintre ei fiind calviniștii; urmează catolicii, cu mici diferențe între ei, francezii fiind mai bine situați decât ibericii și italienii; în sfârșit, la coada plutonului vin ortodocșii. Neîndoielnic, ortodoxia a promovat tradiționalismul, o anumită uniformitate culturală și supunerea față de autoritate, adică exact opusul a ceea ce trebuia făcut și gândit pentru a intra în modernitate. Dar nici ortodoxia, nici protestantismul nu pot epuiza subiectul. Înapoierea Estului și, mai mult decât înapoierea, opțiunile lui diferite au la origine cauze variate. Printre acestea, două serii de evoluții au jucat fără doar și poate un rol major.

Într-o lume în care globalizarea a început cu Columb și cu Vasco da Gama, Estul a fost dezavantajat de poziția lui geografică. Atlanticul era departe: nici un plămân ca să respire aerul din larg. Această jumătate de Europă a fost total izolată de marile circuite comerciale ale erei moderne (situație care, am văzut deja, a defavorizat și Europa Centrală). Petru cel Mare o știa foarte bine, și de aceea s-a luptat să

[43] John Hajnal, „European marriage pattern in historical perspective", în *Population in History* (ed. D.V. Glass și D.E.C. Eversley), Londra, 1965. Vezi de asemenea Massimo Livi Bacci, *La Population dans l'histoire de l'Europe* („Systèmes").

obținâ pentru Rusia o fațadă maritimă. Nu era totuși decât Marea Baltică, departe, și ca, de țărmurile Oceanului.

În al doilea rând, într-o epocă în care Vestul își găsise o anume stabilitate, afectată doar de dispute interne, Estul, larg deschis către Asia, trebuia să înfrunte valurile unor invazii târzii și extrem de puternice. În secolul al XI-lea, Rusia kieveană a cunoscut o perioadă fastă, inspirată de modelul cultural și politic bizantin. Părea pe punctul de a deveni un actor interesant pe scena europeană (a dat chiar o regină Franței: Ana de Kiev, soția lui Henric I). O fază de fărâmițare teritorială i-a frânat apoi ascensiunea, dar lovitura cea mai dură i-a fost dată de invazia mongolă care, între 1237 și 1240, s-a încheiat cu supunerea principatelor ruse și instalarea în sudul țării a hanatului Hoardei de Aur. De cealaltă parte, cavalerii germani au ocupat țărmurile Balticii. Rusia s-a regăsit izolată și în același timp dominată de un imperiu asiatic. „Reconquista" ei împotriva mongolilor a început la sfârșitul secolului al XIV-lea, dar ultimul bastion al Hoardei de Aur, hanatul Crimeii, a căzut abia în 1783, deschizându-i Rusiei, în sfârșit, accesul la Marea Neagră (după litoralul baltic, anexat de Petru cel Mare). Într-un mod oarecum asemănător expansiunii spaniole, recucerirea rusă a încurajat apariția unui stat puternic și autoritar, cu o componentă militară importantă, și a dus la o extindere teritorială nelimitată, dar de un tip destul de arhaic, lipsită de suportul unei economii performante. Spre Est, drumul era deschis, astfel că rușii au ocupat treptat Caucazul, Asia Centrală, Siberia și chiar Alaska (cedată apoi americanilor, în 1867), întinzându-se pe trei continente. Spre vest, au reușit să spargă blocada suedeză (victoriile lui Petru cel Mare asupra lui Carol XII) și poloneză (cele trei împărțiri ale Poloniei, între 1772 și 1795). Însă era prea târziu: țară imensă dar înapoiată, Rusia pierduse mai multe secole într-o istorie paralelă, foarte diferită de cea a Occidentului.

De cealaltă parte, Europa de Sud-Est a cunoscut expansiunea otomană, care, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, mai radical şi mai sistematic decât invazia mongolă, a înghiţit toată peninsula balcanică. Imperiul bizantin s-a micşorat din ce în ce mai mult, ieşind definitiv din istorie odată cu căderea capitalei Constantinopole, în 1453; au căzut şi Bulgaria, Serbia şi Albania, ţări care, adoptând modelul bizantin, cunoscuseră o anume strălucire timp de câteva secole. Având frontiera pe Dunăre, Imperiul Otoman şi-a asigurat de asemenea controlul principatelor române (Ţara Românească şi Moldova), şi chiar al tătarilor din nordul Mării Negre (care astfel a devenit un lac turcesc). În fine, expansiunea turcă a continuat spre Europa Centrală; Ungaria a căzut în 1526 şi a rămas sub dominaţie otomană până la sfârşitul secolului al XVII-lea, când a fost eliberată şi în acelaşi timp anexată de Habsburgi; turcii au reuşit chiar să asedieze Viena în două rânduri (1529 şi 1683), dar fără succes. Occidentul era deja suficient de puternic pentru a-şi apăra frontierele.

În privinţa epocii otomane, interpretările au variat. Încă din secolul al XVIII-lea, Occidentul îi privea pe turci cu o anume condescendenţă. Declinul teritorial al Imperiului părea să anunţe o dezmembrare iminentă. Ruşii mai ales voiau să intre în Constantinopole (această „a doua Romă" le-ar fi revenit de drept, şi ca un simbol de continuitate, celor care se prezentau ca a treia şi ultima Romă). În secolul al XIX-lea, Imperiul Otoman era „omul bolnav al Europei", iar marile puteri încercau fie să-i dea lovitura de graţie, fie să-i prelungească viaţa pentru a păstra echilibrul politic în Balcani şi în bazinul oriental al Mediteranei. În acest context, care a coincis cu ceasul deşteptării popoarelor oprimate de Imperiu (greci, slavi, români), civilizaţia otomană a fost vădit subestimată. Întârzierea istorică a popoarelor ortodoxe din sud-estul continentului şi-a găsit o explicaţie preferată în ocupaţia islamică. Idee cu rădăcini adânci în conştiinţe;

românii cred – e unul din miturile lor cele mai persistente – că în Evul Mediu ar fi jucat un rol de prim rang în apărarea Occidentului de expansiunea otomană. Aşa s-ar explica preţul imens plătit de cei care au apărat fără preget linia Dunării şi lanţul Carpaţilor, şi totodată propăşirea Occidentului, ferit în felul acesta de orice pericol de invazie.

Asemenea afirmaţii sunt absolut false în ceea ce priveşte Occidentul. Primul avânt al civilizaţiei occidentale se consumase în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, când nu era nevoie s-o apere cineva împotriva turcilor inexistenţi (din contră, cruciaţii au invadat pământul islamic). Fără a contesta un anume rol jucat de ruşi în „frânarea" mongolilor şi de popoarele balcanice şi din Europa Centrală în cea a otomanilor, e clar că Occidentul dispunea deja de propriile mijloace de apărare. Înaintarea mongolilor şi a turcilor a fost stopată prompt la hotarul lumii occidentale.

Rămâne problema impactului asupra popoarelor cucerite. În ce priveşte Imperiul Otoman şi în particular sistemul său economic, opinia istoricilor a evoluat mai curând favorabil. N-ar fi fost nici un regres faţă de Bizanţ, ci dimpotrivă, o sinteză viabilă, care a profitat de dubla moştenire arabă şi bizantină, reuşind să întreţină un comerţ activ şi o reţea de oraşe înfloritoare. Declinul său în secolul al XVIII-lea ar fi fost „decretat" fără o judecată aprofundată, printr-un transfer grăbit asupra economiei şi civilizaţiei al dificultăţilor politice şi pierderilor teritoriale suferite în epocă. „După părerea mea – scrie Fernand Braudel –, n-a existat decădere clară a Imperiului turc decât odată cu primii ani ai secolului al XIX-lea."[44] Braudel apreciază totodată că „zona cea mai vie a Imperiului" ar fi fost tocmai spaţiul balcanic. Iată „dezavantajul" cuceririi turce transformat aproape în „avantaj".

[44] Fernand Braudel, *op. cit.*, vol. III, p. 415.

Există în toate acestea o doză considerabilă de ideologie (pentru sau contra Turciei), există de asemenea un adevăr istoric pe care fiecare îl poate interpreta în felul lui. Adevărul e că, timp de secole, Imperiul Otoman a fost un spațiu viu și relativ prosper. Adevărul e, totodată, că această prosperitate a fost clădită pe structuri arhaice și mentalități conservatoare, cu totul opuse dinamicii occidentale. Am putut constata rezerva turcilor față de cărți! Sistemul funcționa, dar era un sistem din alt timp și dintr-o altă lume (să ne imaginăm Imperiul Roman, a cărui eficiență nu poate fi negată, confruntat cu Occidentul din Epoca Luminilor, ca să nu mai vorbim de Occidentul tehnologic din secolul al XIX-lea). Separând o parte din Europa, Imperiul Otoman (împreună cu alți factori, inclusiv ortodoxia) a contribuit la orientarea ei pe o cale diferită de cea pe care se angajase deja Occidentul.

Această istorie extrem de agitată a avut asupra Europei de Est, ca și asupra Europei Centrale, o altă consecință, mai curând benignă și chiar stimulantă înainte de era modernă, dar care în secolul al XIX-lea, în epoca naționalităților, a devenit un adevărat butoi de pulbere. Este amestecul de populații. Diferență frapantă față de Vest, unde frontierele lingvistice sunt clar delimitate aproape peste tot (ajunge să privim Elveția, stat multietnic prin excelență, dar care nu-și amestecă etniile). Mai puțin structurate decât Occidentul, Estul și Centrul au fost mai ușor de penetrat, fie prin invazii și cuceriri (tătarii în Rusia; turcii în Balcani, și chiar o populație autohtonă islamizată – albanezi, bosniaci; ungurii în Transilvania, în Slovacia...; germanii în Prusia și pe țărmurile Balticii; rușii, la marginile imperiului lor, din țările baltice până în Basarabia), fie printr-o colonizare pașnică, încurajată pentru a valorifica teritorii încă insuficient exploatate (precum „arhipelagul" german, întins din Boemia, Ungaria și Transilvania până la Volga), fie, în fine, prin atracția exercitată de aceste regiuni rurale și puțin dezvoltate

asupra unor străini mai activi din punct de vedere economic, în special negustori (greci, armeni, evrei). Orașele acestei părți a Europei și-au păstrat mult timp un specific cosmopolit, uneori de-a dreptul străin în raport cu populația rurală din jur. Până la începutul secolului XX, în Transilvania majoritar românească, orașele erau germane sau maghiare. Budapesta, capitala Ungariei, a avut o majoritate germană până la mijlocul secolului al XIX-lea. Pe la 1900, Salonic, în teritoriu grec, număra 50% evrei, 25% greci, 15% turci și, de asemenea, bulgari, sârbi etc. În aceeași epocă, evreii formau jumătate din populația Iașiului, capitala Moldovei. Odesa, fondată la sfârșitul secolului al XVIII-lea și devenită, un secol mai târziu, al treilea oraș al Rusiei și principalul port la Marea Neagră, a atras de la început o mulțime de străini; pe la 1900, peste jumătate din populație era încă formată din „neruși": evrei, greci, occidentali. În epoca în care Occidentul se afirma din ce în ce mai mult ca o civilizație urbană, orașele din Est, minoritare și multiculturale, constituiau un fel de „lume paralelă", înglobată în masa rurală predominantă. Prea multe dezechilibre în această parte a Europei, într-un sistem slab integrat: elite bogate și (parțial) instruite în fața unor mase sărace și analfabete, majoritari în fața unei mulțimi de minorități etnice și religioase, o relativă modernitate urbană contrastând cu arhaismul rural...

V
Supremaţie
(secolul al XIX-lea)

Creşterea accelerată

Între 1800 şi 1900, Occidentul se schimbă enorm şi sfârşeşte prin a trage întreaga lume într-o nouă fază a istoriei. Pe drumurile de la începutul veacului, forţa motrice continua să fie calul, înhămat la vechea diligenţă; câteva decenii mai târziu, locomotiva cu aburi preia ştafeta şi era căilor ferate începe; către 1900, se călătoreşte deja cu automobilul, iar primele avioane sunt gata să se înalţe în aer. Populaţia urbană creşte spectaculos; pentru prima oară în istorie (considerată prin raportare la aglomeraţiile de peste 2 000 de locuitori), ea depăşeşte pragul de 50% în Anglia, către 1850, urmând să atingă, în aceeaşi ţară, recordul de 77% în 1900. Într-o Franţă mai puţin activă industrial, acest procentaj evoluează între 1800 şi 1900 de la 17% la 41%; în Germania, tot în 1900, ponderea citadinilor atinge 54%.[1] Alt indice: de-a lungul unui secol, speranţa de viaţă în Occident câştigă 10-15 ani (apropiindu-se, către 1900, de 50 de ani), tot atât – dacă nu şi mai mult – cât crescuse din Antichitate până în 1800.

Revoluţia industrială este în fruntea acestui proces; nu trebuie totuşi s-o absolutizăm şi s-o rupem de o efervescenţă ce marchează ansamblul vieţii occidentale încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, ilustrată atât de Epoca Luminilor şi Revoluţia Franceză, cât şi de noile tehnologii

[1] Agnès Fine şi Jean-Claude Sangoï, *La Population française au XIXe siècle*, „Que sais-je?", ediţia a II-a, Paris, 1996, p. 96 (după P. Guillaume, *Individus, familles, nations. Essais d'histoire démographique, XIXe-XXe siècles*, Paris, 1985).

şi creşterea economică. Toţi indicatorii sunt în creştere şi totul se precipită, într-o epocă în care ideologii, savanţii, scriitorii, artiştii nu sunt mai puţin activi sau mai puţin creatori decât inginerii şi conducătorii de întreprinderi. Este un fenomen nou, dar nu pe de-a întregul nou: materializarea şi accelerarea tendinţelor prezente în civilizaţia occidentală (schimbarea condiţiilor de viaţă; transformarea lumii) de la bun început. Occidentul înaintează mai repede, mult mai repede, dar fără să-şi schimbe drumul.

Pe plan tehnologic şi industrial, Anglia a luat-o înaintea celorlalţi. Ea dă tonul mecanizării, către 1760-1780, şi defineşte primul model industrial bazat pe două ramuri esenţiale: textilele (bumbacul în particular) şi siderurgia. Ţările de pe continent vor trebui să aştepte mai bine de jumătate de secol pentru declanşarea unei industrializări similare, între 1830 şi 1850; prima regiune care urmează modelul englez cuprinde nord-estul Franţei, Belgia şi Olanda, Germania renană. Frânată înainte de Revoluţie de structurile şi barierele Vechiului Regim, iar după Revoluţie de o mică proprietate ţărănească bine înrădăcinată (şi în general de un sector agricol conservator), Franţa va cunoaşte o dezvoltare mai lentă, dar relativ constantă, fără a-şi reduce, dar nici adânci handicapul faţă de Marea Britanie (ca produs pe cap de locuitor; global însă, dată fiind încetinirea creşterii demografice franceze, Franţa, care la începutul secolului producea puţin mai mult decât rivala sa, nu mai reprezintă spre 1900 decât 60% din producţia britanică). În schimb, Statele Unite vor avea o creştere susţinută, economică şi demografică; această ţară mică, de 4 milioane de locuitori în 1790, va atinge 100 de milioane la începutul Primului Război Mondial, mai mult decât Marea Britanie şi Franţa la un loc; cu puţin înainte de 1870, produsul intern al Statelor Unite îl depăşeşte deja pe cel al Marii Britanii. Foarte dinamică se va dovedi şi economia germană, începând din 1850 şi mai ales după înfrângerea Franţei şi

constituirea imperiului în 1871; în ajunul Primului Război Mondial, Germania, la rândul ei, ajunsese din urmă și chiar depășise puțin economia britanică (dar la o populație superioară și cu un venit mai mic pe cap de locuitor).

Cronologia și intensitatea creșterii sunt subiecte de controversă: statistica, în ciuda aparențelor, e departe de a fi o știință exactă. Chiar și bilanțurile economice actuale diferă destul de mult între ele, în funcție de metodologia folosită. O realitate complexă și heteroclită nu poate fi unificată în mod absolut, fără simplificări și distorsiuni. Cu atât mai mult cu cât e vorba de trecut. Lumea a intrat de puțin timp în era statistică. Pentru perioada prestatistică, trebuie să „născocim" cifre (extrapolate pe baza unei informații ce nu se pretează la acest tip de tratament, pentru că este incompletă, disparată, formată în general din date „necantitative") și să le integrăm în modele matematice coerente. Neîndoielnic, cifrele au multe calități; în primul rând, răspund unei justificate dorințe de precizie (imprimată de mentalitatea occidentală!). Ele nu garantează însă această precizie. Rezultatul e mai curând o imprecizie exprimată prin cifre, spre deosebire de imprecizia „tradițională" care se exprima prin cuvinte. De asemenea, cantitatea duce uneori la neglijarea aspectului calitativ al lucrurilor. În plus, cifrele permit cu ușurință manipularea; pur și simplu pentru că o serie statistică pare să exprime purul adevăr, chiar și când nu e cazul. Nu înseamnă că ar trebui să renunțăm la statisticile retrospective. Istoria cantitativă este departe de a fi exactă, însă istoria necantitativă e și mai inexactă. Trebuie, pur și simplu, să devenim conștienți de limitele demersului și să fim prudenți.

Astfel, există controverse în ce privește prima fază a revoluției industriale britanice. „Creșterea accelerată", care ar începe chiar din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, este respinsă de anumiți specialiști ai unei istorii economice cantitative, potrivit cărora performanțele tehnologice și industriale

ale epocii n-au fost de natură să dinamizeze în mod semnificativ ansamblul economiei. În lipsa unei informații complete și adecvate, ne luptăm cu modele matematice demonstrative.[2]

Dacă se dorește o reconstituire cantitativă a evoluțiilor economice occidentale și mondiale, cercetările statistice minuțioase ale lui Angus Maddison stau la dispoziția istoricului – cu condiția să nu ia toate cifrele drept literă de evanghelie. A calcula PIB-ul pe cap de locuitor în preajma anului o mie, în epoca Renașterii și chiar la începutul revoluției industriale rămâne o operație aleatorie și destul de artificială. Oricum, pentru moment e tot ce poate fi mai avansat în materie de statistică istorică, și cel puțin reflectă stadiul actual al cercetărilor și reprezentărilor trecutului.

Angus Maddison propune anul 1820 ca început al creșterii accelerate, reper acceptabil pentru ansamblul Occidentului, cu condiția să nu minimalizăm creșterea începută de Anglia încă din 1760 (în industria textilă în particular), mai modestă decât cea din secolul al XIX-lea, dar deja semnificativă. Să mai precizăm că în toate aceste tabele statistice valorile sunt convertite – în funcție de metodologia aleasă – în „dolari internaționali Geary-Khamis de la 1990". Iată cum s-ar prezenta evoluția economiei mondiale, într-o imagine de sinteză, pe continente și pe mari regiuni[3]:

---

[2] Despre incertitudinile privind începutul revoluției industriale și al creșterii accelerate, vezi David S. Landes, *op. cit.*, „De la Révolution industrielle", pp. 247-263. Opinia autorului: „dezvoltarea a cunoscut o ruptură către anii 1760-1770: rate de creștere fără precedent și mai ales începutul unei transformări profunde a modului de producție" (p. 256).

[3] Cifrele care urmează sunt extrase din cea mai recentă reconstituire statistică a lui Angus Maddison: *L'Economie mondiale. Statistiques historiques*, OCDE, 2003, în special pp. 273-277; de comparat și cu lucrările lui precedente: *L'Economie mondiale. Une perspective millénaire*, OCDE, 2001 și *L'Economie mondiale 1820-1992. Analyse et statistiques*, OCDE, 1995.

Către anul o mie, PIB-ul pe locuitor este apreciat la 400 dolari pentru ansamblul Europei occidentale; aceeași cifră pentru Europa de Est (luată, în această statistică, împreună cu Europa Centrală, dar fără Rusia); Asia (fără Japonia) s-ar situa la 450, și chiar Africa (datorită țărilor arabe din nordul continentului) la 425. În 1500, Europa occidentală ajunge deja la 771 dolari, devansând cu mult Asia (572), Europa de Est (496) și Africa (aceasta regresează la 414). În 1820, distanța crește și mai mult: Europa occidentală – 1204, Europa de Est – 683, Asia – 577; Africa – 420. Așadar, în Vest, spre deosebire de restul lumii, putem constata o creștere moderată, dar continuă și destul de apreciabilă, care va fi fundamentul creșterii accelerate ulterioare. Aceasta începe spre 1820 cu o spectaculoasă rupere de ritm: 0,98 creștere anuală pe cap de locuitor din 1820 până în 1870 (de șase ori mai rapidă față de 0,14 în perioada 1500-1820), și chiar 1,41 pentru implantările occidentale extraeuropene: Statele Unite, Canada, Australia și Noua Zeelandă; din 1870 până în 1913, ritmul va fi și mai rapid: 1,33, respectiv 1,81 (tot pe cap de locuitor). Europa de Est (și Centrală), care intră acum în procesul modernizării /occidentalizării, prezintă la rândul ei ritmuri destul de ridicate: 0,63 și 1,39, dar ea pornea de la un nivel mai scăzut. Rusia înaintează în ritmul de 0,63 între 1820-1870, și de 1,06 între 1870-1913; în loc să câștige, ea pierde teren în fața Occidentului. În paralel, Asia (mai puțin Japonia) pare să dea înapoi între 1820-1870, cu un ritm negativ de –0,10, ca să urce din nou la 0,42 între 1870-1913; pentru aceleași perioade, Africa este creditată cu 0,35 și 0,57. Așadar, între Europa occidentală (și parțial Europa Centrală) plus „prelungirile" ei de peste mări, pe de o parte, și restul lumii (inclusiv Europa de Est), pe de altă parte, decalajul se adâncește. Cifrele ceva mai ridicate, începând din 1870, pentru Asia și Africa reflectă intrarea acestor regiuni în siajul Occidentului. În 1913, PIB-ul pe locuitor se

ridica la 3458 dolari în Europa occidentală și la 5233 în Occidentul extraeuropean, față de 1695 în Europa de Est (și Centrală), 1488 în Rusia, 658 în Asia (mai puțin în Japonia, care ajunsese deja la 1387), și 637 în Africa.

Ponderea economică a marilor puteri (exprimată în milioane de dolari 1990) figurează în tabelul de mai jos:

Țări	1820		1913	
	PIB	PIB pe locuitor	PIB	PIB pe locuitor
Marea Britanie (cu Irlanda)	36 232	1706	224 618	4921
Franța	35 468	1135	144 489	3485
Germania	26 819	1077	237 332	3648
Statele Unite (în frontierele actuale)	12 548	1257	517 383	5301
Rusia	37 678	688	232 351	1488

Avantajul inițial al Marii Britanii apare foarte vizibil; de asemenea, creșterea franceză „mijlocie", în paralel cu o dezvoltare mai rapidă a Germaniei și Statelor Unite; în sfârșit, Rusia face progrese, dar nu destul de repede: în loc să scadă, distanța dintre ea și Occident crește.

Să reamintim că aceste serii statistice sunt simple reconstituiri, a căror fiabilitate scade pe măsură ce coborâm în timp sau ne îndepărtăm de centrul occidental al lumii. Fără a ne lăsa amăgiți de o precizie aparentă, putem să le considerăm indicatori aproximativi ai unor evoluții reale, și în special ai dinamicii unui Occident care și-a început creșterea foarte devreme, apoi a accelerat-o, obligând celelalte regiuni să se miște la rândul lor (chiar dacă în ritmuri mai scăzute).

Întârzierea celorlalți: interpretări

Aceste cifre nu sunt pe gustul tuturor. Superioritatea Occidentului, proclamată acum vreo sută de ani ca o axiomă,

și cu o doză bună de aroganță, este în zilele noastre contestată, în lumea neoccidentală, bineînțeles, care vrea să-și reabiliteze și să-și pună în valoare istoria proprie, dar și în Vest, unde are loc un fenomen de „conștiință vinovată" și unde „corectitudinea politică" impune mai multă modestie și tratarea celorlalți pe picior de egalitate. Este uimitor cât de sensibili sunt istoricii (inclusiv cei care lucrează cu cifre „reci") la „aerul timpului" (al timpului prezent mai mult decât al celui trecut). În special ofensiva economică recentă a Extremului Orient (a celor pe care Occidentul rasist din 1900 îi numea, cu un amestec de dispreț și teamă, „galbenii") e de natură să marcheze spiritele.

Într-o carte intitulată *ReOrient. Global Economy in The Asian Age* (1998), Andre Gunder Frank (de la Universitatea din Toronto) respinge pluralismul „economiilor-lumi", drag lui Fernand Braudel și Immanuel Wallerstein, identificând o economie mondializată încă din primele secole ale epocii moderne. Pentru el, motorul acestui angrenaj economic la scară planetară nu este Europa, nu este Occidentul, ci pur și simplu Asia, și în special China, India și sud-estul continentului. Nici vorbă așadar de o superioritate occidentală înainte de 1800, ci din contră. Câțiva istorici indieni (dar și neindieni) dăduseră tonul, apreciind economia indiană din secolul al XVIII-lea ca deosebit de înfloritoare; nimic n-ar fi împiedicat-o să-și continue evoluția și să ajungă eventual la mecanizare... nimic în afară de presiunea occidentală (britanică în cazul Indiei).

În ultimul timp, s-au înmulțit lucrările care se străduiesc să demonstreze superioritatea economiilor asiatice (chineză, indiană, japoneză) față de economia occidentală, cel puțin până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, uneori chiar până la jumătatea secolului al XIX-lea. Prin urmare, „corect istoric" ar fi să coborâm Occidentul cu o treaptă și să ridicăm cu o treaptă civilizațiile concurente – mai precis Asia,

cu o preferință pentru China – până la un soi de cvasiegalitate, sau chiar cu un anume avantaj al părții neeuropene.

Și, cum spunea generalul de Gaulle, intendența se conformează – adică cifrele. Clasicul genului este istoricul elvețian Paul Bairoch, care încă de la sfârșitul anilor 70 scotea din pălărie o Chină mai bogată decât Occidentul, în chiar momentul declanșării revoluției industriale. Calculat în dolari (la valoarea din 1960), produsul național brut pe locuitor ar fi fost în 1800 de 228 în China, față de 213 în Europa occidentală. Pentru India, cifra propusă era între 160 și 210 dolari, tinzând la egalitatea cu Occidentul. Japonia era deja creditată cu 160 dolari în 1750, atingând probabil un nivel cvasioccidental către 1800. Concluzia: Occidentul n-ar fi depășit efectiv celelalte civilizații decât în cursul secolului al XIX-lea. Fernand Braudel a preluat, fără să clipească, rezultatele lui Bairoch[4]; prestigiul cifrelor este uluitor!

Într-o sinteză mai recentă a istoriei economice și sociale a lumii (publicată în 1997), Paul Bairoch proclamă superioritatea economică și tehnologică pe care India și China ar fi avut-o asupra Occidentului în secolul al XVI-lea. Occidentul ar fi progresat mai rapid abia în secolul al XVIII-lea, spre deosebire de restul lumii, afectat de un ușor regres. Dar până în 1800 s-ar fi menținut o cvasiegalitate (în 1750, actualele țări dezvoltate ar fi avut un PIB pe locuitor de 182 dolari la valoarea din 1960, cu puțin sub nivelul Lumii a treia, creditată cu 188 dolari; în 1800, avantajul trece, la limită, de cealaltă parte: 198 la 188 dolari).[5]

---

[4] Fernand Braudel, *op. cit.*, vol. III, pp. 460-461. Vezi și articolul lui Paul Bairoch, „Ecarts internationaux des niveaux de vie avant la Révolution industrielle", *Annales E.S.C.*, 1/1979, pp. 145-171.

[5] Paul Bairoch, *Victoires et déboires. Histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle à nos jours*, Paris, 1997, vol. I, pp. 109-111 și 529-531.

Ajunși aici, să repetăm cele spuse deja. Aceste statistici sunt „construite"; ele depind de ceea ce autorii lor consideră a fi adevărul. Se va spune că și celelalte serii (ale lui Angus Maddison în special) sunt de asemenea construite, și nu mai puțin orientate ideologic (într-un sens mai favorabil Vestului). E absolut adevărat; dar cel puțin corespund unei dinamici istorice verificabile și sunt de natură a lămuri condițiile formidabilei expansiuni a Occidentului de după 1800. E mai logic să concepi o expansiune bazată pe o lungă evoluție prealabilă decât să imaginezi un Occident țâșnind pe neașteptate după ce trece pragul lui 1800: un Occident mai sărac decât China, dar care face legea în China. O asemenea versiune, deși absurdă, are grijă să sugereze o morală ideologică: Occidentul s-ar fi impus mai puțin datorită calităților sale, și mai mult prin violență și cucerire, blocând astfel evoluția prosperă și pașnică a celorlalte popoare. Rămâne de apreciat dacă forța singură ar fi fost suficientă, în lipsa unei superiorități tehnologice și economice. (În realitate, superioritatea *calitativă* a Occidentului – în științe, tehnologie, răspândirea cunoașterii – pare clar stabilită; cum s-o asociem cu o inferioritate – sau doar cu o egalitate – *cantitativă*?)

Reconstituirile recente ale lui Angus Maddison spulberă mitul unei întâietăți economice chineze. Pentru intervalul 1500-1820, ele atribuie Chinei (probabil mai aproape de ierarhia reală) un produs pe locuitor staționar de 600 dolari, mult sub același indicator care în Occident ar fi de 771 dolari în 1500, 890 dolari în 1600, 998 dolari în 1700 și 1204 dolari în 1920. India apare într-o poziție și mai modestă, cu un nivel stagnant de 550 dolari (cum să facă față unei Anglii „cotate" la 1250 dolari în 1700 și la 1700 dolari în 1820?).[6]

Superioritatea Occidentului a fost structurală, nu conjuncturală. În legătură cu acest aspect, este interesant să-l

[6] Angus Maddison, *L'Economie mondiale. Statistiques historiques*, p. 276.

vedem pe Braudel care, după ce face un bilanț impresionant al economiei occidentale, remarcându-i extraordinara complexitate, cedează și el unui anume relativism, introducând, nu tocmai coerent, factorul „șansă" în reușita celor care-au ajuns să domine lumea. Occidentul ar fi beneficiat „de întâmplări, de violențele istoriei, de o strâmbă împărțire mondială a șanselor". În Anglia, „revoluția mașinistă ar fi rezultat din ocazii tehnice și politice și din oportunități economice"[7]. În secolul al XV-lea, China ar fi putut să devanseze Occidentul pe oceanele globului, și chiar Rusia, în secolul al XVIII-lea, ar fi putut să treacă înaintea Angliei... Câte săgeți la adresa modelului occidental și în special a capitalismului!

Tactica de a relativiza virtuțile Occidentului apare chiar pe parcursul secolului al XIX-lea, într-o epocă de evidentă supremație occidentală, dar când existau, pare-se, și alte modele la fel de promițătoare. E, în tot cazul, ceea ce susține Jean Batou într-o carte cu titlu explicit: *Cent ans de résistance au sous-développement. L'industrialisation de l'Amérique latine et du Moyen-Orient face au défi européen, 1770-1870.* Pe urmele lui Bairoch, autorul începe prin a afirma că „spre 1800, țările din actuala Lume a Treia par să dispună de un venit și de un produs industrial pe locuitor comparabile cu cele din actualele regiuni dezvoltate; până în 1860, au scăzut însă la jumătate, respectiv un sfert din valorile acestora".[8] În esență, ruptura s-ar fi produs între 1830 și 1860 (iată ascensiunea Occidentului întârziată cu câteva decenii în plus). Mai multe țări ar fi încercat să reziste dominației occidentale prin politici proprii de industrializare (lista e lungă: Turcia, Egipt, Persia, Tunisia, Brazilia, Mexic, Columbia,

[7] Fernand Braudel, *op. cit.*, vol. II, pp. 518 și 509.

[8] Jean Batou, *Cent ans de résistance au sous-développement. L'industrialisation de l'Amérique latine et du Moyen-Orient face au défi européen, 1770-1870*, Geneva, 1990, p. 1.

Paraguay). Tentativele cele mai ambițioase au fost înregistrate în Egipt, pe timpul lui Mehmet Ali, între 1805-1848, și în Paraguay, între 1811-1870. Ceea ce le lipsea acestor țări, recunoaște autorul, era o clasă burgheză; prin urmare, „statul-antreprenor egiptean sau paraguayan a constituit un răspuns provizoriu și original la absența burghezici naționale independente"[9]. Așadar, o industrie fără burghezie, o industric dc stat: o cale neoccidentală, opusă liberalismului burghez. Inițiativa ar fi putut funcționa, și o vreme chiar a funcționat. Făcând abstracție de câteva deficiențe structurale (aparent neesențiale), răspunderea pentru acest eșec ar reveni „presiunii directe a Occidentului, comercială, diplomatică și militară"; mai explicit, a fost „consecința politică, socială și economică a unei intervenții militare străine"[10].

Pentru Paul Bairoch, care-și reia demersul în sinteza sa din 1997, Egiptul ar fi fost, către 1838, „o țară industrializată", situată, ca producție industrială pe locuitor, „la un nivel mai ridicat decât Rusia și chiar decât Italia". După 1840, trei factori ar fi determinat declinul economiei egiptene: tratatul comercial anglo-turc, care a deschis țara produselor britanice; înfrângerea sa de către Imperiul Otoman, susținut de aceeași britanici, în 1841; și „condițiile climatice proaste" care au dus la „recoltele slabe" (dc data asta, se pare, fără intervenție britanică).[11] În același timp, din cauza colonizării, o dezindustrializare brutală lovea India; tot presiunea occidentală ar explica și dezindustrializarea, mai limitată, a Chinei.

Din aceste exerciții de reinterpretare istorică decurg explicit sau implicit câteva concluzii: superioritatea Occidentului este un fenomen recent; există și alte căi de dezvoltare (etatiste, neliberale) la fel de performante; numeroase țări au fost împiedicate de Occident să-și aplice programul

[9] *Ibidem*, p. 422.
[10] *Ibidem*, p. 6.
[11] Paul Bairoch, *op. cit.*, vol. II, pp. 957-959.

de industrializare; Occidentul s-a îmbogăţit pe spinarea celorlalţi; nu performanţele proprii i-au permis să domine lumea, ci această dominaţie i-a asigurat un potenţial superior.

Putem aprecia sau nu aceste scenarii în calitatea lor de construcţii teoretice. Principalul lor defect e că sunt false, sau cel mult amestecă un adevăr relativ cu o prea mare doză de iluzie. Este un fapt că, în secolul al XIX-lea, Occidentul a ajuns să domine efectiv lumea şi că adesea a făcut-o cu dispreţ şi brutalitate. Dar şi-a cucerit această poziţie pentru că dispunea de o superioritate *reală* – economică, tehnologică, ştiinţifică, militară etc. Fără această superioritate copleşitoare, cum ar fi putut să învingă o lume cu mult mai mare decât el (şi tot atât de dezvoltată) ? Expansiunea colonială a înăbuşit, desigur, veleităţile de dezvoltare paralelă, însă ar fi naiv să credem că fără Occident „ceilalţi" ar fi inventat singuri înalta tehnologie şi bunăstarea generalizată! Până în prezent, singura dezvoltare industrială şi tehnologică reuşită rămâne cea indicată de formula occidentală: burghezic, liberă iniţiativă, economie concurenţială. Mehmet Ali a fost un personaj remarcabil; a încercat să creeze un Egipt puternic şi modern, mizând mai ales pe industria textilă. Dar asta nu se putea realiza printr-un simplu act de voinţă. Un secol mai târziu, o cale diferită a fost încercată, cu mult mai multă rigoare şi mai multe mijloace, de ţările comuniste. Acestea aveau deja o burghezie şi o piaţă liberă (chiar dacă, în cele mai multe cazuri, slab dezvoltate); comuniştii le-au lichidat, pentru a construi mai bine prin acţiunea unui stat atotputernic. Rezultatul a fost dezastruos, deşi de data asta n-a existat nici o agresiune economică sau militară a Occidentului; din contră, după o perioadă de carantină economică şi politică, Occidentul şi-a schimbat tactica, oferind cu generozitate credite, tehnologie şi chiar produse agricole, înghiţite în sisteme economice care se încăpăţânau să nu funcţioneze.

Discreditarea modelului occidental e contestabilă din punct de vedere istoric, și riscantă politic. Ideea că dezvoltarea se face la comandă și că există strategii multiple i-ar putea costa scump pe cei care s-ar lansa (cum a făcut-o deja comunismul) în experimente nesăbuite.

Progresul

Trei cuvinte definesc Occidentul secolului al XIX-lea, atât Occidentul real, cât și Occidentul imaginar, Occidentul așa cum aspira el să devină. Trei cuvinte care au devenit mituri și au marcat profund, în bine și în rău, ultimele două secole din istoria omenirii. Aceste cuvinte sunt *Progres*, *Democrație* și *Națiune*. Toate trei sunt de concepție pur occidentală, exprimând o istorie specifică și un context specific socio-economic și cultural; cum însă toată lumea evoluează material și cultural în siajul Occidentului, aceste invenții ideologice, la fel ca invențiile tehnologice, vor cunoaște o răspândire planetară, cu adaptările și deformările de rigoare, pentru că receptarea se face, obligatoriu, în condițiile particulare ale fiecărei comunități. În fapt, Occidentul însuși, spațiu al diversității și confruntării, a dat acestor modele ideale interpretări diferite și chiar total contradictorii. Rezultatul va fi o istorie foarte agitată, sfâșiată între mulțimea soluțiilor care-i sunt propuse – și uneori impuse.

Progresul, mai întâi. Nu este inutil să reamintim că civilizația occidentală s-a remarcat de timpuriu printr-o vocație „progresistă": punerea în valoare a timpului, setea de perfecționare și de autodepășire, exprimată în doctrina creștină și, mai imperios, în mișcările milenariste, o vocație specială pentru inovațiile tehnologice și aplicațiile lor industriale... Progresul material era abia perceptibil, cuvântul încă nici nu exista, dar germenul era prezent. Occidentul nu și-a pus problema să-și schimbe calea, ci doar să-și accelereze

înaintarea. Prefigurarea progresului, transmisă de la un secol la altul, se află la originea progresului însuşi, a unui progres în acelaşi timp material şi conceptualizat teoretic, observabil de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, şi care se afirmă deplin în cursul secolului al XIX-lea.

Progresul era pregătit, era visat şi aşteptat, dar irupţia şi amploarea lui au depăşit previziunile cele mai îndrăzneţe. Se trecea efectiv, şi într-o perioadă scurtă, de la un tip de societate la altul. Să încercăm să înţelegem uimirea omului occidental: abia ieşise dintr-o civilizaţie, desigur imaginativă, şi mai dinamică decât celelalte, dar tot lentă în evoluţiile ei materiale şi legată de structuri tradiţionale, pentru a intra, aproape de la o zi la alta (la scara istoriei), în noua societate tehnologică, industrială şi urbană. Această situaţie provoca un soi de beţie. Viitorul părea să rezerve miracole în lanţ (ştiinţifice, tehnologice, biologice, sociale) şi fiecare putea să-l organizeze în funcţie de gusturile şi opţiunile lui ideologice.

Declanşată la sfârşitul secolului al XVIII-lea, „revoluţia timpului" ajunge să mute complet hotarele şi să redefinească sensul Universului şi al destinului uman. Înrudită cu schema progresului, teoria evoluţionistă (ilustrată de Lamarck la începutul secolului, apoi de Darwin şi epocala sa carte *Evoluţia speciilor*, apărută în 1859) pune în evidenţă lunga evoluţie a vieţii, o viaţă care vine de departe, perfecţionată fără încetare, înaintând spre un viitor nedeterminat. În paralel, Boucher de Perthes descoperă preistoria şi odată cu ea o lungă istorie a omului, foarte diferită de cea pe care interpretarea teologică o rezuma la câteva mii de ani. Imperiul timpului să lărgeşte enorm, în amonte şi în aval. Nu e deloc o revenire la timpul infinit, dar ciclic şi amorf al Anticilor şi al celorlalte civilizaţii tradiţionale. Acest timp desacralizat rămâne, la fel ca timpul creştin, încărcat cu sens; este un timp „orientat", care duce la împlinirea vieţii şi a fiinţei umane. Deplasându-se de la un registru la altul, civilizaţia

occidentală nu se trădează: ruptura este vizibilă, dar ea ascunde, nu mai puțin, o continuitate profundă.

Evoluționismul susținea progresul, dovedind că acesta se integra perfect în legile naturii. Ieșită din natura inertă, viața a evoluat treptat până la apariția omului; la rândul său, omul a evoluat treptat de la starea primitivă la culmile atinse de epoca modernă. Dar drumul nu se încheia aici: iată că omul preia ștafeta, iar ambiția lui, acționând deopotrivă asupra lumii înconjurătoare și asupra lui însuși, este să facă mai mult și mai bine decât natura.

Pentru a ilustra o asemenea viziune a lucrurilor, cercetătorul are de ales dintr-o mare varietate de texte. Iată-l pe Ernest Renan, care crede, în 1848, că a sosit timpul de a „organiza științific umanitatea", consecințele – detaliate într-o altă lucrare, din 1871 – fiind exaltante: „O largă aplicare a descoperirilor fiziologiei și a principiului selecției ar putea duce la crearea unei rase superioare. [...] Până acum, natura a făcut ce-a putut [...]. Este misiunea științei să preia lucrarea din punctul în care a lăsat-o natura [...]. Așa cum umanitatea a ieșit din animalitate, la fel divinitatea va ieși din umanitate."[12] După o logică foarte occidentală, religia devine știință, iar știința, religie.

Pentru un inventar al scenariilor despre viitor imaginate în secolul al XIX-lea, este util să fie consultată cartea lui Camille Flammarion, *La Fin du monde*, apărută în 1894 și care, în ciuda titlului cu aer apocaliptic, nu face decât să împingă cât mai departe (apelând la cunoștințele și argumentele epocii) sfârșitul umanității. După Flammarion, Pământul era încă relativ tânăr. Apărută în urmă cu zece milioane de ani, viața terestră avea în fața ei încă zecc milioane de ani.

[12] Ernest Renan, *L'avenir de la science. Pensées de 1848*, ediția a II-a, Paris, 1890, p. 37, și „Dialogues philosophiques" (1871), în *Dialogues et fragments philosophiques*, ediția a IV-a, Paris, 1895, pp. 116-118.

Omul era abia la începutul unei foarte lungi cariere, şi era menit să atingă, în mileniile viitoare, un înalt nivel de perfecţiune biologică şi intelectuală.

Utopia viitorului era la zenit. În această categorie, texte fanteziste (dar foarte caracteristice pentru o stare de spirit, tocmai pentru că sunt fanteziste) coexistă cu prospectări cu aparenţă mai mult sau mai puţin ştiinţifică (dar la fel de fictive; nimeni n-a reuşit vreodată să prevadă viitorul „adevărat"). Cei mai ambiţioşi sunt profeţii care oferă, la cheie, formule de organizare socială adaptate la „cea mai bună dintre lumi". Acestea evoluează de la un capitalism foarte perfecţionat la un comunism şi mai perfecţionat. Este uşor de constatat transferarea milenarismelor în ideologii, gândirea ştiinţifică înlocuind teologia, dar luând de la ea o fervoare de factură religioasă. Saint-Simon mizează pe clasa „industriaşilor": patroni, muncitori şi ingineri laolaltă, combinaţie armonioasă de socialism şi capitalism; succesorii săi – „saint-simonienii" – vor pune surdină reformei sociale, insistând pe virtuţile dezvoltării industriale, creatoare de bogăţie, în folosul întregii societăţi. Auguste Comte imaginează şi el o soluţie „sintetică", vrând nu doar să organizeze umanitatea, ci şi s-o înzestreze cu o nouă religie, ai cărei stâlpi erau iubirea, ordinea şi progresul (ultimii doi destul de conformi cu ideologia celui de-al doilea Imperiu). În schimb, alţi profeţi propun o refacere completă, până la celula de bază a societăţii; de pildă Fourier, cu sistemul lui de falanstere: federaţie planetară de mici comunităţi egalitare, armonioase şi fericite.

Cel care a pus la punct scenariul cel mai revoluţionar, mai coerent şi mai influent a fost totuşi Marx. El a proiectat la scara întregii istorii tipul de polarizare şi exploatare socială ce caracterizează (mai ales în Anglia) faza „sălbatică" a revoluţiei industriale. Lupta de clasă devine astfel motorul istoriei. Socializarea crescândă determinată de industrializarea

capitalistă și exploatarea crescândă a proletariatului (supus unei „pauperizări absolute") nu puteau avea alt deznodământ decât revoluția proletară, fondatoare a unei noi ordini sociale, fără proprietate privată și fără clase antagoniste. Era „viitorul luminos" al comunismului, o lume liberă, egalitară și prosperă. Argumentele științifice ale lui Marx, analiza lui economică rafinată și o filozofie a istoriei foarte elaborată abia dacă ascund fondul în esență milenarist al acestui proiect. La fel ca milenariștii, Marx propune *sfârșitul istoriei*, prin instaurarea unei faze post-istorice de armonie și fericire. Totul tradus în termeni desacralizați: legile istoriei înlocuiesc Providența, iar proletariatul e noul Mesia, salvatorul omenirii. Obiectivul însă rămâne același. *Internaționala*, faimosul imn proletar, exprimă lucrurile și mai explicit, într-un limbaj apocaliptic și milenarist cât se poate de pur: „Să-nceapă al lumii vechi apus"; „Sfârșiți odată cu trecutul negru"; „Hai la lupta cea mare" și, pentru a sugera societatea comunistă de mâine: „Pe cer luci-va-ntotdeauna al înfrățirii soare sfânt"[13].

Să precizăm că aceste perspective „luminoase" erau rezervate Occidentului (chiar dacă mai apoi aveau să se extindă la întreaga lume). În chip logic, comunismul – expresia cea mai înaltă a evoluției istorice și a progresului – trebuia să fie instaurat, în urma unei revoluții proletare, acolo unde tehnologia și industria vor fi atins nivelul cel mai înalt. Că lucrurile s-au petrecut invers – comunismul câștigând partida (provizoriu) în țările cel mai puțin dezvoltate – e altă istorie, care va fi discutată separat.

Prins în vârtejul unei evoluții accelerate și al unui imaginar ce produce formule de viitor pe bandă rulantă, secolul al

[13] Despre comunism și, în general, despre „viitorul luminos", vezi Lucian Boia, *La Mythologie scientifique du communisme*, Paris, 2000; traducere românească: *Mitologia științifică a comunismului*, Humanitas, București, 1999 și 2005.

XIX-lea a accentuat şi diversificat o dihotomie intelectuală absolut caracteristică pentru formula occidentală. E un amestec contradictoriu de optimism şi pesimism ce ia amploare, la cele două extremităţi ale sale, pe măsură ce ritmul istoriei se intensifică. Obsedată de viitor, civilizaţia occidentală este, neîndoielnic, mult mai optimistă decât oricare alta. Dar, tot din cauza viitorului, este şi cea mai pesimistă. De la o perioadă la alta, ea devine din ce în ce mai optimistă şi din ce în ce mai pesimistă. E consecinţa inevitabilă a impactului avut asupra minţilor de o lume fluidă şi care se transformă tot mai repede. În general, secolul al XIX-lea, prima perioadă aflată integral sub semnul progresului, afişează un aer destul de încrezător. Este mai optimist decât epocile precedente, mai optimist şi decât secolul următor, secolul XX. Dar îngrijorările îşi fac drum, mai ales teama că o dezvoltare tehnologică şi industrială fără limite s-ar putea întoarce împotriva omenirii. Nu va fi cea mai bună dintre lumi, ci dimpotrivă, cea mai rea, o lume bogată poate, dar nefericită. Utopia este urmată de aproape de anti-utopie. În *Le Monde tel qu'il sera* (1846), unul din primele specimene de literatură anti-utopică, Emile Souvestre descrie o societate îngrozitoare, cea din anul 3000, în care „omul devenise sclavul maşinii, iar interesul luase locul iubirii". O asemenea lume nu merită decât să piară; cititorul este invitat la un spectacol teribil, în care se văd „fluvii ieşite din matcă, incendii înaintând în valuri de flăcări şi, în această distrugere generală, neamul omenesc fugind cu disperare"[14].

Către sfârşitul secolului, interpretările negative se înmulţesc. Friedrich Nietzsche îşi exprimă dezgustul faţă de modernitate şi pentru omul creat de civilizaţia occidentală; Max Nordau intitulează *Degenerescenţă* (1893) una din analizele sale socio-culturale; iar câţiva ani mai târziu, Georges Sorel

[14] Emile Souvestre, *Le Monde tel qu'il sera*, Paris, 1846, p. 321.

pune în gardă contra *Iluziilor progresului* (1908). În Statele Unite, Brooks Adams formulează o „lege a civilizației și a decăderii" (*The Law of Civilization and Decay*, 1896), care așază civilizația modernă în ajunul unui cataclism, comparabil cu cel care a zdrobit Imperiul Roman. În imaginarul epocii, lucrurile cele mai bune și cele mai rele merg mână-n mână; viitorul se anunța strălucit sau înfricoșător, soluțiile de mijloc având mai puțină trecere.[15]

Venerat sau temut (dar niciodată banalizat), progresul devenise o religie, asumând, într-o atmosferă parțial desacralizată, funcția lui Dumnezeu, și uneori a Diavolului. În scenariul „pozitiv" (dominant), Occidentul se simțea învestit cu o misiune (amintind de psihologia Cruciadelor sau de căutarea Paradisului). El trebuia să-și depășească propria condiție și să civilizeze lumea. „Ceilalți" trebuiau să se supună ori să dispară. Unii credeau că vocația Chinei era să devină colonie australiană (dată fiind relativa proximitate dintre cele două țări).[16] „Legea progresului" îi inspiră lui Jules Verne (bun burghez și bun occidental) câteva rânduri foarte caracteristice pentru spiritul timpului: „E legea progresului. Indienii vor dispărea. În fața rasei anglo-saxone, australienii și tasmanienii au dispărut. În fața cuceritorilor Far-Westului, dispar indienii din America de Nord. Poate că, într-o zi, arabii vor dispărea în fața colonizării franceze."[17]

Europa își descoperă o superioritate zdrobitoare, ce nu avea nimic conjunctural, ținând chiar de esența ei. Pentru

---

[15] Lucian Boia, *La Fin du monde. Une histoire sans fin*, cap. 7: „La Crise de 1900".

[16] Prévost-Paradol, *La France nouvelle*, Paris, 1868, p. 401: „China, de care ele [statele Australiei] sunt mai aproape decât orice altă națiune civilizată, le va recunoaște ca stăpân mai devreme sau mai târziu".

[17] Jules Verne, *La Jangada. Huit cents lieues sur l'Amazone*, partea I, cap. V.

Jules Michelet, apostol al libertății, această superioritate și calitățile derivate cresc de la est spre vest. „Europa – scrie el – este un pământ liber: sclavul care ajunge aici este eliberat; a fost cazul pentru omenirea fugită din Asia. În această lume aspră a Occidentului, natura nu dăruiește nimic de bunăvoie; ea impune ca lege necesară exercita-rea libertății."[18] Prin această poziție geografică și morală, Europa era superioară Asiei, de asemenea, Europa occidentală era superioară Europei răsăritene, iar Franța, pământ occidental prin excelență, era desigur superioară tuturor celorlalți!

Desconsiderarea „celorlalți" a cunoscut în secolul al XIX-lea faza cea mai acută. Atitudinea corespundea unui avans și unei dominații reale. În secolul al XVIII-lea, Occidentul nu avea încă un avantaj decisiv. Dar în secolul al XIX-lea, odată cu revoluția tehnologică și industrială, partida părea deja câștigată, iar avansul față de ceilalți era enorm și imposibil de recuperat. Negrii erau disprețuiți mai de mult; evoluționismul incipient al secolului al XVIII-lea credea că face operă științifică plasându-i între omul alb și maimuță.[19] Civilizațiile mai evoluate încă făceau figură onorabilă. China era privită în același timp cu condescendență și cu respect. Către 1850 însă, China e în cădere liberă, la fel ca toți ceilalți. „Un regim imbecil și barbar": e diagnosticul lui Tocqueville, căruia interesul filozofilor din Epoca Luminilor pentru „modelul chinez" i se pare bizar.[20] Ierarhia umană e temeinic fixată: albii sus, galbenii la mijloc, negrii jos. Clasificări mai nuanțate nu ezitau să divizeze și

[18] Jules Michelet, *Introduction à l'histoire universelle*, ediția a III-a, Paris, 1843, p. 22.

[19] Despre imaginarul raselor, lucrarea mea *Entre l'Ange et la Bête. Le mythe de l'Homme différent de l'Antiquité à nos jours*, Paris, 1995; traducere românească: *Între înger și fiară. Mitul omului diferit din Antichitate până astăzi*, Humanitas, București, 2004.

[20] Alexis de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution*, Paris, 1856, cartea III, cap. III.

spațiul alb. Pentru unii, superioritatea nordicilor părea incontestabilă, de vreme ce progresul marcase Nordul mult mai vizibil decât Sudul. Antropologul și geograful german Friedrich Ratzel nu ezita să meargă până la capătul acestei logici, postulând superioritatea Nordului asupra Sudului în sânul aceleiași națiuni: germanii, americanii, francezii sau italienii din nord păreau prin natură mai înzestrați decât compatrioții lor din sud. Avântul Occidentului, și în particular al anumitor țări din Occident, a creat atât condițiile unei dominații aproape complete a lumii, cât și pe cele ale afirmării unui imaginar rasist și discriminator.

Dar jocurile viitorului nu sunt făcute o dată pentru totdeauna. Mai puțin bogați și mai puțin puternici, și de asemenea mai puțin creativi (după interpretarea occidentală), ceilalți erau în schimb mai numeroși, iar numărul, într-un fel sau în altul, putea să-i favorizeze. Gobineau se temea de metisaj; după el, civilizația construită de arieni n-ar face față unei degradări biologice. Alții schițau deja scenarii de invazie: invazia neagră, eventuală, deși puțin probabilă; în schimb, invazia galbenă (chinezi și japonezi reuniți) părea plauzibilă, iar pe la 1900 a devenit un subiect la modă. Cât despre consecințele avute în vedere, e suficient să-i dăm cuvântul lui Charles Richet, fiziolog francez și laureat, în 1913, al Premiului Nobel pentru medicină: „Dacă istoria ar cunoaște acest lucru absurd, inadmisibil – lichidarea sau dominarea rasei albe de către rasa galbenă –, ar fi un cataclism la fel de grav ca cel mai teribil fenomen meteoritic ce ne-ar putea lovi planeta: căci soarta viitoare a omului ar fi compromisă. Pagodele, caricaturile și limbile monosilabice ar înlocui splendida noastră civilizație ariană, iar acesta ar fi începutul reîntoarcerii la animalitate."[21] Richet exprimă, cu exces, amestecul de orgoliu și de teamă al epocii sale.

[21] Jacques Decornoy, *Péril jaune, peur blanche*, Paris, 1970.

Democrația

La fel ca progresul, democrația este o creație occidentală modernă (sfârșitul secolului al XVIII-lea, secolul al XIX-lea), jumătate reală, jumătate imaginară, cu rădăcini în istoria anterioară a Occidentului.[22] Nu atât de adânci totuși ca să ajungă la istoria Greciei antice și a democrației ateniene. Democrația occidentală era deja configurată atunci când, spre mijlocul secolului al XIX-lea, modelul atenian a fost invocat ca precedent; altminteri, acesta era de o factură diferită (democrație directă, spre deosebire de democrația reprezentativă modernă; concepție inegalitară asupra condiției umane, exprimată prin excluderea mai multor categorii, precum sclavii, singurii beneficiari ai unei anumite egalități fiind grupul restrâns al cetățenilor; în fine, puțină sensibilitate pentru drepturile individului, esențiale în democrația modernă). Din precedentul grec, Occidentul a reținut mai mult cuvântul decât realitatea; iar asta nu privește doar democrația: Occidentul și-a asumat moștenirea antică, dar a construit o civilizație mult diferită, al cărei punct de plecare e mai curând în Evul Mediu decât în Antichitate. Să reamintim anumite condiții și evoluții care-au pregătit calea democrației: religia creștină proclamând demnitatea egală a oricărei ființe umane; o țărănime dependentă, desigur, dar beneficiind (spre deosebire de fostul sclav) de o minimă libertate și de conștiința drepturilor sale; orașele și burghezia,

[22] În legătură cu aceste subiecte, am reluat parțial argumentarea din lucrarea mea, *Le Mythe de la démocratie*, Paris, 2002; traducere românească: *Mitul democrației*, Humanitas, București, 2002 și 2007. Cazul francez este ilustrat de lucrările lui Pierre Rosanvallon: *Le Sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France*, Paris, 1992, și *La Démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France*, Paris, 2000. Mai multe exemple și statistici sunt scoase din culegerea *Questions de démocratie*, ediție de Patrick Cabanel și Jean Marc Février, Toulouse, 2000.

fermenți ai libertății și ai progresului social în plin Ev Mediu; dezvoltarea instrucției (chiar și la un nivel social modest); o societate tot mai diferențiată și „individualizată"; un lung „exercițiu" în propunerea de soluții alternative, de la ereziile Evului Mediu până la filozofia Luminilor; un ideal egalitar persistent, promovat într-o primă fază de mișcările milenariste, reluat apoi și accentuat de ideologiile revoluționare; și, evident, dinamica economică și socială, specifică Occidentului, impunând o readaptare permanentă a instituțiilor și a raporturilor interumane.

S-a produs astfel, în Vest, o lungă „acumulare" democratică, contrastând din ce în ce mai mult cu edificiul socio-politic inegalitar și autoritar. Această contradicție a provocat criza și căderea Vechiului Regim. Exceptând Anglia, cu liberalismul ei timpuriu, faza revoluționară, concentrată mai ales la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea (Revoluția americană, Revoluția Franceză și prelungirile ei europene), a inversat complet semnele. Cuvintele cheie au devenit *libertate* și *egalitate* („oamenii se nasc și rămân liberi și egali în drepturi", proclamă *Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului*, din 26 august 1789; iar sloganul Revoluției Franceze este „libertate, egalitate, fraternitate"). Democrația, care încă nu-și găsise numele, era deja instaurată în planul simbolurilor, aproape de la o zi la alta (dovadă că era pregătită de mult). Dar, dincolo de un anume nivel de așteptare, implementarea ci reală ridica probleme mai complicate și chiar insolubile.

Motivul este că democrația perfectă, care înseamnă deopotrivă *suveranitate a poporului*, *libertate* și *egalitate*, alunecă simțitor spre o rețetă utopică. Indiferent de proclamațiile de principii, libertatea și egalitatea nu pot merge până la expresia lor absolută; în orice organism socio-politic acționează, nu mai puțin eficace, tendințele opuse ale constrângerii și ierarhizării. În plus, este esențial să luăm în considerare –

Tocqueville a remarcat corect – comportamentul contradictoriu al cuplului libertate-egalitate. Acesta funcționează acceptabil într-un registru mediu și limitat; dar pe măsură ce se mărește doza, unul din cele două principii tinde să-l elimine pe celălalt. O societate absolut liberă ar fi perfect inegalitară: cei puternici s-ar impune pe socoteala celor slabi. Și invers, o societate absolut egalitară n-ar putea fi condusă decât prin constrângere. Liberalismul „sălbatic" din secolul al XIX-lea și experiența comunistă de mai târziu ilustrează până la un punct aceste două derapaje opuse. Epoca manifesta – e altă constatare a lui Tocqueville – un atașament popular mai puternic pentru egalitate decât pentru libertate; într-adevăr, majoritatea occidentalilor încă aveau un nivel de viață modest și se simțeau umiliți atât de sărăcia lor, cât și de bogăția ostentativă a unei minorități (în zilele noastre, ar fi mai curând invers: o condiție socială ameliorată și mai multe puncte – pe jumătate realc, pe jumătate simbolice – câștigate de egalitate mută accentul în beneficiul libertății, al unei „democrații liberale"). În ciuda acestei tendințe profunde, secolul al XIX-lea cunoaște mai curând afirmarea ideologiei liberale și a liberalismului economic, ceea ce corespundea perfect intereselor marii burghezii, dar scotea de pe ordinea de zi proiectul egalitar. „Îmbogățiți-vă": a fost sfatul (real sau anecdotic) dat de Guizot celor care nu erau încă destul de bogați. Prima fază a revoluției industriale a adâncit contrastul dintre o burghezie tot mai înfloritoare și un proletariat exploatat fără milă. La un liberalism excesiv, contraponderea (teoretică) a devenit egalitarismul extrem: Marx contra Guizot. Astfel, democrația s-a scindat: fiecare cu versiunea lui. Contradictorie prin natură, democrația avea să fie invocată în numele unor proiecte opuse.

Cât despre suveranitatea poporului, principiu suprem al democrației, nu trebuie să confundăm referința simbolică și

realitatea puterii. În toate societățile – inclusiv cele mai democratice – jocurile sunt făcute de clasa dominantă (din punct de vedere social) și conducătoare (politic). În Occidentul secolului al XIX-lea, are loc trecerea de la formula aristocratică și inegalitară specifică Vechiului Regim la o formulă burgheză, democratică și în același timp elitistă. Privilegiile sunt abolite, națiunea devine *una*. Dar diferențele sociale rămân la fel de importante, bazate din ce în ce mai puțin pe origine și din ce în ce mai mult pe bogăție (și, într-o anume măsură, pe gradul de instrucție). Cu siguranță, această nouă organizare, care permite ceva mai multă mobilitate socială și încurajează ceva mai mult meritul, e mai puțin inegalitară decât Vechiul Regim. Dar acesta din urmă nu promisese nimănui libertatea și egalitatea. În secolul al XIX-lea, crește enorm distanța între orizontul de așteptare democratică și un elitism social și politic foarte accentuat: o mare deziluzie aflată la originea unui șir de mișcări revoluționare (culminând în 1848), a unor soluții cu tentă milenaristă ce propovăduiesc sfârșitul ordinii burgheze, și, din ce în ce mai mult, a unei acțiuni muncitorești, socialiste și sindicale care sporește presiunea asupra autorităților burgheze.

Sufragiul universal este un bun indicator al tendințelor reale și simbolice ale veacului. Teoretic, era piatra de încercare a democrației, născând deopotrivă mari speranțe (la dominați) și mari îngrijorări (la dominanți). În chip logic (dar trebuie să ne ferim de prea multă logică!), cei dominați fiind clar majoritari, sufragiul universal urma să le dea câștig de cauză în fața unei elite bogate, puternice, arogante, dar minoritare.

Tendința irezistibilă, impusă de mitologia democratică și de o presiune socială crescândă, ducea spre generalizarea dreptului de vot. Dar clasa conducătoare n-a cedat decât pas cu pas, căutând mereu excepții care, înmulțindu-se în loc să

confirme regula, sfârşeau prin a o goli de conţinut. Sub acest aspect, Anglia arată un conservatorism impresionant. În cazul ei, liberalismul şi regimul parlamentar par să fi acţionat ca nişte supape menite să atenueze presiunea democratică; dacă ideologia liberală este o invenţie britanică, n-am spune acelaşi lucru despre democraţie, mai precis despre componenta sa egalitară. În 1832, se hotărăşte lărgirea corpului electoral; măsură generoasă, în urma căreia numărul alegătorilor creşte la 3,3% din populaţie! Sunt necesare două reforme suplimentare pentru a instaura în sfârşit, în 1884, o aparenţă de sufragiu universal, cuprinzând 15% din britanici (17% în ajunul Primului Război Mondial). Evident, femeile nu votau, nici servitorii (prea legaţi de stăpânii lor) şi nici alte categorii de persoane considerate prea dependente de familiile sau de patronii lor.

În Statele Unite, votul universal este introdus treptat începând din 1815. În 1840, 14% din americani participă la un scrutin prezidenţial, adevărat record al epocii. Femeile, negrii şi indienii nu votau. Mai târziu, când negrii deveniţi liberi ar fi putut vota, s-a impus o taxă pe vot (*poll-tax*), care i-a îndepărtat de urne pe săraci, şi în special populaţia neagră.

În Franţa, elita respinge votul universal până la Revoluţia din 1848. Din acest moment, toţi bărbaţii adulţi sunt chemaţi la urne, cu unele restricţii totuşi; în ajunul războiului din 1914, alegătorii reprezentau 29% din populaţie (mai mult decât în Anglia, dar încă departe de un vot universal în sensul deplin al cuvântului).

În toate ţările, „univeralizarea" votului a fost însoţită de măsuri restrictive... sau favorizante. Astfel, în Belgia, în loc de a se limita drepturile unora, s-a preferat umflarea altora. Spre sfârşitul secolului al XIX-lea, capii de familie, proprietarii, funcţionarii şi intelectualii (stâlpii ordinii burgheze) dispuneau de două-trei voturi de persoană. Sufragiul universal

semăna cu un joc care punea la încercare ingeniozitatea elitei: ce să mai facă pentru a-i atenua efectele?

Dintre cei defavorizați, femeile au trebuit să aştepte destul de mult. În tot secolul al XIX-lea, democrația apare ca o treabă de bărbați, rezervată capilor de familie. Prima țară care acordă drept de vot femeilor a fost Noua Zeelandă în 1893, urmată de Australia în 1902, Finlanda în 1906 şi Norvegia în 1913. „Țările mari" se arată mai reticente: Anglia în 1918, Germania în 1919, Statele Unite în 1920... Franța în 1945 (ca o ironie, țara drepturilor omului a descoperit cu oarece întârziere drepturile femeii).

Adoptarea sufragiului universal n-a avut rezultatele dramatice pe care unii le sperau, de care alții se temeau. Cei dominați n-au reuşit să pătrundă decât foarte puțin în instituțiile statului care, în esență, rămâneau în mâinile elitei. Într-adevăr, puține asemănări între corpul aleşilor şi cel al alegătorilor. Averea şi poziția pe scara socială s-au dovedit arme mai eficace decât teoretica egalitate în fața urnelor. Oricum, masa alegătorilor se arată mai pasivă şi mai uşor de manipulat decât adunările restrânse ale notabililor. Folosind prima oară sufragiul universal pentru a-şi întări autoritatea, Napoleon III a dovedit justețea tezei lui Tocqueville potrivit căreia egalitatea ar putea duce la un soi de „sclavie blândă". Trebuie totuşi să admitem că lărgirea dreptului de vot a obligat clasa conducătoare să fie mai receptivă la nevoile şi solicitările categoriilor mijlocii şi inferioare. Pe de altă parte, presiunea de jos în sus s-a manifestat şi prin alte mijloace decât cele pur politice. A fost mai ales cazul luptei duse de clasa muncitoare; la sfârşitul secolului al XIX-lea, aceasta a reuşit să se remarce ca actor social major, folosind armele sale specifice (sindicate, partide socialiste, greve...). Către 1900, condiția clasei muncitoare începe să se îmbunătățească, tendință care se va accentua în cursul secolului XX.

Cauza obiectivă e legată de dinamica economică: o parte din bogăția acumulată revenea în sfârșit muncitorilor (care plătiseră scump prima fază a revoluției industriale). Dar aceste drepturi și ameliorări au fost mai mult smulse decât primite cadou. Lupta viza desigur revendicări concrete de ordin material; dar, dincolo de acestea, și într-un mod mai general, era o luptă pentru demnitatea umană, pentru a se împlini imperativele democrației: toți oamenii sunt liberi și egali... Clasa dominantă putea să tergiverseze, să manipuleze, dar nu putea ignora legitimitatea unui principiu care se impunea cu forța unui mit. Alte categorii au intrat la rândul lor în luptă: femeile, minoritățile de tot felul...

Specificul acțiunii democratice e că nu riscă niciodată să-și epuizeze proiectul, tocmai pentru că idealul ei absolut este inaccesibil. Deși n-au putut să obțină un control popular deplin, o libertate fără îngrădiri și egalitatea fără nici o discriminare, dominații au marcat cu siguranță puncte, în timp ce clasa dominantă a trebuit să facă unele concesii, păstrându-și însă, în esență, poziția privilegiată. Este un compromis, însă un compromis dinamic, în care ultimul cuvânt nu e spus niciodată. Democrația nu-i permite societății occidentale să se împotmolească într-o formulă definitivă; ea este o garanție a capacității sale de înnoire.

Este important să constatăm că restructurările socio-politice ale Occidentului – de o amploare considerabilă – s-au făcut în condițiile unei relative stabilități. Episoadele revoluționare violente și represiunile brutale n-au lipsit în secolul al XIX-lea; în 1871, Comuna din Paris este exemplul cel mai impresionant. Dar în ciuda tuturor disfuncționalităților, care n-au lipsit nici în secolul XX (derapajele totalitare), tabloul general e cel al unui mers destul de echilibrat, al unei evoluții, și nu al unei revoluții. Occidentul a beneficiat de lunga experiență a unei diversități sociale și intelectuale, punctată, desigur, de conflicte și manifestări de intoleranță,

însă ducând la un pluralism obligatoriu, la dialog, la compromis, la conciliere. Regimul reprezentativ, care a fost tocmai o consecință a acestei stări de lucruri, a contribuit și el la deplasarea luptei din stradă în arena politică. În sfârșit, prodigiosul progres material a avut un rol esențial în procesul de liniștire.

Specificitatea evoluției democratice occidentale apare clar dacă schițăm o comparație cu celelalte părți ale lumii. Ca toate invențiile plecate din Occident, democrația a făcut o carieră mondială. Ea a fost cu atât mai apreciată cu cât societățile respective suportau injustiții mai mari decât societatea occidentală: sărăcie, regimuri despotice, dominație străină... Occidentul a simțit pe pielea lui primele efecte ale lecției învățate; popoarele colonizate au invocat chiar principiile europenilor pentru a-și cere libertatea. Din nefericire, în majoritatea acestor țări – fie ele din Europa de Est, din Asia, Africa sau America Latină (în grade diferite, desigur) –, aceleași înclinări sociale și politice care făceau democrația atât de atractivă riscau s-o compromită grav. Am văzut deja că democrația reală, funcțională, e foarte diferită de democrația ideală, utopică. Nu este o cultură a reînceperii de la zero, ci a compromisului creator. E totuși dificil de gândit și de acționat la fel în spațiul neoccidental. Gamă socială destul de redusă, polarizare puternică între dominanți și dominați, clasă mijlocie insuficient dezvoltată sau chiar absentă, cultură politică autoritară – în acest tip de societăți democrația trebuia fie să coboare mult ștacheta, fie, din contră, s-o ridice foarte (prea) sus, alegând calea revoluționară, cu prețul de a instaura, dacă aceasta ar triumfa, regimuri la fel de ierarhizate și autoritare (dacă nu mai rău) ca regimurile abolite.

Acesta a fost destinul țărilor devenite comuniste. Revoluția rusă din 1917 a exprimat un elan democratic fără precedent; însă departe de a se îmblânzi prin dialog și compromis, ea și-a strivit brutal adversarii ca să impună o dictatură „egalitară".

Experiența s-a repetat în mai multe rânduri, din China până în Cuba, trecând prin Europa de Est. A imputa derapajul totalitar exclusiv ideologiei comuniste ar fi un mod de a deplasa explicația. Aceste societăți au înclinat spre comunism, sau cel puțin l-au tolerat și s-au resemnat cu el tocmai pentru că le lipseau condițiile pentru o sinteză socio-politică mai fină și mai echilibrată. Dar regimurile revoluționare sunt de toate culorile; avem socialisme aproximative (în Lumea a Treia), dictaturi religioase fundamentaliste, fără a mai vorbi de tiraniile care nu-și fac prea multe probleme ideologice. Invers, regimurile care au scăpat de valul revoluționar simulează o democrație de tip occidental; aceasta însă – ca în majoritatea țărilor din America Latină – e grav deformată de sărăcie, de fractura socială aproape insurmontabilă și de tradiționala înclinație autoritară.

Sub acest aspect, țările ex-comuniste din Europa prezintă o situație interesantă și diferențiată. Peste tot în această regiune, cu excepția Iugoslaviei, noul regim a fost impus de Armata Roșie. Dar națiunile Europei Centrale, cu o tradiție pe jumătate occidentală, au dovedit o rezistență mai mare decât celelalte: revoluția din 1956 (și îmblânzirea ulterioară a regimului) în Ungaria, „Primăvara de la Praga" și „Carta 77", în Cehoslovacia, acțiunea Bisericii și a Solidarității în Polonia. După căderea comunismului, aceste țări au evoluat fără convulsii majore spre Occident. În schimb, țările Europei răsăritene: România, Bulgaria, Iugoslavia, Albania, au fost afectate mai profund de revoluția comunistă, dat fiind că prin structura socială și cultura lor politică (inclusiv pasivitatea Bisericii Ortodoxe) erau mai puțin adaptate la modernitate; de asemenea, istoria lor postcomunistă se remarcă printr-o implementare mai dificilă a modelului occidental. În fine, Rusia – țara care, după Marx, a reinventat comunismul adaptându-l la propria-i fizionomie

socio-culturală – rămâne vizibil marcată de moștenirea ei autoritară, și foarte departe de democrația occidentală.

Națiunea

Alături de Progres și Democrație, Națiunea reprezintă una din fețetele marii religii politice care a marcat adânc secolul al XIX-lea. Definirea conceptului ridică mai multe dificultăți. Într-adevăr, cuvântul – aplicat unui popor, unei comunități, unei identități de origine – e mult mai vechi și mai puțin precis decât semnificația lui actuală. Pe de altă parte, condițiile favorabile și elementele constitutive ale națiunii moderne se afirmă treptat de-a lungul mai multor secole: consolidarea statelor (dar statul singur nu e încă națiunea), cristalizarea limbilor „naționale", apariția unui sentiment „patriotic", dezvoltarea pieților interne... E totuși greu să vorbim cât de cât riguros de națiune înainte de epoca democratică. Simplă indicație de origine sau de apartenență, ori de vasalitate față de un suveran, „națiunea" premodernă era departe de forța mitică pe care o va dobândi într-o epocă mai recentă. Un corp social fragmentat, ca Franța Vechiului Regim, nu putea fi pe deplin o națiune. Modelul ideal de națiune e cel al unei comunități de cetățeni, egali în fața legii și care împărtășesc, prin liberă opțiune, același ideal.[23] Idealul, în orice caz, este indispensabil, pentru că națiunea exprimă în primul rând o credință pusă de credincioși mai presus de orice altă valoare. Nu era cazul pe vremea când primau religia și diferențele de clasă. În afară de

[23] Dominique Schnapper, *La Communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation*, Paris, 1994. Națiunea văzută ca o construcție imaginară, în lucrarea clasică a lui Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra, 1983 (versiune franceză: *L'imaginaire national*, Paris, 1996). Vezi de asemenea Anne-Marie Thiesse, *La Création des identités nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle*, Paris, 1999.

această unificare în imaginar, unificarea în fapt a teritoriului, administrativă şi economică, a reprezentat şi ea o premisă necesară. Acest proces corespunde unei faze istorice aflate la jumătatea drumului între un tip de economie şi de sociabilitate concentrat mai mult la scară locală şi mondializarea din zilele noastre; la jumătatea drumului, am putea spune, între căruţă şi informatică; căile ferate sunt cele care în secolul al XIX-lea acoperă cel mai fidel spaţiul naţional. Naţiunea este căutarea unităţii, la nivelul cel mai înalt, material şi spiritual. Ea presupune, de asemenea, o distincţie clară faţă de celelalte construcţii similare.

În Epoca Luminilor, era naţiunilor era aproape, dar existau destule realităţi şi atitudini care stăteau în calea acestui proiect. Viitoarele naţiuni erau încă prea fragmentate, iar conştiinţa identităţilor locale şi regionale rămânea foarte vie. Lăsând deoparte cazurile „extreme", ca Germania şi Italia, chiar şi într-o ţară „centralizată" de mult, ca Franţa, unde monarhia absolută săpasc neîncetat autonomiile provinciale, acestca continuau să se manifeste. Inclusiv pe plan lingvistic: cu toate progrescle francezei, locuitorii regatului vorbeau o diversitate de limbi şi dialecte. În aceeaşi epocă, elita europeană, de la Paris la Sankt-Petersburg, vorbea franţuzeşte şi părea să viseze, măcar la nivelul de sus al vieţii sociale şi intelectuale, o Europă fără frontiere. Frederic cel Mare, principe german, cel care a creat puterea Prusiei, se exprima de preferinţă în franceză. Voltairc, prietenul său francez, nu ezita să-l felicite pentru o victorie (Rossbach, 1757) împotriva armatei franceze. Sunt atitudini cc nu prevestesc apariţia naţionalismului.[24]

Dar *Contractul social* (1765) al lui Jean-Jacques Rousseau punea deja bazele teoretice ale naţiunii „contrac-

[24] Despre această Europă „fără frontiere", unificată de cultura franceză: Louis Réau, *L'Europe française au siècle des Lumières*, Paris, 1938 şi 1971.

tuale", expresie a voinței comune a cetățenilor. Iar Johann Gottfried Herder, în *Idei despre filozofia istoriei umanității* (1784-1791), aducea dezbaterea pe terenul istoric și filozofic, prezentând o lume formată din națiuni, mari și mici, dar toate cu un drept egal la existență.

După definiția modernă, prima care a îndeplinit condițiile esențiale ale unei națiuni este Anglia, cu statul ei de drept, cu libertatea individuală, cu o piață economică bine structurată și, nu mai puțin, cu o foarte vie conștiință a individualității sale. Vor urma Statele Unite, cu revoluția lor și cu *Declarația de independență* (1776). Franța afirmă clar principiul național în 1789 și în anii revoluționari ce vor urma; națiunea îl înlocuiește simbolic pe rege, toate hotarele interne ce divizau social și teritorial țara sunt abolite, cetățenii, egali și liberi, confirmă prin adeziunca lor voluntară unitatea și indivizi-bilitatea Franței; în fine, conflictul prelungit cu coalițiile europene contribuie la întărirea conștiinței identitare. Tot Revoluția Franceză și prelungirile ci napoleoniene vor „exporta" într-o bună parte a Europei ideologia combinată a democrației și națiunii; într-o fază ulterioară, aceasta a fost amplificată de rezistența populară în fața dominației franceze; astfel, după înfrângerea Prusiei în 1806, se dezvoltă nu doar un sentiment prusac de revanșă, ci și un sentiment de apartenență la spațiul german, pe deasupra decupajelor teritoriale, exprimat cu strălucire de Fichte în *Discursuri către națiunea germană* (1807-1808).

Națiunea se află în centrul tuturor evoluțiilor din secolul al XIX-lea; totuși, definiția precisă a conceptului nu întrunea nici pe departe unanimitatea. În mod evident, mozaicul național avea nevoie de un liant, destul de puternic pentru a-i asigura coeziunea și a stimula sentimentul de apartenență. Se puteau invoca, împreună ori separat, limba comună, tradiții istorice împărtășite, religia, un anume spațiu economic, sau, într-un fel oarecum autonom în raport cu acești factori

„obiectivi", voința, pur și simplu, de a constitui o națiune, de a se uni în jurul unui ideal împărtășit. Sunt orientări mai mult sau mai puțin contradictorii, rezumate în două modele ideale: modelul francez și modelul german al națiunii. Nimic nu ilustrează mai bine divergența dintre cele două modele decât cazul Alsaciei. Este Alsacia franceză sau germană? Cu siguranță franceză, după definiția franceză a națiunii, hotărât germană, în interpretarea germană. Concepția franceză este politică și voluntaristă. Cum spunea Ernest Renan, „națiunea e un plebiscit de fiecare zi". Națiunea nu e dată, e voită. Într-adevăr, alsacienii vorbeau un dialect german, dar voiau să fie francezi și optaseră, absolut liber, pentru Franța; pentru francezi, chestiunea era închisă. Din perspectiva germană, dimpotrivă, contează rădăcinile: etnia, limba, istoria. Te naști german: e un dat obiectiv care nu poate fi decis prin plebiscit. Astfel, alsacienii nu puteau să fie decât germani; nu erau liberi să aleagă.

Această dublă definiție a otrăvit relațiile franco-germane timp de un secol și a jucat un rol deloc neglijabil în războaiele care-au însângerat Europa. Totuși, practica reală a națiunii nu e atât de rigidă cum ar reieși din aceste două modele abstracte. Unitatea germană a fost, și ea, rezultatul unei voințe politice, nu simpla împlinire automată a unei configurații etnice și culturale; națiunea franceză, pe de altă parte, unită în jurul valorilor sale politice și cetățenești, a fost departe de a neglija liantul unei limbi și al unei culturi comune, și referința la rădăcinile istorice (Valmy, desigur, și căderea Bastiliei, dar nu mai puțin „strămoșii noștri gali"); filozofia unei comunități strâns unite dincolo de orice specificitate lingvistică sau culturală a acționat în beneficiul limbii franceze, împotriva culturilor regionale și a limbilor minoritare. Să observăm că în general, și cu excepțiile de rigoare, decupajele naționale urmează destul de fidel frontierele lingvistice; limba comună, înlesnind coeziunea, a fost cel

mai adesea o premisă importantă a națiunii; pe de altă parte, ideologia națională, odată constituită, ca și statul-națiune au favorizat omogenizarea lingvistică, promovată printr-o varietate de factori (administrație, învățământ, serviciu militar, industrializare, curente migratorii...).

Decisivă în cariera națiunii a fost fuziunea ei cu statul. Urmând modelul ideal, fiecare națiune trebuia să se constituie ca stat; fiecare stat trebuia să-și organizeze spațiul în funcție de cerințele națiunii. Unirea dintre Putere (statul) și ideal (națiunea) elibera o energie redutabilă, evocând, în noul context, alianța de odinioară dintre spadă și cruce. A fost punctul de plecare a unei reorganizări a lumii.

Trebuie semnalate două derapaje ale națiunii, mai exact ale statului-națiune, în raport cu argumentele sale fondatoare. Mai întâi, derapajul autoritar. Democratică în intenții, națiunea își propunea să integreze armonios individul (devenit liber) în comunitate. Inevitabil însă, accentul cădea pe interesul comun, ceea ce n-a întârziat să pună într-o poziție de inferioritate individul, grupurile particulare, minoritățile... Când interesele erau diferite, națiunea avea întotdeauna dreptate (națiunea sau, mai bine zis, elita conducătoare care vorbea în numele națiunii). În al doilea rând, derapajul conflictual. Idealul originar era cel al unei lumi împărțite între națiuni libere, egale și frățești (suveranii făccau război, popoarele însă, devenite libere, la fel ca indivizii, aveau să se inspire din sloganul revoluționar: libertate, egalitate, fraternitate). S-a întâmplat exact pe dos. Ar fi totuși nedrept să punem frenezia războinică a secolelor al XIX-lea și al XX-lea exclusiv pe seama ideologiei naționale. Interesele divergente, economice și politice, ale statelor ar fi fost suficiente ca să ațâțe focul. Cu atât mai mult cu cât expansiunea Occidentului și împărțirea lumii au înmulțit contradicțiile și importanța mizei. Armamentele s-au perfecționat și ele, în ritmul progresului tehnologic și industrial. Dar mitul națiunii

a făcut să crească febra. Oamenii se simțeau motivați sentimental pentru a-și nimici adversarul, a-și apăra familia și idealul. „Sfânta iubire de patrie" implica ura, la fel de sfântă, împotriva dușmanului. Înainte de apariția națiunii, oamenii făceau război fără prea mare patimă; după apariția ei, era aproape nedemn să nu iubești și să nu urăști din tot sufletul.

Era inevitabil ca Occidentul să ajungă în acest punct. Fragmentarea și competiția au fost trăsăturile sale constitutive, și ele i-au asigurat în bună parte succesul. În Vest, războiul s-a manifestat ca un fenomen endemic, rezultantă a unei configurații conflictuale. Occidentul a avut cultura războiului (la fel cum a avut cultura succesului și a autodepășirii), începând cu războaiele feudale din Evul Mediu, trecând prin războaiele statelor din epoca modernă și sfârșind apoteotic cu războaiele statelor-națiuni, pe care înverșunarea ideologică și forța tehnologiei le-au făcut cumplite.

În afara câtorva probleme de frontieră – precum Alsacia și Rinul, la originea diferendului franco-german –, decupajul națiunilor nu i-a pus Occidentului probleme majore. Războaiele între statele-națiuni au avut în esență alte motive: tendințe expansioniste, echilibrul european sau mondial... Națiunile s-au mulat pe statele formate mai de mult (Franța, Anglia, Spania) ori s-au constituit prin unirea unor teritorii dispersate, dar apropiate lingvistic și cultural (Italia și Germania, la mijlocul secolului al XIX-lea). Propagată însă dincolo de Occident, națiunea, la fel ca democrația, a întâlnit realități foarte diferite, trebuind să suporte adaptări și deformări considerabile.

Europa Centrală și de Est era domeniul imperiilor, conglomerate plurietnice, structuri care ar fi putut conduce (dar nu a fost cazul) la un model multinațional, diferit de națiunea de tip occidental. Imperiul Habsburgic (Austria, apoi, din 1867, Austro-Ungaria), Rusia și Imperiul Otoman își împărțeau regiunea. Pe o bună parte din acest spațiu, amestecul

etnic era regula. Pentru a degaja teritorii cât de cât omogene, trebuiau imaginate decupaje abile, insuficiente totuşi pentru a uni ori separa total comunităţile etnice şi lingvistice. Diferenţele culturale, mult mai mari decât în Vest, erau în plus însoţite (adesea exacerbate) de opoziţia dominanţi – dominaţi, şi ea cu însemnată conotaţie naţională (turci musulmani în faţa slavilor ortodocşi în Balcani, germani şi unguri în faţa slavilor şi românilor în monarhia austro-ungară etc.). În aceste ţinuturi, ideologia naţională a căpătat aspectul aproape exclusiv al unei înfruntări între etnii şi culturi. A fost, de o parte, rezistenţa popoarelor supuse, de alta efortul dominanţilor de a impune acestor teritorii mozaicate un model de tip naţional. Astfel, în loc să-şi accepte diversitatea, imperiile au încercat să urmeze exemplul statelor-naţiuni, fără mare succes, dar cu rezultatul garantat de a irita şi mai mult popoarele oprimate. A fost cazul Rusici, care a dus o politică de rusificare destul de brutală. Austria a jucat, la început, cartea germanizării; în 1867, a trebuit totuşi să le cedeze ungurilor jumătate din imperiu, iar în propria lor jumătate, unde „ne-germanii" formau două treimi din populaţie, s-a resemnat să practice un soi de federalism moderat, cu o preeminenţă culturală şi politică, totuşi, a factorului german. În schimb, Ungaria s-a proclamat stat-naţiune, deşi ungurii reprezentau mai puţin de jumătate din populaţie, iar celelalte etnii (slavi şi români) refuzau categoric să devină unguri; în consecinţă, politica de „maghiarizare" a fost un eşec.

Dezmembrarea imperiilor, mai ales în urma Primului Război Mondial, a dat naştere unor „state-naţiuni" de un gen destul de special. Unele erau la fel de pluriclnice ca şi imperiile dispărute. Cehoslovacia, de pildă, părea o Austro-Ungarie în versiune redusă; pe lângă cehi, slovaci şi minorităţi dispersate, ea cuprindea zone locuite majoritar de germani, unguri şi ucraineni; germanii (o treime din populaţia părţii

„cehe", de fapt un element constitutiv, în egală măsură cu cehii, al Boemiei istorice) erau sensibil mai numeroşi decât slovacii. Polonia, sub faţada unui stat-naţiune, prezenta şi ea o structură multinaţională (încorporând în special un teritoriu ucrainean). Iugoslavia ilustrează un caz particular; ţară a slavilor din sud, ea părea la prima vedere destul de coerentă din punct de vedere etnic; majoritatea cetăţenilor ei vorbeau aceeaşi limbă sau limbi apropiate. Gravă eroare istorică şi politică: sârbii ortodocşi, croaţii şi slovenii catolici, bosniacii musulmani nu aveau aceeaşi istorie. Înainte de a aparţine sau nu unei anume naţiuni, aparţineau cu siguranţă unor spaţii de civilizaţie diferite. Iugoslavia era tăiată în două de principala linie de fractură europeană: cea care separă Europa catolică şi protestantă de Europa ortodoxă, situaţie pe care factorul musulman o făcea şi mai explozivă. În aceste condiţii, statul iugoslav nu avea nici o şansă de supravieţuire. Ceva mai coerentă, România era la jumătatea drumului între un stat-naţiune şi un stat multinaţional; românii erau majoritari în toate regiunile, însă diversitatea şi ponderea minorităţilor, greu asimilabile (unele reprezentând fostul element dominant), întreţineau o atmosferă de suspiciune potenţial conflictuală (în 1930, Transilvania număra 58% români şi 42% unguri, germani, evrei etc.; Basarabia, 56% români şi 44% ruşi, ucraineni, evrei, bulgari etc.). În Rusia, Revoluţia bolşevică din 1917 a proclamat egalitatea absolută a naţiunilor, dar federalizarea fostului imperiu, în anii care au urmat, a fost doar o amăgire, incapabilă să contrabalanseze greutatea enormă a structurilor centraliste ale statului şi partidului comunist; prin urmare, perioada comunistă a continuat să consolideze elementul rus şi cultura rusă în detrimentul celorlalte popoare ale Uniunii; acestea vor profita – trei sferturi de secol mai târziu – de căderea comunismului pentru a se elibera şi despărţi de marele frate rus.

Tensiunile naționale din această parte a Europei s-au calmat relativ, nu atât prin integrarea minorităților în sânul națiunii, cât într-un mod mai radical, prin eliminarea lor, pur și simplu. Îndată după Primul Război Mondial, turcii i-au expulzat pe grecii care locuiau pe teritoriul turc, grecii, la rândul lor, i-au expulzat pe turci. Milioane de evrei polonezi, ruși, unguri și români au fost exterminați în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. La sfârșitul acestuia, toți germanii din teritoriile anexate de Polonia (opt milioane de oameni) și Cehoslovacia (trei milioane) au fost expulzați; tătari, germani și alte grupuri etnice au ajuns, din ordinul lui Stalin, în Asia Centrală. În deceniile următoare, sute de mii de evrei și germani au emigrat din Uniunea Sovietică și România; o parte din numeroasa comunitate turcă a părăsit Bulgaria. Astfel, în zilele noastre, tabloul e mai puțin pestriț decât inițial. În anumite locuri, tensiunea a slăbit din lipsă de combatanți. Dar acolo unde competitorii continuă să fie față în față, confruntarea persistă căpătând uneori accente tragice, ca în fosta Iugoslavie, alteori reușind, în parte sub presiunea exigențelor europene, să ajungă la un dialog pașnic (e cazul ungurilor din România și Slovacia).

Dincolo de frontierele Europei, caracterul artificial sau impus al națiunii a fost și mai evident. State de tip „imperial", precum China, au ales o politică „națională" centralistă, în detrimentul regiunilor, foarte diferite din punct de vedere cultural (în cazul Chinei, Tibetul și „periferia" apuseană musulmană). La o scară mai mică, dosarul irakian a devenit exemplar, în urma evenimentelor recente: suniți, șiiți și kurzi, aparent puțin dispuși să trăiască împreună, dar adunați mult timp (prin decupajul rezultat din prăbușirea Imperiului Otoman) într-un simulacru de „stat-națiune". În schimb, kurzii, împărțiți între patru țări (Turcia, Siria, Irak, Iran), nu dispun de un stat propriu. Cazul extrem este

ilustrat de Africa Neagră; frontierele trasate de puterile coloniale, ignorând total etniile şi culturile, au servit, la decolonizare, drept cadru pentru noile „state-naţiuni", a căror structură era mai curând tribală şi plurietnică decât naţională; în locul solidarităţii proclamate, regiunea e sfâşiată de conflicte interminabile.

Nu înseamnă că „ne-occidentalii" ar fi trebuit să găsească soluţii inedite în loc să recurgă la o reţetă de import. Lumea actuală s-a constituit pe modelul occidental, adaptat, desigur, şi mai mult sau mai puţin deformat. Statul-naţiune se potrivea cu instituţiile de tip occidental şi cu normele democraţiei, cu drepturile omului etc. Fărâmiţarea şi amestecul etnic, înapoierea economică şi socială, sărăcia, reflexele autoritare – o multitudine de factori – au contribuit însă la promovarea aspectului dominator şi opresiv al statului-naţiune (prezent şi în Vest, dar atenuat de o mai bună funcţionare a instituţiilor şi de puternica tradiţie pluralistă, liberală şi democratică). De altfel, nici Vestul n-a ştiut să gestioneze diversitatea identităţilor. Elveţia multinaţională este aproape o excepţie. În rest, au fost favorizate spaţiile naţionale compacte, cu preţul de a ignora, a marginaliza sau a înăbuşi minorităţile, din fericire cu mijloace mai puţin brutale decât în celelalte părţi ale lumii (fără a uita excepţiile: izgonirea indienilor în Statele Unite şi antisemitismul criminal al naziştilor); cazul Franţei este exemplar pentru o metodologie de uniformizare strict administrativă şi culturală. Între statele-naţiuni a existat confruntare şi înfruntare, de fapt un lung război civil european. Occidentul a depăşit cu greu, şi el, moştenirea tribală a naţiunii.

Lumea la şcoala Occidentului

Răspândirea inegală şi diferită a democraţiei şi a ideologiei naţionale se înscrie într-un fenomen de o amploare mai

generală: ofensiva pe toate fronturile a Occidentului și a culturii occidentale. Lumea a căpătat chipul actual în urma unui vast proces de aculturație, mai precis de *occidentalizare*. A fost consecința unui raport de forțe foarte inegal, și din ce în ce mai favorabil Occidentului. Neîndoielnic, prestigiul unei civilizații victorioase a contat foarte mult; însă oricum, pentru a rămâne în competiție, sau măcar pentru a nu fi strivit, singura soluție era de a urma școala Occidentului. Totuși, aculturație totală nu există; „neoccidentalii" nu puteau să devină occidentali pur-sânge. Jocul „influență-receptare" este complex și combină seducția cu neîncrederea și chiar cu respingerea. În toate cazurile, rezultatul e o sinteză, cu o infuzie occidentală mai mare sau mai mică, mai mult sau mai puțin funcțională. Succesul nu e garantat; în funcție de capacitatea fiecărei societăți de a absorbi și integra elementele modelului, rezultatele au variat de la succesul deplin (destul de rar), trecând prin reușitele parțiale, până la eșec pur și simplu. Împrumutul de instituții, tehnologii și forme culturale occidentale nu rezolvă în întregime problema; trebuie mai ales ca structurile socio-economice și mentalitățile să fie suficient de adaptabile pentru a susține eșafodajul și a-i conferi trăinicia unei construcții definitive.

Cazul Europei de Est este exemplar, dacă încercăm să studiem dinamica aculturației, cu virtuțile, dar și cu dificultățile și limitele ei. „Lipită" de Occident, ea a fost prima vizată de occidentalizare. Cuvântul „Europa", s-o repetăm încă o dată, nu trebuie să ne înșele. Deși e mai aproape de Occident, din punct de vedere geografic și cultural, decât celelalte regiuni ale lumii, jumătatea răsăriteană a continentului prezenta, cum am văzut deja, trăsături socio-culturale particulare. Și ea trebuia să învețe modelul occidental și să-l transfere pe un teren destul de diferit. A avut loc așadar, ca peste tot, un proces de aculturație.

Începutul a fost făcut de Rusia, încă de la 1700, prin reformele lui Petru cel Mare. Dosarul rus e foarte elocvent în ce privește dificultățile, reușitele și imperfecțiunile (chiar imposibilitățile) unui asemenea demers. În orice caz, formele sunt mai rapid asimilabile decât conținutul lor. E mai ușor să înființezi (prin decret!) o societate savantă decât să formezi savanți. De asemenea, elita se adaptează mai ușor la noile reguli de joc decât structurile sociale profunde. Astfel, aculturația trece de sus în jos, și de la forme la conținutul lor, proces lung și complicat, al cărui rezultat rămâne incert. Pentru început, elita rusă și-a schimbat portul îmbrăcându-se după moda occidentală și a învățat franceza. Literatura, aproape exclusiv de inspirație religioasă ortodoxă înainte de 1700, a adoptat la rându-i genurile occidentale: teatru, romane, poezie lirică și epică... Dar faza de imitație, cu stângăciile ei, nu e ușor de depășit; împrumuturile și originalitatea nu prea merg împreună. Marea literatură rusă, de factură occidentală, dar cu spirit propriu, nu s-a manifestat decât în secolul al XIX-lea, cu Pușkin și Gogol (către 1830-1840), apoi, la un nivel excepțional, cu Tolstoi și Dostoievski (către 1860-1880). Procesul a durat un secol și jumătate. Științele cer și mai mult timp, și mai multe eforturi. Academia de Științe din Sankt-Petersburg era fondată încă din 1725, dar, cu excepția lui Lomonosov (mai mult un enciclopedist decât un adevărat om de știință), știința rusă a rămas mult timp la un nivel destul de modest; în plus, majoritatea numelor importante frapează prin rezonanța lor germană (provenind din țările baltice, din Germania, Elveția etc., recrutare obișnuită în secolul al XVIII-lea, prelungită și în secolul al XIX-lea). În sfârșit, primii savanți ruși de înalt nivel european apar în secolul al XIX-lea; sunt nume binecunoscute, dar puțin numeroase: matematicianul Lobacevski, chimistul Mendeleev, fiziologul Mecinikov... Și mai greu de stăpânit e

tehnologia, specialitate mai occidentală decât toate. În ciuda unei mitologii tehnologice fictive, fabricată integral în timpul lui Stalin (potrivit căreia ruşii ar fi inventat aproape totul, de la maşina cu aburi la iluminatul electric şi navigaţia aeriană), Rusia a avut puţini ingineri competitivi, trebuind să se mulţumească, la fel ca restul lumii, să împrumute tehnologia pusă la punct de Occident.

Dar cea mai mare dificultate (aproape imposibilitate) a fost aceea de a occidentaliza societatea, mentalităţile, cultura politică. Adoptarea modelului occidental n-a schimbat mare lucru în viaţa ţăranilor (marea majoritate a populaţiei ruse); n-a micşorat enorma prăpastie socială şi n-a uşurat cu nimic un sistem autoritar, birocratic, centralist şi opresiv în cel mai înalt grad. Scriitorii ruşi le puteau da lecţii de scris confraţilor lor occidentali, dar Rusia profundă continua să fie departe, foarte departe de Occident, departe, după unii observatori, chiar şi de Europa. „Ruşii sunt chinezi deghizaţi"[25]: această remarcă a marchizului de Custine exprimă direct stupoarea unui occidental care constata că Rusia, deşi mima Occidentul, rămânea foarte diferită. Rămâne diferită şi acum.

Ţările române (Ţara Românească şi Moldova; România începând din 1859) au intrat mai târziu în procesul de occidentalizare: într-o manieră mai consistentă, către 1830.[26] Înainte de această perioadă, elita românească se îmbrăca după moda turcească, vorbea greceşte şi scria cu caractere chirilice. În două-trei decenii, transformarea era completă: românii şi (mai ales) româncele se îmbrăcau după ultima

[25] Astolphe, marquis de Custine, *La Russie en 1839*, Paris, 1843, scrisoarea a nouăsprezecea.

[26] O interpretare a României, oscilând între Est şi Vest, în cartea mea *La Roumanie, un pays à la frontière de l'Europe*, Paris, 2003; traducere românească: *România, ţară de frontieră a Europei*, Humanitas, Bucureşti, 2002, 2005 şi 2007.

modă pariziană, vorbeau franceza curent şi scriau cu caractere latine (spre deosebire de celelalte popoare ortodoxe şi pentru a-şi marca apartenenţa la familia latină). Legile, instituţiile, învăţământul, genurile literare şi artistice s-au aliniat la profilul occidental. Constituţia românească din 1866 s-a inspirat din Constituţia belgiană din 1833, cea mai avansată din Europa. Ţara însă rămânea majoritar rurală, cu o ţărănime săracă şi analfabetă, iar în aceste condiţii formele occidentale şi jocul democratic apăreau oarecum străine în raport cu societatea reală („forme fără fond", după sintagma lui Titu Maiorescu, român foarte occidentalizat, dar critic sever al imitării superficiale a Occidentului). De atunci, România, la fel ca Rusia, a trecut prin comunism şi postcomunism, dar întârzierile se încăpăţânează să persiste: economie neperformantă, nivel de viaţă modest, fractură socială pronunţată (în ciuda proiectului egalizator al comunismului) şi mentalităţi care se aliniază cu greu la cele occidentale (mai puţină organizare şi rigoare, accente paternaliste, naţionaliste şi ortodoxiste...). Sunt caracteristici la fel de valabile şi pentru celelalte ţări din Balcani.

Turcia prezintă o discrepanţă şi mai mare între forme şi fond. Prin reformele lui Kemal Atatürk din anii 1920 şi 1930 (similare întru câtva cu cele ale lui Petru cel Mare, dar cu două secole mai târziu), statul a devenit laic, iar ţara s-a dotat cu instituţii de tip occidental (în contrast cu celelalte societăţi islamice; de altfel Turcia avea o tradiţie a statului mai puternică, moştenită de la Bizanţ); occidentalizarea s-a făcut şi în privinţa hainelor şi a scrierii. Totuşi, instituţiile continuă să funcţioneze sub atenta supraveghere a armatei: e un regim democratic constrâns să se comporte corect, pentru că, lăsat în voia lui, riscă să se blocheze. Fracturile sociale şi culturale (între cosmopolitul Istanbul, de pildă, şi Turcia profundă) rămân şi ele mari, ilustrând o tendinţă

mai generală (și care se accentuează progresiv) odată ce se trece de la vest la est.

Miracolul în materie de aculturație este Japonia, țară care a reușit să adopte aproape integral modelul occidental, fără a renunța la tradiții și la spiritul ei particular, sfârșind prin a se ridica la cel mai înalt nivel tehnologic și economic. Căutând motivele acestei performanțe, unii istorici au remarcat o asemănare notabilă între vechea societate japoneză și societatea europeană premodernă: diversificare socială, comerț activ, dezvoltarea orașelor, ceea ce ar fi permis o adaptare relativ ușoară la modernitate; și de asemenea (după estimările lui Angus Maddison), o producție și o dinamică economică superioare celorlalte țări asiatice (669 dolari pe cap de locuitor în 1820; 737 în 1870). De aici, nu e decât un pas, făcut de mai mulți istorici japonezi (dar și de americanul David S. Landes), până la afirmația că Japonia și-ar fi putut înfăptui propria revoluție industrială, chiar și fără Occident.[27] Aparent, mulți au ratat de puțin această revoluție, pe care doar Occidentul a realizat-o efectiv! Pentru a fi „adevărați" occidentali, japonezilor le lipsea fermentul individualist, idealismul cuceritor și curiozitatea științifică proprii Occidentului. Prin căutarea echilibrului social și respectul pentru tradiții, se aflau mai aproape de chinezi. Pe scurt, e cazul straniu al unei civilizații împărțite între latura sa „chineză" și latura „occidentală", contradicții observabile în subitele schimbări de direcție: deschidere largă a țării în fața occidentalilor în secolul al XVI-lea, permițând și un succes notabil al creștinismului, adoptat în epocă de numeroși japonezi; închidere brutală și completă din secolul al XVII-lea (masacrarea creștinilor, interzicerea intrării în țară pentru străini, interzicerea ieșirii din țară pentru japonezi), fenomen ce trădează o anume fragilitate, frica de o contagiune irezistibilă; și, în sfârșit,

[27] David S. Landes, *op. cit.*, p. 482.

deschiderea radicală din secolul al XIX-lea, un proces de occidentalizare care însă nu exclude neîncrederea față de Occident și visul secret de a-l depăși pe propriul lui teren.

Cazul Japoniei, prin chiar strălucirea reușitei sale, pune în evidență dificultățile, lentorile și limitele unui demers care pentru celelalte societăți aspirante la occidentalizare s-a dovedit a fi și mai complicat. Chiar și pentru japonezi, reușita n-a venit de la o zi la alta. Totul începe în 1868, odată cu era „Meiji" și adoptarea unei politici de modernizare sistematice. Totuși, în 1913, după o jumătate de secol de eforturi susținute și în momentul când Japonia era deja o importantă putere regională (bătuse Rusia în 1904-1905 într-un mod umilitor pentru marea putere europeană), produsul ei intern pe cap de locuitor (în dolari la valoarea din 1990) nu era decât 1387 dolari, în medie de trei ori mai mic decât cel înregistrat în Franța (3485), în Germania (3648) și în Anglia (4921); în 1938, același indicator abia ajungea la jumătatea nivelului celor trei țări occidentale menționate; Japonia era depășită până și de Italia, țară occidentală de mâna a doua (economic vorbind). Japonia a depășit Marea Britanie la produsul pe locuitor abia în 1980, Franța în 1989, iar Germania abia după unificarea din 1990.[28] Destul de târziu s-au făcut remarcate și contribuțiile reale în domeniul științei și tehnologiei. Primul Premiu Nobel japonez pentru fizică datează din 1949; pentru chimie, din 1981; pentru medicină, din 1987; pentru teoria economică – spre deosebire de practica economică, în care Japonia nu are rival –, nici un Nobel pentru moment. Oamenii de știință și inginerii japonezi au dovedit o uimitoare capacitate de a perfecționa – până la limite abia imaginabile – invenții care,

[28] Angus Maddison, *L'Economie mondiale. Statistiques historiques*, pp. 64-69 și 190-194.

de cele mai multe ori, nu le aparțineau; autonomia lor creatoare e de dată recentă.

Într-adevăr, spiritul Occidentului este mai greu de imitat decât regulile și instituțiile sale. Trebuie asimilată acea instabilitate creatoare care, cu virtuțile și cu riscurile ei, rămâne un specific al civilizației occidentale.

Punând în mișcare întreaga lume, Occidentul a suscitat peste tot atitudini foarte diferite: admirație, pe de o parte, complexe și frustrări, pe de alta. Europa de Est prezintă, sub acest aspect, un comportament caracteristic. O puteam crede mai aptă decât țările îndepărtate să se apropie, senină, de o civilizație relativ apropiată. Dar bătălia ideologică între partizanii și adversarii Occidentului s-a declanșat cu promptitudine. În Rusia s-au înfruntat „occidentaliștii" și „slavofilii". Cei din urmă refuzau să pună civilizația slavă și ortodoxă la remorca unei Europe dominate de germanici și latini de confesiune catolică și protestantă. Unii prevedeau o iminentă inversare de roluri (Nikolai Danilevski, în cartea lui *Rusia și Europa*, 1869); după o primă fază, latină, și o a doua, germanică, se apropie a treia fază a istoriei europene, care va fi dominată de Rusia. O dezbatere interminabilă s-a declanșat și în România între partizanii Occidentului și „autohtoniști"; cei din urmă, apărători ai unui specific românesc ireductibil, voiau să-i disocieze pe români atât de Occident, cât și de mediul slav din jur; exercițiile pe tema „sufletului românesc" și o psihologie etnică particulară ocupă un loc semnificativ în imaginarul românesc din secolele al XIX-lea și al XX-lea, alimentând o întreagă școală filozofică. Aceeași dispoziție contradictorie poate fi observată la națiunile balcanice. Dincolo de Europa, tensiunea crește, ca și contrastul între fervoarea pro-occidentalizantă și respingerea înverșunată a oricărei soluții occidentale.

O regulă psihologică destul de elementară arată că orice complex de inferioritate şi orice frustrare duc automat la strategii compensatorii. Sub acest aspect, regăsim în Europa de Est, în Asia şi mai peste tot în lumea neoccidentală aproape acelaşi tip de discurs „autoapreciator" potrivit căruia inferioritatea materială e transfigurată în superioritate spirituală. Raţionalist şi mecanicist, Occidentul s-ar remarca prin eficacitatea sa, dar şi printr-un deficit de finețe şi profunzime. Cât despre „ne-occidentali", ei ar fi mai aproape de adevărurile fundamentale ce ţin de sufletul omenesc şi de ordinea cosmică. Un apărător al Occidentului ar spune că numeroasele împliniri ale acestuia sunt foarte concrete şi au avut meritul de a marca lumea, în timp ce raporturile privilegiate ale „omului oriental" cu sufletul său şi cu misterele universului rămân a fi dovedite. În fine, fiecare îşi face curaj în felul lui.

VI
Incertitudini
(secolul XX şi începutul secolului XXI)

Noile milenarisme

Între 1914 şi 1945, Occidentul a traversat o perioadă de convulsii majore: două războaie mondiale, crize economice, derapaje totalitare... Era ceva nou, dar nu absolut nou. Conflictele interne şi proiectele de reformă globală (milenarisme, utopii, mişcări revoluţionare) caracterizau de mult societatea occidentală. De la o epocă la alta, Occidentul n-a încetat să-şi diversifice ţesutul socio-cultural şi să înainteze din ce în ce mai repede... spre obiective definite în mod contradictoriu. Era inevitabil ca aceste contradicţii să se agraveze şi lucrurile să ajungă la un punct de ruptură.

Ruptura era totuşi în spiritul Occidentului, o civilizaţie care n-a căutat niciodată stabilitatea, ci din contră, autodepăşirea. Graţie accelerării istoriei pe care o provocase tot el, Occidentul îşi permitea luxul de a-şi schimba chipul, rămânându-şi totodată fidel. Oricât ar fi de diferită faţă de secolele precedente, lumea de azi se înscrie riguros pe o unică linie de evoluţie care e cea a unui Occident dinamic şi înnoitor. Răsturnarea structurilor existente nu înseamnă defel eşecul civilizaţiei occidentale, ci înflorirea ei, împlinirea misiunii sale istorice care a fost tocmai de a transforma lumea, de a o schimba neîncetat.

Artiştii au sesizat cel mai rapid, intuitiv, potenţialul distructiv şi în acelaşi timp „re-creator" al acestei faze noi a istoriei.[1]

---

[1] O apropiere sugestivă între atmosfera de „sfârşit de civilizaţie" şi noile curente artistice, la Mircea Eliade, *Aspects du mythe*, Paris, 1963, pp. 92-94; traducere românească: *Aspecte ale mitului*, Univers, Bucureşti, 1978.

După 1900, ei au început să demoleze lumea ca s-o reconstruiască eventual pe noi baze. Fauvism, cubism, futurism, artă abstractă – toate s-au succedat într-o cadență dezlănțuită, în răstimpul unui singur deceniu. În această mișcare revoluționară, să remarcăm, pe lângă occidentali, prezența rușilor (Kandinski și arta abstractă, Chagall etc.), sugerând un seism politic iminent, tot de inspirație occidentală, dar adaptat la contextul particular al Rusiei.

Pentru unii, mersul accelerat și dezordonat al Occidentului părea să-i prefigureze declinul și prăbușirea apropiată. În realitate, a fost exact contrariul (se vede bine din perspectiva noastră de azi): o formidabilă răbufnire de energie, cu multe efecte perverse și distructive, însă departe de secătuirea anunțată. *Declinul Occidentului*, analiză pesimistă a filozofului german Oswald Spengler (*Der Untergang des Abenlandes*, 1918-1922), dă tonul unei tendințe ilustrate în epocă de numeroase lucrări; apariția cărții – coincidență simbolică – în chiar momentul când se sfârșea un război ce lovise dur Europa a conferit mesajului un plus de credibilitate. Toți acești profeți s-au înșelat în mod absolut. Dezorientați de un Occident în criză – și fără să-și dea seama că, dintotdeauna, criza a fost condiția lui „normală" –, ei au ajuns să confunde dificultățile creșterii cu semnele prevestitoare ale sfârșitului. Fapt e că în timpul acestei perioade Occidentul a dovedit o fecunditate excepțională, în bine ca și în rău, o impresionantă efervescență tehnologică, artistică și ideologică. În această privință, cercetările din domeniul energiei nucleare și explozia primei bombe atomice în 1945 oferă un motiv simbolic, aducător de speranță și în același timp de spaime. În ce privește dezvoltarea economică, influența perturbatoare a războaielor și Marii Crize din 1929-1933 se reflectă într-o încetinire față de perioada precedentă. Pe ansamblul Europei occidentale, creșterea anuală medie a PIB-ului pe locuitor este apreciată la 1,33% din 1870 până în 1913 și la 0,76% din 1913 până în 1950, cu scăderi diferite de la o țară la alta

(Marea Britanie, de la 1 la 0,93; Franța, de la 1,45 la 1,12; Germania, de la 1,61 la 0,17; în aceeași perioadă, Statele Unite încetineau ritmul de la 1,82 la 1,61).[2]

Disfuncționalitățile Occidentului între cele două războaie mondiale exprimă – dincolo de motivele conjuncturale – insuficienta maturizare a etapei tehnologice și democratice, o evoluție ajunsă abia la „jumătatea drumului". Democratizarea nu satisface nici elitele care o consideră prea avansată, purtătoare de pericole revoluționare, nici masa celor dominați, pentru care era încă departe de a produce rezultatele dorite. Episodul „fronturilor populare" este caracteristic pentru confruntarea socială și ideologică acută, relativ bine tolerată de sistem în Franța, ducând însă, în Spania, la un război civil (1936-1939) care, mobilizând partizanii și adversarii ambelor tabere, a căpătat alura unei înfruntări la scara Europei. În aceste condiții, regimul parlamentar, cu obiectivele lui limitate și aparenta ineficiență, este silit să bată în retragere, în timp ce se afirmă un imaginar autoritar, de dreapta ca și de stânga, cu soluții mai mult sau mai puțin radicale, și mai ales „definitive". Economia, pe de altă parte, nu rezolvă nimic. Jumătate de secol de dezvoltare susținută atenuase într-o măsură cele mai vizibile disparități sociale, dar rămânea mult de făcut; războiul și criza economică au lovit din plin păturile inferioare și medii, făcând să crească nervozitatea socială. Războiul, care după unii ar fi avut virtuți regeneratoare (ar fi trebuit să consume toate energiile negative: războiul menit să ucidă războiul), n-a făcut decât să sporească tensiunile și să deschidă calea spre un război și mai cumplit. Cazul-limită e cel al Germaniei: umilită de înfrângere și de pierderile teritoriale, copleșită de o criză economică extrem de severă, Germania s-a aruncat cu inconștiență într-o aventură milenaristă.

[2] Angus Maddison, *L'Economie mondiale. Statistiques historiques*, p. 277.

Într-adevăr, măcinată de un şir impresionant de contradicţii, insatisfacţii şi iluzii, perioada interbelică s-a remarcat printr-un atac „anti-sistem" de o intensitate nemaivăzută, de natură să lase în umbră vechiul milenarism religios sau proiectele mai mult teoretice vizând, în secolul al XIX-lea, reformarea lumii. Dincolo de specificul fiecărei epoci, trebuie subliniată încă o dată remarcabila continuitate a filonului milenarist, acea nevoie de a reinventa civilizaţia, care luminează atât împlinirile, cât şi abuzurile şi derapajele Occidentului.

Unele ţări s-au dovedit mai vulnerabile decât altele. De pildă Germania, care, pe lângă că trecea printr-o perioadă proastă, fusese modelată în secolul al XIX-lea de Prusia, ţară de la hotarul oriental al Europei Centrale, care i-a infuzat tradiţia militară şi autoritară; în plus, concepţia germană despre naţiune, strict etnică, alimenta tentaţia rasismului şi respingerea celuilalt. Italia, ţară mai puţin modernizată, dar suficient de avansată ca să fi prins gustul modernităţii, şi frustrată în ambiţiile ei de mare putere, era gata şi ea să experimenteze soluţii radicale. De cealaltă parte, Rusia prezenta cazul extrem al unei ţări hrănite cu ideologii occidentale, dar încremenită în structurile ei tradiţionale şi afectată de inegalităţi sociale imposibil de armonizat; tot ce-i rămânea acestei ţări imense era să încerce să forţeze istoria pentru a atinge, pe o cale paralelă, acelaşi nivel cu Occidentul. Dintre ţările europene, Marea Britanie a fost cel mai puţin atinsă, protejată fiind de o solidă carcasă liberală şi individualistă.

După formula milenaristă consacrată, viitorul trebuia să se inspire din caracteristicile vârstei de aur pe care fiecare o vedea în felul lui. Idealul fascismului italian era să reînvie Imperiul Roman. În Germania, naziştii, obsedaţi de puritatea rasială, vor invoca un model de-a dreptul preistoric: epoca în care arienii, „blonzii atletici" veniţi din nord, dominau

singuri regiunea; proiectul era de a reface calitatea biologică originară, ceea ce impunea eliminarea celorlalte grupuri rasiale, a evreilor în special (evreii figurau deja printre ţapii ispăşitori ai milenarismului tradiţional; armonia milenaristă cerea expulzarea oricărui corp străin). Aceste doctrine „unanimiste" voiau să rezolve o dată pentru totdeauna istoria contradictorie a Occidentului. Ele propuneau „sfârşituri ale istoriei" care să ducă la o permanentă stare de perfecţiune. Inventând „Reich-ul de o mie de ani", Hitler a găsit formula potrivită, care exprima literal sensul milenarist al proiectului. E uimitor să constaţi cum Occidentul, o civilizaţie atât de „istorică", a putut să producă, prin reacţie, riposte „anti-istorice" atât de puternice.

În marea familie a milenarismelor, comunismul ocupă un loc aparte. În primul rând, se bazează pe o schemă istorică extrem de elaborată; milenarismul lui e de factură ştiinţifică, ceea ce i-a conferit un plus de credibilitate într-o epocă în care ştiinţa devenea o referinţă majoră. În al doilea rând, în timp ce fascismul şi nazismul subordonau explicit individul colectivităţii, comunismul a reuşit turul de forţă (strict teoretic) de a combina înflorirea organismului social cu eliberarea individului, integrând astfel filonul anarhist, la fel de specific pentru milenarism ca şi simţul comunităţii. Această latură „eliberatoare" i-a conferit un blazon, înainte de a naşte o formidabilă decepţie; prinsă în propria sa contradicţie, „noua societate" a uitat de libertate, preferând să dezvolte un aparat opresiv. În sfârşit, aspectul cel mai straniu este migrarea comunismului de la vest spre est, şi în final expansiunea lui pe celelalte continente, contrar teoriei marxiste originare care-l vedea triumfând în centrul occidental al lumii. Tentativele de insurecţie proletară n-au lipsit în Vest: Germania (1919), Italia (1919-1920), Spania (victoria Frontului popular, 1936), afectând mai ales verigile slabe ale sistemului occidental. Nici una însă n-a avut succes; cu o clasă

mijlocie relativ dezvoltată, cu un simț al proprietății bine înrădăcinat, și cu un liberalism economic îmblânzit de un prim val de măsuri sociale, Occidentul poseda deja anticorpii capabili să-l apere de o revoluție egalitară. În schimb, Rusia era foarte diferită, la fel ca majoritatea societăților din spațiul neoccidental. În Rusia, țăranii, care formau marea majoritate a populației, aveau o veche tradiție a proprietății comune (pământurile aparțineau obștii țărănești, fiind atribuite agricultorilor pe rând). Sub acest aspect, pământul rusesc era o invitație la comunism mult mai convingătoare decât uzina occidentală. În sfârșit, în Rusia și în multe alte țări, sărăcia extremă a claselor inferioare, absența unei clase mijlocii solide care să „echilibreze" societatea, precum și insuficienta cultură democratică au stimulat reflexele egalitare și au provocat revoluții sociale violente.

În aceste societăți abia atinse de modernitate, comunismul a fost și o strategie de modernizare, continuând, cu obiective mai ambițioase și mijloace mai radicale, procesul de occidentalizare deja început. Modelul nu mai era Occidentul real, ci un Occident „virtual", puternic industrializat și în același timp egalitar, pe care Marx îl anunța ca iminent. Potrivit logicii comuniste, o societate fără exploatare, fără inegalități, fără contradicții, și în care proprietatea ar aparține tuturor, ar fi infinit mai eficientă decât capitalismul conflictual și anarhic. Într-un interval istoric scurt, țările comuniste urmau să recupereze enorma întârziere acumulată, apoi, continuând competiția, aveau să lase mult în urmă Occidentul. Orbiți de utopia egalitară, teoreticienii noului model nu pricepuseră că succesul modelului occidental ținea tocmai de jocul diversităților și contradicțiilor, „tare" istorice pe care ei își propuneau să le elimine. Lumea comunistă s-a umplut cu furnale, uzine și baraje și, bineînțeles, cu imense cartiere de blocuri pentru clasa muncitoare. Această industrializare forțată se inspira dintr-un profil occidental deja depășit, care cerea o

tehnologie destul de rudimentară şi o mână de lucru mediu calificată; productivitatea şi spiritul de inovaţie rămâneau extrem de scăzute. Lipsa concurenţei şi refuzul de a lua în calcul interesul individual s-au dovedit vicii incurabile. În era informaticii, ţările comuniste continuau să-şi exprime performanţa industrială în producţii de cărbune şi oţel (după modelul britanic din secolul al XIX-lea). La capătul unei curse pe care trebuiau s-o câştige conform „legilor istoriei", ca „formaţiune socio-economică" superioară capitalismului, societăţile comuniste s-au regăsit tot în urma Occidentului, la o distanţă chiar mai mare decât la începutul competiţiei. Cu mult sânge şi cu multă sudoare, creaseră o lume paralelă care nu răspundea la comenzi. Nu le rămânea decât să schimbe calea şi să imite, de data asta, adevăratul model occidental.[3]

Impresionează (şi uneori nelinişteşte) această capacitate a Occidentului de a da naştere, pe lângă formula sa dominantă – pluralism, liberalism, democraţie şi individualism –, unor impulsuri total opuse, ce duc spre orizonturi amăgitoare.

Avântul de după război

La sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, Europa de Vest era epuizată. După ce dominaseră lumea, marile puteri europene se găseau într-o poziţie umilitoare şi periculoasă. Jumătatea estică a continentului trecuse sub dominaţie sovietică, angajată de voie, de nevoie sub steagul comunismului. Instalate în inima Germaniei, tancurile Armatei Roşii păreau capabile, în caz de război, să-şi impună rapid dominaţia până la Atlantic. China devenea şi ea comunistă. Sistemul colonial se prăbuşea. Cum să imaginezi Imperiul britanic fără India (independentă din 1947)? Franţa a pierdut două războaie

[3] Pentru o prezentare mai detaliată a aventurii comuniste, vezi cartea mea *La Mythologie scientifique du communisme.*

sângeroase, în Indochina, apoi în Algeria. La rândul lor, americanii au avut parte de o înfrângere (prima din istoria lor) în Vietnam. Până şi Africa Neagră, care părea domeniul de vânătoare al „omului alb", a devenit independentă. În faţa Occidentului, ţările „lumii a treia" şi-au afirmat solidaritatea şi hotărârea de a se înscrie pe o cale proprie de dezvoltare. Dezechilibrat de război, lipsit de imensele-i posesiuni coloniale şi concurat de lagărul comunist care nu înceta să-şi proclame victoria iminentă, Occidentul părea să confirme previziunile cele mai pesimiste. Aşa a intrat în faza cea mai dinamică a istoriei sale.

Cele mai multe ţări occidentale fuseseră lovite dur, dar Occidentul, în ansamblu, ieşea destul de bine din această încercare. În primul rând Statele Unite, replică destul de fidelă a Occidentului european, au câştigat enorm în urma războiului, atât sub aspect economic cât şi geostrategic. Continua astfel deplasarea Occidentului: de la sud spre nord şi de la nord spre vest. Cu ajutor american (planul Marshall), economiile occidentale au depăşit destul de repede dificultăţile primilor ani de după război. Dacă sistemul funcţionează, pierderile cele mai cumplite se recuperează uşor; şi invers, dacă sistemul nu funcţionează, ajutorul cel mai generos nu serveşte la mare lucru. Occidentul a dovedit că mecanismul său era intact şi chiar mai dinamic ca oricând, probabil stimulat de amploarea sarcinii şi de dorinţa de a închide paranteza unei faze istorice tulburi.

Către 1950, se atingea din nou, mai peste tot, nivelul economic de dinainte de război. Şi înaintarea a continuat, irezistibilă. Să comparăm cu performanţele anterioare: între 1820-1870, în Europa occidentală se înregistra o medie anuală a creşterii economice pe locuitor de 0,98; între 1870-1913 –1,33; între 1913-1950 – 0,76; iar între 1950-1973 – 4,05: de trei ori mai mult şi de trei ori mai repede decât în cele mai bune perioade precedente (Statele Unite aveau 2,45, ceva

mai puțin, dar continuând o evoluție ce cunoscuse ritmuri mai înalte decât Europa și, bineînțeles, fără distrugerile războiului). Occidentul nu se dezvoltase niciodată mai repede decât în epoca în care comunismul profeția zilnic (inclusiv în interiorul taberei occidentale) prăbușirea apropiată a capitalismului. Sigur, bogații au devenit și mai bogați, dar această dinamică economică excepțională a permis o atenuare notabilă a disparităților sociale; sărăcia s-a redus și, în manifestările ei extreme, a ajuns un fenomen mai curând marginal. S-au redus de asemenea inegalitățile regionale. Zonele rurale rămase mult timp departe de civilizația modernă – Franța „profundă" oferea numeroase exemple – au sfârșit prin a fi integrate, profitând la rândul lor de avantajele (ca și de inconvenientele!) vieții moderne. Structura socio-economică occidentală n-a devenit uniformă, desigur, însă oricum prezenta mai puține contraste. După 1973 (urmare a „șocului petrolier", dar și a unei anumite „saturări" economice), ritmul a încetinit – în Europa occidentală, creșterea anuală pe cap de locuitor a coborât la 1,88 între 1973-2001, ceea ce a provocat dezechilibre, mai ales un șomaj destul de îngrijorător și numeroase dificultăți sectoriale, dar fără a pune serios în pericol nivelul deja atins (în aceeași perioadă, Statele Unite înregistrau o creștere anuală de 1,86 pe locuitor; performanța lor economică actuală este superioară celei a Europei occidentale).[4]

Nu încercăm să idealizăm situația, ci doar să comparăm Occidentul de azi cu Occidentul de ieri, și Occidentul cu restul lumii. Relativa omogenizare a regiunii se reflectă și în progresele economice substanțiale ale țărilor care în epoca industrială rămăseseră mult în urmă, în special sudul: Italia, Spania, Portugalia, fără a uita excepția „nordică" a Irlandei. În 1913, produsul pe locuitor al Marii Britanii era de două

[4] Angus Maddison, *op. cit.*, p. 277.

ori mai mare decât cel din Italia şi Irlanda şi aproape de trei ori mai mare decât în Portugalia. Către 1980, Italia – foarte dinamică, după război, din punct de vedere economic –, recuperase întârzierea şi chiar depăşise puţin nivelul britanic (avantaj efemer, anulat de excelentul comportament economic britanic începând de la mijlocul anilor 1980, ca şi de încetinirea creşterii italiene; dar Italia şi-a depăşit categoric handicapul din ultimele secole, ajungând şi menţinându-se la valorile mediei occidentale). Nu mai puţin exemplar e cazul Irlandei, fosta rudă săracă a arhipelagului britanic: după mai mulţi ani de creştere excepţională, a ajuns la aproape acelaşi nivel economic cu Marea Britanie. Portugalia, care continuă să rămână membrul cel mai sărac al familiei occidentale, a început la rândul ei o creştere economică destul de susţinută; şi-a redus handicapul la jumătate, ajungând la aproximativ 50% din nivelul unor ţări ca Marea Britanie, Germania şi Franţa. Occidentul îşi reduce progresiv decalajele istorice dintre Nord şi Sud, dintre catolici şi protestanţi, şi prezintă un aspect din ce în ce mai unitar (cu câteva excepţii vizibile totuşi, cum ar fi contrastul dintre nordul şi sudul Italiei).

Spre un imperiu european?

În ciuda acestei dezvoltări remarcabile, importanţa relativă a Occidentului european şi în particular a fiecăreia din componentele lui principale, marile puteri de odinioară (Anglia, Franţa, Germania), a scăzut sub toate aspectele: demografic, economic, politic şi militar. Ansambluri mai mari au preluat ştafeta, Statele Unite în primul rând, Uniunea Sovietică (respectiv Rusia, măcar prin dimensiune dacă nu prin eficacitate), Japonia, iar mai recent (şi mai ales în perspectivă) China. În 1870, PIB-ul Marii Britanii depăşea cu puţin economia americană, Franţa urma cu 73%; în 1913, Marea Britanie realiza 43,5% din PIB-ul Statelor Unite, iar

Franța 28%; în 1950, cele două țări coborâseră la 24%, respectiv 15%[5]; în prezent, Marea Britanie și Franța reprezintă 15-16% față de Statele Unite, care produc de trei ori și jumătate mai mult decât cele două țări împreună. Comparate cu Japonia, fiecare din aceste două țări europene se situează la circa 45%. Anglia, cel mai întins imperiu și economia cea mai înfloritoare, a redevenit o insulă, destul de performantă, desigur, dar totuși o insulă. Pe vremea lui Ludovic XIV sau a Revoluției Franccze, Franța era la apogeul puterii sale, capabilă la nevoie să înfrunte mari coaliții europene (celelalte continente nu contau); în zilele noastre, Franța este un stat mijlociu.

Puterile europene au crezut o vreme că vor putea rămâne în joc grație imperiilor lor coloniale, deși acestea le creau deja dificultăți; nu le mai puteau exploata pur și simplu, ca furnizoare de materii prime: trebuiau să le trateze mai mult sau mai puțin pe picior de egalitate și să investească în dezvoltarea lor; în aceste condiții, costurile riscau să fie mai mari decât profitul (și oricum curentul ducea irezistibil spre emanciparea popoarelor colonizate). Totuși, Franța s-a încăpățânat (cu riscul unei grave crize naționale) să păstreze Algeria „franceză", prelungind teritoriul metropolitan pe celălalt țărm al Mediteranei, ultimă șansă de a rămâne o „țară mare". „Țară mare" se voia până și mica și săraca Portugalie, prima care și-a constituit un imperiu colonial și ultima care a renunțat la el (în 1975, când Angola și Mozambic au obținut în sfârșit independența). În felul său, și fără a recurge la mijloacele coloniale, Hitler încercase să facă din Germania un mare imperiu continental, comparabil cu Statele Unite; în raport cu dimensiunea dorită, vechiul Reich era prea mic, și chiar al Treilea Reich în hotarele sale lărgite după anexarea Austriei, Cehoslovaciei și Poloniei; astfel,

[5] *Ibidem*, p. 273.

războiul împotriva Rusiei devenea indispensabil, pentru a extinde Germania prin anexarea câmpiei ruse, până la dimensiunile unui imperiu mondial. La sfârşitul războiului, n-au mai rămas „la vârf" decât Statele Unite şi Uniunea Sovietică. Aceasta din urmă, în ciuda anvergurii sale, impresionantă şi ameninţătoare, s-a dovedit incapabilă să facă faţă competiţiei, pur şi simplu pentru că încercase o altă cale de dezvoltare decât cea confirmată în Vest. În cele din urmă, s-a detaşat o singură putere, devenită superputere din lipsă de concurenţi: Statele Unite.

În aceste condiţii, singura soluţie pentru Europa occidentală, dacă voia să recupereze terenul pierdut şi să evite protectoratul american (instaurat, în fapt, îndată după război şi care continuă şi acum, prin NATO, în domeniul apărării), era calea unificării. Schimbarea a fost spectaculoasă. Aproape de la o zi la alta (la scara istoriei), s-a trecut de la o stare endemică de război la o politică de prietenie şi integrare. Modelul simbolic este înţelegerea franco-germană: două ţări al căror antagonism însângerase Europa deveneau parteneri apropiaţi, lucrând împreună la unitatea continentului. Traumatismele unui război oribil, scăderea puterii, pericolul sovietic şi dorinţa de a limita tutela americană sunt câteva motive evidente ale acestui reviriment. Trebuie totuşi să ţinem seama de bivalenţa esenţială a Occidentului, pământ conflictual şi totodată unificat, de-a lungul întregii sale istorii. Chiar şi atunci când se sfâşiau între ele, ţările din Vest n-au uitat niciodată că aparţincau aceleiaşi civilizaţii şi că formau o mare familie. În faţa „celorlalţi", Occidentul s-a simţit mereu solidar. Astfel, după ultimul război, când unitatea a apărut ca alternativă înţeleaptă în faţa unei divizări sterile şi periculoase, lucrurile au evoluat destul de rapid şi fără dezacorduri majore. După ce semănase vrajba în toate colţurile planetei, Occidentul, exemplar ca întotdeauna (în bine ca şi în rău), a oferit modelul unei strategii de pace şi

unificare. Punctul de plecare a fost în primul rând economic: Comunitatea europeană a cărbunelui şi oţelului (1951), urmată de Comunitatea economică europeană sau Piaţa comună (1958), reunind Franţa, Germania, Italia şi Benelux (spaţiu ce refăcea într-un fel imperiul lui Carol cel Mare), nucleu la care s-au alăturat în 1973 Marea Britanie, Irlanda şi Danemarca, în 1981 Grecia, în 1986 Spania şi Portugalia. Treptat, dimensiunea politică, culturală şi umană a proiectului a căpătat anvergură: Comunitatea economică a devenit „Uniunea europeană", la care au aderat în 1995 Austria, Finlanda şi Suedia. Această grupare de cincisprezece state reunea aproape întreaga Europă occidentală (mai puţin Elveţia şi Norvegia) într-un organism economic şi politic comun. Adoptarea monedei unice europene „euro" (excepţii: Marea Britanie, Danemarca şi Suedia), instituirea unui spaţiu vamal comun (zona Schengen) sunt paşi importanţi şi aparent ireversibili spre o confederaţie europeană.

Dificultăţile de parcurs nu trebuie minimalizate. Formula e total inedită şi uneori, inevitabil, se înaintează pe bâjbâite. Nimeni nu poate spune acum dacă peste câteva decenii va exista un adevărat stat federal sau mai curând o Europă a patriilor, în care fiecare stat-naţiune şi-ar păstra identitatea. Integrarea va fi desigur progresivă şi din ce în ce mai strânsă. Respingerea Constituţiei europene de către Franţa şi Olanda (în 2005) marchează o pauză, probabil temporară; în faţa provocărilor mondializării, mulţi europeni se simt apăraţi mai bine de frontierele naţionale decât de un spaţiu continental încă insuficient structurat şi armonizat, supus unor decizii incontrolabile. Este o retragere conjuncturală care, în mod normal, n-ar trebui să deturneze evoluţia deja începută.

Europa celor cincisprezece – Occidentul unificat – reprezenta deja un ansamblu comparabil în termeni demografici şi economici cu Statele Unite: populaţie mai mare (aproape

400 de milioane de locuitori față de mai puțin de 300 de milioane) și un produs național brut relativ apropiat.

Proiectul european nu s-a oprit însă la hotarul spațiului occidental. În 2004, zece noi țări au fost primite în Uniune (Estonia, Letonia, Lituania, Polonia, Republica Cehă, Ungaria, Slovacia, Slovenia, Malta și Ciprul). A fost sărbătorită atunci, cam prea repede, „unirea celor două părți, apuseană și răsăriteană", ale Europei. Lăsând deoparte cazurile particulare ale Ciprului (grec și ortodox) și Maltei (insulă aparținând de fapt spațiului occidental), țările în chestiune sunt legate istoric de zona de margine a Occidentului. Nu e vorba de Europa răsăriteană ortodoxă (și musulmană pe alocuri), ci de țările Europei Centrale, catolice și protestante, în general foarte legate de Occident înainte de apariția comunismului (am arătat deja că din punct de vedere istoric și cultural poziționarea la est a acestor țări e falsă, o reminiscență din vremea comunismului, când imperiul sovietic a împins Estul până în centrul Germaniei; cine, la 1900, ar fi considerat Austro-Ungaria o țară a Europei răsăritene?). Mai puțin dezvoltate decât Occidentul și rămase în urmă în timpul perioadei comuniste, aceste țări aduc pentru moment o contribuție destul de modestă la ponderea economică a Uniunii (74 milioane de locuitori, 16% din populația Uniunii lărgite la douăzeci și cinci de membri, dar mai puțin de 4,5% din produsul ei brut).

Problema cea mai delicată a Uniunii rămâne Europa răsăriteană, *adevărata* Europă răsăriteană, și, într-un plan mai general, extinderea spre est, chiar și dincolo de limitele geografice (destul de convenționale, desigur) ale continentului european. Europa de Est, un ansamblu destul de disparat, cuprinde Rusia, plus țările atașate istoric la imperiul rus și sovietic: Ucraina, Belarus și micile republici din Caucaz; apoi România; la jumătatea drumului între România și fostul spațiu sovietic, Moldova; în fine, țările din Balcani: Bulgaria,

statele fostei Iugoslavii, Albania. Simpla lor enumerare e suficientă pentru a constata că această bucată, sau mai curând acest amestec, e mult mai greu de integrat decât Europa Centrală.

O excepție totuși: Grecia. Țară balcanică, ortodoxă și nu doar atât („inventând" ortodoxia, a fondat într-un fel spațiul cultural al Europei de Est), Grecia era la fel de diferită de Occident ca și celelalte țări din regiune. Ea a avut îndoita șansă de a fi evitat capcana comunistă și de a reprezenta pentru Europa un simbol istoric inconturnabil. Puterea imaginarului: Grecia s-ar afla, prin istoria sa veche, la originea civilizației occidentale și în același timp, prin Bizanț, la originea Europei de Est. Cum să imaginezi Europa fără ea? Astfel, Grecia a fost admisă destul de devreme, devenind singura țară ortodoxă din Uniunea europeană (iar asta în ciuda unor comportamente mai puțin „ortodoxe" în anumite planuri, cum ar fi rolul cam prea apăsat al bisericii, nerecunoașterea minorităților sau lipsa de rigoare financiară).

După un parcurs destul de dificil, la 1 ianuarie 2007, România și Bulgaria au devenit și ele membre ale Uniunii europene. Mai puțin pregătite decât țările Europei Centrale (având de recuperat o întârziere istorică), cele două țări au realizat totuși progrese în domeniul economic și al instituțiilor, iar până la urmă, prin dimensiunea lor (o țară mică – Bulgaria, și o țară mijlocie – România), nu vor pune Uniunii probleme insurmontabile.

Cazul fostului imperiu sovietic e foarte diferit. Rusia nu e nici mai europeană, nici mai puțin europeană decât România și Bulgaria; este la fel de apropiată și de diferită de Occident (cu contraste mai apăsate însă, și cu o tendință autoritară ce nu se atenuează). Dar trăsătura ei cea mai caracteristică rămâne imensitatea. Înglobând Rusia, Uniunea europeană s-ar învecina cu China și cu Japonia, ajungând la Pacific; pe hartă, Europa ar părea mai curând o anexă a spațiului rus.

Problema Rusiei nu în întregime rezolvată, iar viitorul, ca întotdeauna, rămâne deschis; dar în faza actuală a proiectului, în mod vădit, locul ei nu e în Europa. Situația se complică în ce privește țările desprinse din fostul imperiu rus, care, într-o primă fază, au rămas legate de Moscova în cadrul CSI (Comunitatea Statelor Independente), un soi de replică orientală a Uniunii europene; evoluția acestei comunități nu a fost strălucită, iar în aceste condiții, și ale progreselor înregistrate de democrație, unele dintre aceste fragmente de imperiu se orientează deja spre Occident, cu intenția declarată de a integra cândva spațiul Uniunii. Este cazul Georgiei, al Moldovei, și mai ales al Ucrainei, după victoria din 2004 a „revoluției portocalii". Însă Ucraina este efectiv o țară mare, mai întinsă decât Franța și cu o populație ajunsă deja la 50 de milioane. Cu ea, s-ar alătura Occidentului o parte însemnată din fosta Rusie și mai ales o țară care, geografic și cultural, e greu de separat de partea rusă a continentului (rușii reprezintă aproape un sfert din populație, Crimeea este mai mult rusă decât ucraineană, iar țara e practic scindată între o jumătate pro-occidentală și altă jumătate pro-rusă).

În Balcani, în ciuda dificultăților actuale provocate de ruperea sângeroasă a Iugoslaviei, perspectiva rezonabilă e cea a integrării tuturor țărișoarelor din regiune. Într-adevăr, având deja o Grecie membră a Uniunii, urmată de Bulgaria și România, ar fi nepotrivit ca o parte din Balcani să rămână deoparte. S-au început deja negocieri cu Croația (singura țară catolică și aparținând istoric Europei Centrale care nu este încă membră a Uniunii), și va veni desigur ziua în care Serbia, Muntenegru, Bosnia, Macedonia și Albania vor fi și ele pregătite să adere.

Rămâne problema Turciei, la fel de complicată ca și cea a spațiului ex-sovietic. Obiectiv vorbind, Turcia e mai puțin europeană decât Rusia: religie musulmană, teritoriu situat în cea mai mare parte dincolo de limitele convenționale ale

Europei, „occidentalizare" destul de recentă şi departe de a-i fi impregnat structurile şi mentalităţile; pe de altă parte, Turcia prezintă avantajul că a fost cruţată de experienţa comunistă şi a evoluat, timp de jumătate de secol, strâns legată de Vest, economic şi militar (e cel mai important membru NATO în flancul sudic al alianţei). Mai puţin mare, evident, decât Rusia, e totuşi suficient de mare cu cei 70 de milioane de locuitori (doar Germania, în Uniunea europeană, este mai populată pentru moment, dar având în vedere tendinţele demografice, Turcia o va depăşi în scurt timp; astfel, în cazul aderării, statul cel mai populat al Europei ar fi un stat islamic, cu o bună parte din populaţie puţin integrată în modernitate). Să remarcăm de asemenea că Turcia, în ciuda statutului oficial laic, rămâne totuşi o naţiune musulmană în care islamismul e mai activ decât e creştinismul în ţările europene (tentaţia fundamentalismului rămânând vie, iar statutul celorlalte confesiuni mai degrabă incert). Aderarea Turciei este un risc pentru Europa, care nu încetează să cântărească argumentele pro şi contra, fără a îndrăzni să ia o hotărâre definitivă.

Adevărul e că ţările şi regiunile Europei se găsesc la niveluri foarte diferite, consecinţă a unei istorii fragmentate ce nu poate fi abolită sau depăşită de la o zi la alta. *Indicatorul de dezvoltare umană* al Naţiunilor Unite prezintă în fiecare an o sinteză sugestivă a condiţiilor economice şi socio-culturale din fiecare ţară, combinând PIB-ul pe cap de locuitor (calculat în funcţie de „paritatea puterii de cumpărare", pentru a estima mai corect nivelul de viaţă real), speranţa de viaţă la naştere şi nivelul din instrucţie (indice de alfabetizare şi şcolarizare). Sunt date cantitative, dar care lămuresc aspecte calitative importante (cu o doză de aproximare, desigur) şi care spun mult despre starea de civilizaţie a unei comunităţi naţionale. În acest tabel (cifre din 2004 publicate în 2006), în care figurează 177 de ţări în ordine descrescătoare, primele douăzeci de locuri sunt ocupate de naţiunile

occidentale, europene şi neeuropene, plus Japonia; majoritatea ţărilor din Europa Centrală se află pe locurile 30-40 (Republica Cehă – 30, Ungaria – 35, Polonia – 37); Europa de Est coboară spre locurile 60-70 (România – 60; Rusia – 65; Ucraina – 77); în fine, Turcia ocupă poziţia 92 (cu un deficit considerabil al indicelui de alfabetizare a adulţilor, care o situează mult în urma tuturor ţărilor europene).[6]

Aceste cifre definesc clar zone europene distincte, nu doar la nivel material, dar şi în plan mai general, socio-cultural, şi nu doar la nivelul elitelor, ci la nivelul structurilor profunde. Sunt cercuri succesive: Occidentul, Europa Centrală, Europa de Est şi, în sfârşit, Turcia. Europa celor 15 (înainte de 2004) însemna Occidentul unificat (plus Grecia). Europa celor 25 (începând cu 2004) este Occidentul plus Europa Centrală. Europa celor 27 (începând cu 2007) adaugă la acest ansamblu două ţări din Europa de Est. Rămâne de văzut în ce măsură cercurile următoare vor fi atrase şi ele de nucleul occidental.

Occidentul s-ar fi putut opri la hotarele sale. Era probabil soluţia cea mai comodă. A preferat totuşi să înainteze spre Europa Centrală, regiune destul de apropiată din punct de vedere istoric şi cultural. În fapt, era greu, dacă nu imposibil, să abandoneze această regiune care, eliberată de comunism, voia să-şi regăsească locul alături de Occident. Această nouă frontieră putea să fie şi ultima. Dar ţările mici din Europa de Est priveau şi ele spre Occident, şi ele cunoscuseră înainte de comunism, cel puţin prin elitele lor, o influenţă occidentală destul de puternică. De altfel, cum să lase, între Uniunea europeană şi Comunitatea post-sovietică, un spaţiu incert, în care micile naţiuni ale Europei Centrale şi de Est ar deveni (cum s-a întâmplat în ajunul celui de-al Doilea Război

[6] *Rapport mondial sur le développement humain 2006* (Programul Naţiunilor Unite pentru dezvoltare), „Indicateur du développement humain"; cifre din 2004.

Mondial) jucăriile unei istorii imprevizibile şi potenţial periculoase? Într-un fel, Occidentul era silit să-şi continue lărgirea spre est, fără o limită fixată definitiv. Dar, pe lângă această mişcare aproape obligatorie, extinderea a iscat un soi de entuziasm, cel puţin printre liderii politici. Occidentul îşi relua astfel vocaţia cuceritoare, chiar dacă într-un spirit paşnic, urmărind crearea unui imperiu de tip nou, capabil să trateze de la egal la egal cu Statele Unite, iar mâine, poate, cu China. De acea, mărimea contează; cu cât mai mare va fi Europa, cu atât mai mare va fi rolul ei.

În această evoluţie, criza din 2005 era previzibilă (dar, ca de obicei, lucrurile sunt „prevăzute" după ce s-au întâmplat). Respingerea populară a Constituţiei europene a dovedit că liderii politici forţaseră ritmul într-un mod oarecum imprudent. Ei au încercat să consolideze Uniunea şi în acelaşi timp s-o extindă, demersuri destul de contradictorii. Cei care au votat împotriva Constituţiei şi-au exprimat implicit rezervele faţă de extindere. Diferenţa de nivel dintre Europa occidentală şi celelalte regiuni ale continentului a creat un dublu curent dificil de controlat: pe de o parte, delocalizarea întreprinderilor occidentale în ţări cu costuri de producţie mai scăzute, pe de alta, migrarea spre Vest a mâinii de lucru mai ieftine din ţările respective. Este o sursă suplimentară de şomaj şi nemulţumire socială care se traduce prin respingerea unei Europe lărgite şi fără frontiere. Treptat, ridicarea nivelului economic şi a nivelului de trai în ţările Europei Centrale şi de Est va atenua acest fenomen, dar astfel de evoluţii au nevoie de timp. Misiunea Europei occidentale e tocmai să dinamizeze şi să asimileze economiile societăţilor din „cealaltă Europă", ducând până la capăt un proces de occidentalizare ajuns la jumătatea drumului. Acest efort riscă să coste destul de scump. Cunoaştem dificultăţile pe care Germania le-a avut şi încă le are în integrarea şi ridicarea la nivelul ei a Germaniei de Est (fosta RDG), teritoriu etnic şi

cultural german totuşi, şi mai avansat economic decât celelalte ţări ex-comuniste. O lărgire masivă ar cere, din partea Europei întregi, un efort şi mai considerabil. Optimismul iniţial e pe cale să se dezumfle, iar vocile sceptice se aud deja mai puternic. România şi Bulgaria, care-au trecut la limită, pot fi fericite. Candidaturile următoare riscă să fie tratate cu mai puţină indulgenţă. Dar poate că va fi o criză salutară, permiţând Uniunii să-şi definească mai bine obiectivele şi să devină conştientă într-un mod mai realist de dificultăţile şi limitele proiectului (un proiect care, în mod cert, nu are forţa şi dimensiunea simbolică, aproape religioasă, a statului-naţiune din secolul al XIX-lea; Europa trebuie să facă compromisuri atât cu statele sale naţiuni care, în ciuda unui anume reflux al ideologiei naţionale, rămân realităţi şi simboluri puternice, cât şi cu procesul de globalizare care-o atrage deja într-un ansamblu planetar mai vast).

Cea mai bună dintre lumi

Între timp, Occidentul a izbutit să-şi perfecţioneze sistemul socio-economic. Tranziţia de la civilizaţia preindustrială la civilizaţia postindustrială s-a încheiat în sfârşit, iar după două secole fluide, de tatonări şi turbulenţe, s-a cristalizat o formulă, relativ stabilă, şi care în condiţiile actuale ale planetei reprezintă, fără ironie, „cea mai bună dintre lumi".

În primul rând, Occidentul a devenit bogat, mai bogat decât era, de o bogăţie frapantă în comparaţie cu restul lumii. Între cele două soluţii – „îmbogăţiţi-vă" al lui Guizot şi egalitarismul lui Marx –, a triumfat prima. Chiar şi pentru cei mai puţin bogaţi, o bogăţie inegal împărţită este mai bună decât egalitatea în mizerie. Pentru prima oară în istorie, săracii nu mai sunt majoritari. Se află într-o proporţie apropiată de cea a bogaţilor, minoritari şi unii, şi ceilalţi. În ţările Europei occidentale, săracii reprezintă 17% după o estimare

din 2001 (considerând pragul de sărăcie la 60% din nivelul de trai mediu; 11% dacă pragul e socotit la 50%); între țări, diferențele variază de la 22% în Portugalia la 11% în Danemarca (Franța și Germania sunt la 16%).[7] Cât despre mizeria extremă (cei care trăiesc în stradă și nu au ce mânca), ea continuă să existe, însă a devenit cu totul marginală. Desigur, în societăți atât de bogate, săracii sunt un subiect scandalos; în plus, au devenit foarte vizibili, pentru că mulți dintre ei aparțin unor minorități rasiale sau religioase (maghrebieni în Franța, negri și hispano-americani în Statele Unite...). Prezența acestor „excluși" poate uneori să nască tulburări, dar nu e de natură să blocheze sistemul. Trei sferturi din populația occidentală aparțin clasei mijlocii. Iată exact contrariul profețiilor lui Marx. Departe de a se proletariza, societatea s-a îmburghezit. Conflictele sociale s-au fragmentat și dispersat, iar războiul anunțat între puținii bogați și marea armată a săracilor nu va mai avea loc, din lipsă de combatanți. Condiția muncitorului s-a îmbunătățit mult și, până la urmă, odată cu declinul industriilor tradiționale (cărbune, oțel etc.), cu noile tehnologii și cu dezvoltarea serviciilor, această categorie s-a restrâns considerabil. Majoritatea occidentalilor nu sunt nici proletari, nici capitaliști. Această majoritate „mijlocie" asigură stabilitatea sistemului.

Democrația s-a perfecționat și ea.[8] *Teoretic*, e aproape perfectă. Sufragiul universal, cheia de boltă a sistemului, este deja o cucerire istorică. Nu mai există cetățeni de categoria a doua. Toți sunt egali, femeile și bărbații, negrii și albii. Discriminarea pe criterii de sex, rasă, religie, comportament sexual etc. este ilegală și denunțată de o educație insistentă. S-a parcurs un drum lung, chiar și în comparație

[7] Lamia Oualalou, „Moins d'exclus au nord de l'Europe", *Le Figaro*, 7 martie 2001.

[8] În cele ce urmează, reiau argumentația mea din *Le Mythe de la démocratie*, cap. IV: „2000".

cu lumea semi-democratică de la 1900, când distincția între bărbat și femeie, între burghez și omul din popor sau între omul alb și celelalte rase încă era vizibilă. Totuși, în practică, situația nu e întotdeauna strălucită: egalitatea de fapt nu decurge automat din egalitatea de drept (și va rămâne totdeauna mai mult potențială decât reală). Dar progresul este incontestabil; nu mai există excludere din principiu, chiar dacă excluderea continuă să se manifeste. Toate libertățile sunt în plin avânt: libertatea de exprimare, libertatea de mișcare, libertatea fiecăruia de a-și afirma diferența...

Există însă și libertatea, pentru clasa dominantă, de a-și urmări obiectivele (cu-atât mai bine, se va spune, dacă toți câștigă din asta!). Nu trebuie crezuți cei care, confundând democrația ideală cu democrația reală, susțin că aceste clase dominante ar aparține exclusiv trecutului nedemocratic. Nu există și nu va exista niciodată o formațiune socială fără clasă dominantă. Ea reunește în zilele noastre elita economică, elita politică și segmentul elitei intelectuale conectat la sectoarele-cheie, mai ales media. Cei doi piloni majori ai săi, strâns legați între ei, sunt puterea și banii. Egalitatea dorită și proclamată își frânge clanul în fața acestei fortărețe greu de cucerit. Nici măcar „egalitatea de șanse" (versiune atenuată a egalității pur și simplu) nu reușește să se impună decât parțial. Mobilitatea socială – mai mare, desigur, decât în perioadele precedente – rămâne totuși destul de limitată. Ca să accezi ori ca să te menții la un nivel superior, e bine și acum să ai „origine bună". S-ar spune chiar că, sub anumite aspecte, clasa dominantă e mai consolidată ca oricând. Cum, formal, privilegiile nu mai există și toate căile sunt în principiu deschise tuturor, nu mai există nici o Bastilie de cucerit și de dărâmat. Dominanții beneficiază în primul rând de avantajele banului și ale unei instrucții mai bune. Banul mai ales le dă o forță irezistibilă, pentru că în lumea actuală nimic nu mișcă fără acest agent universal. Vremea micului

artizan, în politică, industrie sau științe, a trecut; totul costă enorm, de pildă o campanie electorală. În vremurile idilice ale „revoluției proletare", săracii încă puteau forța nota: în zilele noastre, șansele lor sunt mult mai reduse în fața formidabilei coaliții dintre putere și bogăție. Sufragiul universal e perfect democratic la nivelul accesului la urne; pare mai puțin democratic când privim ce iese din urne. Dominații au înregistrat chiar un anume regres în timpul ultimilor zeci de ani. Printre socialiștii francezi sau laburiștii britanici, existau, până la mijlocul secolului XX, mulți lideri ieșiți din rândurile clasei muncitoare. Nu mai e cazul acum. După un episod scurt și timid, „dominații" sunt aproape inexistenți în adunările reprezentative, trebuind să se mulțumească cu statutul de „reprezentați". La servituțile banului se adaugă o specializare tot mai accentuată. Într-o epocă marcată în primul rând de economie și finanțe, actul de putere cere o pregătire adecvată. Politica este deja o meserie, și astfel conducătorii, deveniți tehnocrați, tind să se rupă de masa alegătorilor.

În paralel, „îmburghezirea" societății reduce mult presiunea de jos în sus. La fel și diferențierea corpului social, care n-a încetat să crească în ritmul dezvoltării. Nu mai există clase sociale masive, cu interese și revendicări clar definite, ci o multitudine de segmente socio-profesionale care sunt rareori pe aceeași lungime de undă. Puterea nu mai trebuie să facă față unui „front comun". Revendicările sunt negociate separat, iar cererile – inevitabil minoritare – ce nu convin strategiilor puterii pot fi oricând taxate drept revendicări „categoriale" sau cereri „irresponsabile".[9] După o lungă perioadă de înfruntări ideologice cu aer de „război civil", Occidentul pare să fi găsit o soluție „sintetică" – un amestec de liberalism și social-democrație. Dreapta și stânga s-au apropiat de centru, marginalizând extremele și combinând

[9] Despre raporturile dominanți-dominați, date și analize pertinente în manualul lui Jacques Lagroye, *Sociologie politique*, Paris, 1997.

politicile liberale şi sociale, cu mici ajustări într-o direcţie sau alta, pentru a face totuşi diferenţa. Alegătorul e liber să aleagă, însă în general alege în interiorul aceleiaşi clase politice, iar opţiunea lui nu duce la o alternativă reală. Viziunile alternative – destul de neliniştitoare – rămân blocate şi, cel puţin în contextul actual, au puţine şanse de a ieşi din marginalitatea lor, indiferent că sunt mişcări de „extremă dreapta", autoritare şi naţionaliste (sau de-a dreptul rasiste), ori de „extremă stânga", egalitare şi anarhice.

Fragmentarea e una din caracteristicile cele mai frapante ale modelului occidental. Ea s-a accentuat continuu de la o generaţie la alta, în ritmul evoluţiilor economice şi culturale. Mult timp, clasa dominantă a încercat să limiteze ori să reducă această diversitate, impunându-şi viziunea în toate aspectele esenţialc ale vieţii sociale. Însă odată cu accelerarea istoriei şi afirmarea principiilor democratice, nu-i rămânea decât să-şi schimbe radical strategia şi să accepte ceea ce oricum nu putea evita. Cele mai multe constrângeri s-au făcut ţăndări. Ca-ntotdeauna, arta şi literatura arată calea; nu mai există canon literar sau artistic (sau există o diversitate, ceea cc e totuna). Religia şi-a înmulţit feţele; există mii de feluri de a crede sau dc a nu crede. La fel morala, inclusiv domeniul dclicat – multă vreme tabu – al moralei sexuale şi familiale: cupluri necăsătoritc, familii monoparentale, homosexualitate, căsătorii homosexuale – totul tinde să se înscrie în normalitate. Un concept în plin avânt e multiculturalismul. Odinioară ignoraţi, disprețuiţi, marginalizaţi, „ceilalţi" îşi fac loc în cetate, afirmându-şi caracteristicile şi identitatea: indienii şi negrii americani, aborigenii din Australia... până la ultimele valuri de emigranţi, venite din toate colţurile Pământului. Societăţile fondate prin colonizare şi imigrare continuă să-şi sporească diversitatea (vezi expansiunea hispanică în Statele Unite sau infuzia masivă de emigranţi, din toate culturile, în Canada şi în Australia). Europa

occidentală este afectată şi ea. Adevărată ironie a istoriei: după efortul de uniformizare naţională, obiectiv aproape atins în secolul al XIX-lea şi la începutul secolului XX, lucrurile au luat-o în sens opus, cu masivul curent migrator din ultimii zeci de ani. Era inevitabil ca partea bogată a planetei să atragă populaţiile sărace, iar asta cu atât mai mult cu cât scăderea în Vest a creşterii demografice (consecinţă a progresului socio-economic şi cultural) şi accelerarea creşterii economice de după al Doilea Război Mondial se combinau pentru a face necesară mâna de lucru străină (care continuă să fie cerută chiar şi într-un climat economic mai puţin favorabil, pentru muncile grele şi prost plătite, pe care occidentalii preferă să le lase celorlalţi). Europa occidentală a ajuns astfel să aibă o populaţie importantă provenind din Europa de Est, Asia, Africa şi mai ales din spaţiul islamic (maghrebieni în Franţa şi în Spania, pakistanezi în Anglia, turci în Germania...). Deosebirile etnice, culturale şi religioase au devenit mai vizibile şi mai sensibile ca oricând în istoria Occidentului.

Toate aceste fenomene reunite duc la o extraordinară diversitate. Cultura diversităţii se impune. Fiecare comunitate, grup sau individ vrea să-şi urmeze drumul propriu. În cazul extrem, fiecare se poate izola şi trăi, graţie Internetului, în interiorul unei comunităţi virtuale. Acest proces de autonomizare este rezultatul unei lupte îndelungate pentru libertate, pentru demnitate personală, pentru dreptul la diferenţă. Dar trebuie văzut şi reversul medaliei. Prea multă specificitate şi prea mult individualism riscă să facă ţăndări structura socială.

Normele aşa-numitei „corectitudini politice" au tocmai rolul de a armoniza această extraordinară diversitate de valori şi comportamente. Astfel, invocarea componentei creştine a civilizaţiei europene este evitată pentru a nu ofensa celelalte religii; homosexualitatea e prezentată ca fiind la fel de

naturală și legitimă ca „heterosexualitea" ș.a.m.d. Împinsă prea departe, această încercare de liniștire riscă să instaureze o nouă cenzură, pe măsură ce tabuurile se înmulțesc și spiritul critic nu mai funcționează. Pare însă o strategie necesară: este liantul ideologic al unei societăți fărâmițate cultural.

Oricum, pentru moment această fărâmițare servește puterea, care poate stăpâni mai ușor o societate în care rămân puține valori și interese comune. Pe de altă parte, mondializarea și depășirea vechilor cadre naționale (în sens economic și politic) defavorizează la rândul lor democrația. Cum să controlezi democratic întreprinderile multinaționale și, în general, jocurile care se fac la scara planetei? Democrația a fost concepută pentru a funcționa înăuntrul cetății, într-un spațiu delimitat și ordonat; „democrația planetară" nu s-a inventat încă. Acest lucru se poate observa deja la scara Europei; trecând din capitalele europene la Bruxelles, democrația coboară o treaptă. Portretul-robot al conducătorului european nu este portretul politicianului tradițional, preocupat în permanență (cel puțin formal) de opinia alegătorilor săi, ci al tehnocratului, pragmatic și eficient, pentru care suveranitatea poporului apare ca un concept abstract și îndepărtat.

Ar exista deja schița unui imperiu mondial[10], rețea invizibilă dar puternică de interese financiare și strategii de dominare, în fața cărora obiectivele specific naționale și opțiunile democratic exprimate ar fi lipsite de orice importanță. Din ce în ce mai mult, jocurile esențiale se fac *în altă parte*, în exteriorul arenei publice.

În lumea de azi, informațiile și ideile circulă ușor și rapid. Suntem din ce în ce mai bine informați. Media – posturile de televiziune în particular – au o formidabilă forță de penetrare și de convingere. Libertatea e „totală" – cu excepțiile de rigoare. În primul rând ni se cere să respectăm sistemul lumii

[10] Michael Hardt și Antonio Negri, *Empire*, Cambridge (Mass.) și Londra, 2000.

aşa cum e, cu echilibrele şi dezechilibrele lui. Spălarea creierelor se face într-un mod subtil şi nu mai puţin insistent. Niciodată n-am fost mai liberi să gândim şi să ne exprimăm în mii de feluri; dar aceste mesaje particulare, inevitabil fragmentate şi contradictorii, au slabe efecte asupra ansamblului; mesajul cel mai penetrant e destul de uniform şi reflectă strategiile clasei dominante. Regulile deja menţionate ale „corectitudinii politice" fac parte din strategie: toţi indivizii, toate categoriile şi valorile vor fi tratate pe picior de egalitate. Proiect lăudabil pe de o parte, dar foarte ipocrit pe de alta, de natură să sporească în mod real egalitatea şi respectul faţă de fiinţa umană, dar şi să mascheze inegalitatea socială fundamentală (în faţa banului, în primul rând) şi să calmeze tensiunile în beneficiul celor care vor să ţină frâiele.

Iată, avem mai multă democraţie decât în orice perioadă a istoriei. Dar şi mai multe restricţii ale democraţiei, strategii ce vizează (şi izbutesc) să-i limiteze puterea. Există motive să ne temem că mondializarea în curs va întări poziţia dominantă (şi incontrolabilă) a banului şi va emancipa decizia politică de scrupulele democratice.

Democraţie sau nu? Răspunsul depinde de exigenţe şi de interpretări. „Da, însă...", ar apărea ca o formulă de compromis. Ar fi absurd să negăm ori să minimalizăm cuceririle democratice ale ultimului secol. Dar suntem foarte departe de orizontul visat. Democraţia este mai avansată la nivelul opţiunilor individuale sau de grup decât la nivelul „superior" al deciziei politice şi economice. Problema democraţiei este că nu înaintează singură: e prinsă într-un ansamblu mai vast şi mai complex, în care personalitatea şi virtuţile ei sunt atenuate, deformate, uneori abolite. E mai prudent să definim societăţile occidentale actuale ca „plutocraţii liberale cu tentă socială". Dominaţia banului, liberalismul economic şi politic, preocuparea pentru echilibrul social şi pentru o anume calitate a vieţii par să exprime mai bine trăsăturile

fundamentale ale Occidentului decât principiile abstracte ale democrației. Suntem departe de democrația perfectă, dar trebuie să ne obișnuim cu ideea că, oricum, aceea este irealizabilă. Cel puțin deocamdată, și în ciuda nemulțumirilor și răbufnirilor punctuale de violență, edificiul e relativ solid și echilibrat, acceptat de cei mai mulți occidentali și invidiat de întreaga planetă.

America: mai democratică și mai puțin democratică

Când vorbim despre Occident, trebuie să disociem două modele apropiate, dar nu identice: Europa occidentală și Statele Unite. Europenii sunt împărțiți: unii admiră democrația americană, ceilalți îi observă mai curând disfuncționalitățile și excesele. Toți au dreptate. America e în același timp mai democratică și mai puțin democratică. Contrastele ce caracterizează în general civilizația occidentală apar și mai pronunțate pe solul american. America a fost, din capul locului, un pământ al libertății; europenii care s-au stabilit aici fugeau de discriminările și despotismul din țările lor de origine. Ei voiau să refacă societatea, liber, într-un spațiu fără istorie. Proiect de factură milenaristă: într-un fel, America însemna regăsirea paradisului pierdut. Această convingere religioasă, foarte fermă, de origine puritană, a inculcat națiunii americane o înclinație fundamentalistă și o notă de intoleranță. Astfel, indienii au fost goniți de pe pământurile lor și uneori masacrați, iar negrii au fost folosiți ca sclavi, fără mustrări de conștiință. Americanii se simțeau învestiți cu o misiune și cu dreptul de a-și înfige drapelul și a-și extinde frontierele (atitudine comună în civilizația occidentală, dar foarte prezentă în conștiința americană și prelungită până în prezent). Cu toate astea, spiritul de libertate rămânea viu și a fost alimentat continuu de zecile de milioane de imigranți sosiți de-a lungul secolelor

pe „pământul făgăduinței". Libertatea și persecuția, fraternitatea și disprețul față de celălalt se reuneau într-o sinteză contradictorie. Sclavia a fost abolită în urma Războiului de Secesiune (1861-1865), dar statele din sud au practicat legal discriminarea rasială până în anii 1960-1970. Era o moștenire istorică ce trebuia respectată. În epocă, Statele Unite erau națiunea occidentală cea mai democratică și cea mai rasistă (cu excepția Australiei, care a prelungit discriminarea aborigenilor până în anii 1980). Într-o manieră mai generală, societatea americană apărea compartimentată și ierarhizată pe criterii etnice și religioase, în frunte rămânând albii protestanți, fondatori ai țării. J.F. Kennedy, ales în 1960, a fost primul președinte catolic (și singurul până în prezent). Între timp, orice discriminare legală a fost abolită, iar normele așa-numitei „corectitudini politice", inventate tocmai de americani, au scopul de a sancționa atitudinile socotite discriminatorii. În practică, situația e totuși destul de diferită. Nu se pot anula dintr-odată inegalități acumulate timp de generații. Sărăcia, criminalitatea și represiunea corespunzătoare ating incomparabil mai mult comunitatea neagră și cea hispano-americană decât populația „albă".

Statele Unite rămân de departe țara occidentală cea mai religioasă, singura în care credincioșii continuă să formeze o majoritate. Nu de puține ori discursul politic e împănat cu fraze de natură religioasă, amestec de genuri evitat în Occidentul european. La rândul ei, politica internațională capătă accente mesianice. America își apără desigur interesele, dar își asumă și sarcina de a face Binele să triumfe în lume. „Axa răului" denunțată de președintele George W. Bush se înscrie într-un scenariu cu alură de apocalipsă care se va sfârși obligatoriu, după încercările de rigoare, cu Triumful Binelui asupra Răului. Americanii sunt ultimii cruciați. Această judecată morală, fără nuanțe, poate fi observată și în aplicarea pedepsei cu moartea. Statele Unite sunt ultimul stat occidental

care continuă să ucidă oficial – pe o scară destul de largă şi cu un soi de fascinaţie – indivizi care, aparent, n-ar merita să mai trăiască.

Aceste caracteristici, absolut frapante, sunt totuşi însoţite, punct cu punct, de opusul lor. Nonconformismul este la fel de prezent ca şi conformismul. America seamănă cu un imens laborator de idei şi comportamente noi. În toate domeniile, ea este în avangardă. Mai conservatoare şi mai puţin conservatoare decât Europa, prezintă chipuri multiple. Este o ţară foarte materialistă care crede enorm în ban, dar şi o ţară foarte idealistă care crede enorm în principii, într-o gamă largă de principii contradictorii. În timpul alegerilor prezidenţiale din 2004 (Bush contra Carry), pe fondul războiului din Irak şi al unei dezbateri pasionate despre marile direcţii de urmat, tendinţele opuse s-au regrupat în jurul celor doi candidaţi, lăsând impresia (evident simplificată) a unei Americi tăiate în două: conservatori şi liberali, belicişti şi pacifişti... Acest mozaic de convingeri şi de comportamente nu împiedică sistemul american să funcţioneze remarcabil de bine, combinând o putere centrală robustă cu o descentralizare foarte accentuată. La nivel local, există mai multă participare şi democratic decât în ţările europene. Pe măsură ce se urcă de la un nivel la altul, banul şi grupurile de interese puternice îşi afirmă supremaţia. Dar caracterul extrem de fragmentat al societăţii americane (mai fragmentată decât cea din Europa occidentală, cu comunităţi şi cercuri de sociabilitate foarte bine structurate) duce la un anume echilibru, favorizând negocierea şi compromisul între tendinţe contradictorii – şi nu mai puţin complementare.

Prin diversitatea şi contrastele ei, America urcă la nivelul cel mai înalt trăsăturile constitutive ale civilizaţiei occidentale: libertate, individualism, idealism, materialism, spirit de cucerire, aroganţă...; fiecare îşi poate alege America lui: ţara cea mai admirată şi cea mai urâtă de pe planetă.

Sfârșitul istoriei sau ciocnirea civilizațiilor? Perspectivele globalizării

Două cărți de succes – amândouă venite, evident, din America – au pus un diagnostic în ce privește starea lumii și viitorul ei previzibil. E vorba de *Sfârșitul istoriei și ultimul om*, publicată de Francis Fukuyama în 1992, și de *Ciocnirea civilizațiilor* de Samuel P. Huntington, apărută în 1996. Primul autor constată unificarea omenirii în jurul modelului liberal și democratic al Occidentului, al doilea crede că occidentalizarea este imposibilă și împarte planeta între mai multe civilizații, ale căror relații ar fi potențial conflictuale. Teoriile care fac carieră în filozofia istoriei, și mai ales cele despre viitor, păcătuiesc în general prin lipsă de moderație; sunt cele care transmit un mesaj puternic. Specialiștii în Absolut care citesc fără vreo ezitare trecutul, prezentul și viitorul au totdeauna câștig de cauză în fața unor interpretări mai puțin convingătoare: nuanțate, ezitante, relativiste... Din păcate, scenariile lor, mult prea perfecte, nu se potrivesc cu o lume mai curând imperfectă.

Ca să revenim la Fukuyama și Huntington, o posibilă aproximare a realității s-ar găsi la jumătatea distanței dintre cei doi. Modelul occidental e mult mai greu asimilabil decât crede Fukuyama. De-a lungul ultimelor secole a avut loc – am văzut deja – un amplu proces de occidentalizare. Rezultatele sunt parțiale și vor rămâne parțiale într-un viitor „previzibil". Nu e ușor să copiezi Occidentul. Este o sinteză complexă în care fiecare element își are locul lui. Bogăția materială, liberalismul și individualismul, cultura diversității, simțul reușitei și atâtea alte trăsături particulare se combină într-un mecanism greu de refăcut prin simpla imitație. După trei secole de occidentalizare – inclusiv prin comunism – Rusia rămâne o societate în care ingredientele occidentale reprezintă doar o parte a compoziției. La rândul ei, Turcia vrea cu orice preț să se alăture Occidentului, dar este reținută de o

întreagă inerție istorică. America Latină, creație occidentală, se prezintă în cel mai bun caz ca un Occident foarte deformat – de sărăcie, de fragilitatea culturii democratice... În Africa, acționează specificități multiple, și în primul rând o teribilă înapoiere economică. La câteva țări care-au reușit cu adevărat să combine modelul occidental cu cultura lor tradițională – ca Japonia și alte câteva țări din Asia de Sud-Est –, mult mai numeroase sunt cele care-au eșuat sau care nu izbutesc să depășească un nivel mediu. Planeta uniform bogată, liberală și democratică la care visează Fukuyama nu e Pământul de azi, și nici măcar cel de mâine; cât despre viitorul mai îndepărtat, toate scenariile sunt posibile.

La cealaltă extremă, lumea lui Huntington, decupată în civilizații autonome, e la fel de departe de realitățile prezentului. Nu mai există decât *o singură civilizație integrală* – Occidentul. Celelalte civilizații, mai mult sau mai puțin „contaminate" de modelul occidental, prezintă structuri mixte, foarte adesea prost echilibrate. Într-un fel, situația este mai instabilă și chiar mai periculoasă decât ar fi „compartimentarea" imaginată de teoreticianul american. Nimic nu mai este separat; planeta a devenit *una*, în amestecuri variind de la o regiune la alta. E cam simplist, de pildă, să vorbim de o ciocnire a civilizațiilor doar în legătură cu înfruntările actuale dintre Occident și Islam. Există, desigur, elementele unui conflict de ordin cultural și religios (exprimate atât de Ben Laden, de partea musulmană, cât și de George W. Bush, de partea „creștină"). Dar ansamblul problemei e mult mai complex. Poate că linia frontului trece mai puțin între Occident și Islam, cât în interiorul Islamului însuși.[11] Nici o țară islamică n-a scăpat de influența occidentală. Tocmai această influență e socotită nefastă și inacceptabilă de fundamentaliștii islamici. Primii lor adversari sunt regimurile din

[11] Despre dificultățile actuale ale Islamului, sugestii interesante la Bernard Lewis, *L'Islam en crise*, Paris, 2003.

propriile țări (Egipt, Pakistan, Algeria, Iordania... și chiar Arabia Saudită, atât de conservatoare), pe care ei le acuză de complicități cu Occidentul. Unele țări islamice au mers destul de departe în procesul de secularizare – inimaginabil din perspectiva islamului tradițional –, inspirate evident de ideologii de origine occidentală. E cazul Tunisiei, parțial al Algeriei și Egiptului; în Siria și Irak, partidul Baas a ajuns la putere în anii 1960 cu un program de inspirație socialistă și laică (experiment care continuă în Siria, dar care a eșuat în Irak cu declinul și căderea regimului Saddam Hussein). Din păcate, relativa distanțare față de islam a servit mai mult tendințelor naționaliste și autoritare decât democrației. Pentru moment, opțiunea rămâne limitată între fundamentalismul religios și regimurile laice de mână forte. Cultura occidentală câștigă totuși teren, proces care probabil se va intensifica. Pământul a devenit prea mic pentru ca o civilizație să se poată izola. Oricum, e greu să recurgi masiv la tehnologia occidentală fără ca în același timp să accepți împrumuturi culturale. Tânăra generație, mai ales, este din ce în ce mai receptivă la modul de viață occidental; dar tot printre tineri se recrutează și fundamentaliștii cei mai înverșunați. Civilizația islamică e sfâșiată, evoluând anarhic și conflictual între două modele opuse.

Singura combinație eficientă între moștenirea tradițională și modelul occidental rămâne deocamdată cea întreprinsă de Extremul Orient (rasa „galbenă" de odinioară). Aceste țări au cunoscut, chiar înainte de a învăța lecția Occidentului, un nivel relativ înalt de dezvoltare economică și de organizare socio-politică (mai puțin diversificate și dinamice decât Occidentul, dar mult mai avansate decât alte părți ale lumii). Pe de altă parte, configurația lor religioasă a fost și ea destul de particulară, departe de monoteismul evreiesc, creștin sau islamic. În fapt, e o pluralitate de credințe (confucianismul, taoismul și budismul în China, budismul și șintoismul în

Japonia...), de o concepție destul de vagă dacă le comparăm cu rigoarea religiilor structurate în jurul unui Dumnezeu unic și al unui sens determinat al istoriei, și care n-au jucat niciodată rolul exclusiv și dominant (din trecut) al creștinismului, și al islamului, chiar în zilele noastre. Spre deosebire de lumea islamică, aceste societăți n-au fost împiedicate de nici un obstacol religios major în raporturile lor cu Occidentul și în instituirea unui spațiu socio-cultural secularizat. Riscul unui război religios între China și lumea occidentală e de neconceput. În condițiile acestei nedeterminări religioase tradiționale, ateismul comunist a avut cu siguranță calea mai liberă în China decât în pravoslavnica Rusie. Nici o altă regiune a lumii nu dispunea de condiții la fel de propice pentru armonizarea propriilor structuri și mentalități cu împrumuturile occidentale esențiale. Astfel, Japonia a devenit o țară aproape occidentală; mai recent, cu un succes notabil, pe aceeași cale s-au angajat Coreea de Sud, Taiwan, Singapore...

În China, modernizarea a fost întârziată de imensitatea țării și de imobilismul unui model care se considera perfect și care se răspândise în toată regiunea. China a cunoscut o occidentalizare limitată și superficială, care a pregătit, ca în Rusia, terenul pentru experimentul comunist, favorizat în amândouă țările, spre deosebire de Occident, atât de o „democrație a sărăciei", cât și de o cultură politică autoritară. Cel puțin comunismul a rupt cu imobilismul modelului tradițional, încremenit în aparența lui perfecțiune. Prin numeroasele schimbări de direcție (China a cunoscut mai multe comunisme succesive, evoluând între formula stalinistă clasică, o anumită doză de „liberalism" și anarhia „revoluției culturale"), noul regim i-a învățat pe chinezi lecția schimbării. Concluzia finală – pentru moment cel puțin! – e foarte eclectică: superioritate economică a capitalismului și superioritate politică a comunismului. Astfel, China e pe cale să

experimenteze o soluție inedită, sinteză surprinzătoare a două tipuri de societate total opuse. În plus, nu e vorba de a le contopi într-o soluție intermediară atenuată, ci dimpotrivă, de a împăca extremele: capitalism sălbatic și totalitarism politic pur și dur. Pentru moment formula funcționează – și chiar foarte rapid, dacă nu foarte bine – prin forța conjugată a legilor pieței, a presiunii politice și a unei tradiționale și neclintite discipline a muncii.

Ritmul de creștere extravagant al economiei chineze creează în Occident un început de psihoză care – transferată în planul unui război economic – amintește spaima de „invazia galbenă" manifestată la 1900. Importanța Chinei e reconsiderată și „cota" ei crește, ceea ce, cum am văzut deja, îi sporește brusc, prin ricoșeu, ponderea din trecut, până la teoriile ce pretind o supremație economică chineză înainte de 1800 (fără să mai vorbim de rasismul pe dos manifestat în Statele Unite în jurul unei superiorități intelectuale a „galbenilor" față de „albi"). Strălucitul succes economic al Japoniei (și al câtorva țări mai mici din regiune) prefigura fenomenul. Japonia e totuși prea occidentalizată, și apoi, de una singură, nu poate constitui o amenințare reală. În schimb, o Chină care ar atinge nivelul economic al Japoniei dă pur și simplu fiori. Populația ei de un miliard trei sute de milioane de locuitori (în 2004) este aproape dublul populației reunite a Uniunii europene și Statelor Unite. Dacă China s-ar apropia de nivelul de dezvoltare al acestor țări, ea ar deveni o putere mai mare decât sunt Statele Unite în zilele noastre. În acel moment, superioritatea occidentală ar ține de domeniul trecutului.

Teoretic, e posibil ca lucrurile să se petreacă în acest fel. Să fim totuși rezervați față de asemenea scenarii de viitor care nu fac decât să prelungească tendințele prezentului și riscă să fie complet false. Considerată global, China nu e o țară bogată, ci mai curând săracă. PIB-ul ei pe locuitor,

1490 de dolari (în 2004), este de douăzeci de ori mai mic decât al Statelor Unite, al Europei occidentale sau al Japoniei. O distanţă enormă, mai impresionantă decât ritmurile ei de creştere. Recalculat după metodologia PPA (paritatea puterii de cumpărare), considerată mai echitabilă, produsul intern pe cap de locuitor urcă în 2004 la 5900 dolari, în medie de cinci-şase ori mai mic decât cel din Occident. Iar în clasamentul după dezvoltarea umană (pe acelaşi an) China ocupă poziţia 81, cu mult în urma Occidentului, dar şi a Europei de Est şi a Americii Latine.[12] Acest nivel foarte scăzut explică în parte creşterea puternică; de asemenea, costurile de producţie scăzute şi salariile infime se traduc în preţuri care desfid orice concurenţă, produsele chineze (textile în special) invadând astfel piaţa mondială. Pentru moment, asistăm la expansiunea unei ţări a cărei bogăţie este alimentată de sărăcie şi susţinută de un stat capabil să forţeze creşterea în sectoarele favorizate (şi Rusia comunistă era performantă în anumite domenii – industria militară, cucerirea spaţiului – pe fondul unor condiţii de viaţă extrem de precare). Pe măsură ce progresele economice vor transforma peisajul social în beneficiul tuturor categoriilor, China îşi va pierde avantajele de „bogat sărac" şi va fi silită să-şi alinieze costurile de producţie şi preţurile la nivelul mondial. Perspectivele dezvoltării ei pe termen lung rămân incerte. Ceea ce se vede (cu teamă) din Occident este China dinamică şi performantă, sunt oraşele enorme, cu zgârie-norii care apar ca ciupercile. Dar cea mai mare parte a ţării e departe de acest tip de dezvoltare şi nu face decât să alimenteze cu mână de lucru ieftină regiunile favorizate. Există în China o ruptură teritorială, dar şi o fractură socială care se adâncesc periculos (în viu contrast cu proiectul comunist

[12] *Rapport mondial sur le développement humain 2006*, „Paramètres économiques", pp. 331-334. Aceste cifre nu concordă cu seriile lui Angus Maddison, metodologia de calcul fiind diferită.

originar care promitea condiții egale). Riscul de explozie (socială, regională) e foarte real, cu atât mai mult cu cât China – se uită uneori – nu e un stat-națiune omogen, ci un imperiu (asemănător într-un fel cu fosta Uniune Sovietică), cu o istorie ce prezintă o lungă succesiune de unificări și dezmembrări. Tibetul și regiunile musulmane din nord-vest nu aparțin – istoric, etnic și cultural – Chinei propriu-zise. Astfel, din motive în același timp socio-economice și identitare, China este o țară fărâmițată, în ciuda aparențelor monolitice. Sub acest aspect, într-adevăr, Partidul Comunist apare ca garant al unității țării (cum era și în fosta Iugoslavie). Dar cât timp va putea funcționa economia capitalistă în simbioză cu un sistem politic de natură opusă? Gustul libertății nu va răbufni într-o zi? Sau revolta celor săraci? Riscurile unei crize majore, și chiar dezmembrarea țării, nu sunt mai puțin plauzibile decât o Chină devenită supraputere.

În celelalte regiuni ale lumii, Occidentul a trebuit să facă față unei duble provocări: pe de o parte, capacitatea concurențială a economiilor emergente, favorizate de propagarea mondială a tehnologiilor și capitalurilor și de o mână de lucru foarte ieftină (aproape „gratuită" în raport cu standardul occidental); pe de altă parte, din contră, incapacitatea mai multor țări de a se înscrie într-o dinamică a dezvoltării. Până destul de recent, majoritatea țărilor „în curs de dezvoltare" (mai ales cele din Africa și din America Latină) au avut ritmuri de creștere pe cap de locuitor inferioare celor din țările bogate (golind de conținut însăși sintagma „în curs de dezvoltare"). Între 1950 și 1973, față de ritmul anual de 4,05 al Europei occidentale, Africa se limitează la 2, America Latină la 2,58, Asia (fără Japonia) la 2,91. Din 1973 până în 2001, Europa occidentală coboară la 1,88, dar America Latină nu realizează decât 0,91, Africa

nu depăşeşte 0,19 (cu ritmuri negative în Africa Neagră); în schimb, Asia îşi începe avântul, cu un ritm de 3,55.[13]

Africa Neagră a fost multă vreme un caz aproape disperat; venitul ei pe locuitor, deja foarte mic, a scăzut cu 11% în interval de un sfert de secol, în timp ce restul lumii progresa cu 2% pe an.[14] Preţurile inechitabile ale materiilor prime au fost adesea incriminate, ca şi datoria internaţională insuportabilă ce afectează bugetele africane. Este o interpretare cam simplistă. Un curs mai avantajos şi mai stabil al preţurilor la materiile prime şi o uşurare a datoriei (sau chiar anularea ei pur şi simplu, ceea ce s-a făcut recent pentru mai multe ţări) ar putea avea unele efecte pozitive. Dar problema e structurală. Mecanismul funcţionează prost. Africa ar avea nevoie de o restructurare radicală, în toate planurile: economic (diversificare), politic (democratizare), cultural (alfabetizare, instruire), sanitar etc. În fond, tirania materiilor prime şi datoria sunt mai mult consecinţele decât cauzele unui sistem global defectuos, care nu va fi vindecat niciodată cu simple paliative.[15]

După anul 2000, tabloul a devenit destul de diferit: creşterea se generalizează. America Latină a început să se comporte mai bine. În fapt, demarajul său economic este anunţat iar şi iar, periodic. De câtiva ani, continentul pare pornit pe o cale promiţătoare: regimurile dictatoriale – cu excepţia celui din Cuba – au dispărut peste tot (noutate absolută în istoria latino-americană!), iar ritmurile de creştere sunt relativ înalte. Unii visează un parteneriat economic cu China: mirajul chinez

[13] Angus Maddison, *op. cit.*, p. 277.

[14] *Bilan du monde* (editat de ziarul *Le Monde)*, Paris, 2005, p. 86.

[15] Carenţele structurale ale ţărilor din „lumea a treia" şi în primul rând din Africa sunt puse în evidenţă de Yves Montenay: *Le Mythe du fossé Nord-Sud. Comment on cultive le sous-développement*, Paris, 2003. Teza opusă, care acuză practicile discriminatorii ale Occidentului, la Sophie Bessis, *L'Occident et les autres. Histoire d'une suprématie*, Paris, 2002.

începe să fascineze lumea. Totul rămâne însă pe baze fragile. China trebuie să facă un tur de forță ca să armonizeze ritmul înalt de creștere, capitalismul, comunismul, bogăția și sărăcia. În America Latină, amestecul e diferit, dar nu mai puțin contradictoriu. Cum să practici democrația în condițiile unei fracturi sociale șocante? Nicăieri în lume inegalitatea și contrastele n-au mai atins asemenea proporții. Riscurile de explozie socială sunt foarte reale, ca și cele ale unei democrații pervertite de populism, eșuând în noi formule autoritare (un derapaj stângist, având drept model Cuba, se schițează deja în Venezuela și în Bolivia).

Dar medalia de argint a creșterii – aurul rămâne rezervat Chinei – revine în chip destul de neașteptat Indiei, care obține performanțe atât în industriile tradiționale (textile, siderurgie), cât și în tehnologia de vârf (informatică). Spre deosebire de China, India se remarcă și prin sistemul ei democratic destul de echilibrat și funcțional (sub acest din urmă aspect, este aproape o excepție în Lumea a Treia; e țara care a asimilat cel mai bine instituțiile reprezentative ale Occidentului). Dar India pleacă și ea de la un nivel foarte scăzut (produs pe locuitor: 640 dolari în 2004, nici jumătate din cifra chineză; poziția 126 la indicatorul de dezvoltare umană)[16]; clivajele sale sociale sunt îngrijorătoare și, în plus, trebuie să facă față unei natalități galopante (un miliard o sută milioane de locuitori; în câțiva ani, indienii vor fi mai numeroși decât chinezii).

Chiar Africa Neagră cunoaște, în sfârșit, o creștere, după zeci de ani de stagnare; începând din 2005, ritmurile sale economice au depășit în medie 5%. Această accelerare e peste tot consecința globalizării, Occidentul aflându-se în inima angrenajului. Economiile emergente au fost fertilizate prin capitalurile și tehnologiile occidentale, și de asemenea

[16] *Rapport mondial sur le développement humain 2006*, „Paramètres économiques", pp. 331-334.

stimulate grație cererii occidentale (materii prime, produse industriale ieftine). Puțin câte puțin, aceste țări se eliberează de monopolul occidental, dezvoltând circuite comerciale între ele. China mai ales e pe cale să se impună pe piața africană. Dar și ea este încă foarte dependentă de piața occidentală. Fără Occident, edificiul globalizării s-ar prăbuși. Țările fostei Lumi a Treia sunt antrenate într-un proces pe care n-ar fi putut să-l pună în mișcare prin propriile resurse. Pentru ele, creșterea e departe de a rezolva toate problemele; în lipsa unei restructurări sociale și instituționale și a unei schimbări de mentalitate, ea riscă chiar să agraveze dezechilibrele. Pentru moment, Occidentul rămâne în frunte la toți indicatorii: dezvoltare economică, nivel și calitate a vieții, diversitate culturală, pluralism politic, libertate de expresie...

Sigur, importanța lui globală a mai scăzut, dată fiind creșterea celorlalți. În 1913, Occidentul asigura 54,3% din producția mondială (Europa occidentală – 33%; țările occidentale extracuropene – 21,3%), ca să ajungă la 56,9% în 1950; în 1973, procentul coborâse la 50,9%, iar în 2001 la 44,9%. Din acest ultim procent, doar 20,3% îi mai reveneau Europei occidentale; cu 24,6%, Occidentul extraeuropean (Statele Unite în primul rând) trece în fața Europei.[17]

Influența Occidentului e de asemenea culturală, în sensul cel mai larg al cuvântului. În ciuda faptului că Occidentul importă la rândul lui valori culturale (mondializarea se manifestă și în acest domeniu), asimetria între ceea ce dă și ceea ce primește e totală. Modul de viață occidental, mai ales în varianta lui americană, a pătruns peste tot. Și îl adoptă nu doar elitele, ci și straturile sociale profunde. Putem vorbi de americanizarea planetei, mai mult decât de occidentalizarea ei. Cultura populară americană (muzică, cinema, restaurante McDonald's...) nu mai are granițe. Limba engleză a devenit

[17] Angus Maddison, *op. cit.*, p. 275.

(tot datorită Americii) limbă internațională, prima limbă cu adevărat internațională, vorbită în toate colțurile lumii și la toate nivelurile (știință, diplomație, limbă de comunicare). Sub acest aspect, chineza mai are de așteptat.

Pericole

Civilizația dominantă nu are totuși un cec în alb. Occidentul resimte și el convulsiile unei instabilități ce afectează lumea întreagă, rezultat, în definitiv, al aplicării generalizate a propriului său model. Într-o lume globalizată, chiar și cel mai puternic e prins într-o rețea de interdependențe din ce în ce mai constrângătoare. Creșterea a încetinit față de anii 1950-1970, iar această ruptură de ritm provoacă deja dereglări și o anume neliniște socială; șomajul este destul de ridicat în mai multe țări europene. Mondializarea îi avantajează pe cei mai performanți, adică pe occidentali, dar și pe cei care, în anumite ramuri, sunt capabili să concureze cu succes țările cele mai dezvoltate, dezechilibrându-le astfel economiile (textile, electronice etc.) cu prețuri de vânzare imbatabile. Mâna de lucru relativ bine calificată și ieftină din mai multe regiuni ale lumii, inclusiv Europa de Est (și chiar Europa Centrală), a devenit o amenințare pentru muncitorul occidental, dacă nu și pentru capitalistul care poate câștiga de aici. La astfel amploare fenomenul delocalizării: întreprinderi mutate în țări mai puțin scumpe, din Europa Centrală și de Est până în China. Capitalul, care „nu are patrie", prosperă în mediul internațional, găsind astfel mijloace pentru a face față concurenței, dar societățile occidentale își pierd substanța și își adâncesc problemele sociale (șomaj sau salarii mai mici pentru a evita fuga capitalurilor). Sunt complicații care cad prost, într-un moment și așa delicat, când Occidentul trebuie să facă față problemelor lărgirii spre est a Uniunii europene. Sistemul e suficient de solid pentru a evita derapajele majore,

dar mecanismul riscă să funcţioneze mai puţin bine, într-o atmosferă socială apăsătoare, şi sub presiunea, limitată încă, dar în creştere, a tendinţelor izolaţioniste şi populiste.

Altă problemă gravă a Occidentului: declinul demografic. Natalitatea scade, populaţia îmbătrâneşte. Este o consecinţă directă a nivelului economic ridicat, a exigenţelor şi avantajelor societăţii de consum. Paradoxal, cu cât oamenii au mai multe mijloace pentru a creşte copii, cu atât fac mai puţini. Bărbaţii şi femeile preferă să urmeze o carieră profesională, să trăiască mai confortabil, şi să-şi concentreze eforturile pe un număr redus de urmaşi, asigurându-le o viaţă de calitate. Emanciparea femeii, tot mai prezentă pe piaţa muncii şi în toate domeniile vieţii sociale, contribuie mult la această evoluţie. Dacă Occidentul, economic vorbind, rămâne în poziţie dominantă, demografic el scade văzând cu ochii. (În 1913, Europa occidentală reprezenta, încă, 14,6% din populaţia mondială; în 2001, coborâse la 6,4%; în aceeaşi perioadă, ţările occidentale extraeuropene au evoluat de la 6,2% la 5,5%. Total populaţie pentru civilizaţia occidentală: 20,8% în 1913 şi 11,9% în 2001)[18]. Această situaţie „minoritară", agravată de apariţia altor zone economice performante, îi poate afecta influenţa mondială, pe termen lung sau mediu. Pe de altă parte, diferenţa de „presiune" – o lume bogată şi slab populată în faţa unei lumi sărace şi populate în exces – a generat un puternic curent migrator din ţările subdezvoltate spre Vest. Timp de secole, Occidentul a colonizat o bună parte a lumii, prelungindu-şi astfel dincolo de ocean propria civilizaţie; ceea ce se petrece în prezent este exact contrariul. Creşterea puternică de după război, combinată cu creşterea nivelului de trai (îndepărtându-i pe locuitorii Vestului de muncile „inferioare" şi prost plătite) au încurajat recurgerea la mâna de lucru străină. Curentul, odată declanşat, nu s-a

[18] *Ibidem*, p. 272.

mai oprit, în ciuda încetinirii creşterii şi a saturării pieţei; cei care fug de sărăcie, de războaie civile, de persecuţii de tot felul au o destinaţie clară: Occidentul. Pe de altă parte, lipsa de oameni cere deja (şi va cere din ce în ce mai mult) recrutarea nu doar de muncitori slab calificaţi, ci şi de specialişti, inclusiv în sectoare de vârf (informatică, medicină...). Occidentul nu mai e strict occidental; are deja o nuanţă multiculturală. Asta se poate dovedi un avantaj: diversitatea stimulează şi fertilizează. Dar reversul medaliei e la fel de prezent. Imigranţii, în general mai săraci decât restul populaţiei şi izolaţi, cei mai mulţi, într-o poziţie socială mai mult sau mai puţin marginală, au greutăţi în a se integra cu adevărat; diferenţele religioase şi culturale ridică şi ele o barieră, mai ales în cazul comunităţilor islamice care constituie, ele singure, majoritatea imigranţilor din Europa occidentală. Natalitatea lor, superioară mediei, prefigurează pentru viitorii zeci de ani o pondere crescândă a celor de origine „neoccidentală" (populaţia musulmană din Franţa se apropie deja de 10% şi, după unele calcule, ar deveni majoritară către 2060. Este puţin probabil: va urma fără doar şi poate o scădere a natalităţii, musulmanii aliniindu-se mai mult sau mai puţin la comportamentul demografic de ansamblu; dar este greu de contestat că procentul lor va creşte). Semnele de intoleranţă care se înmulţesc de o parte şi de alta sunt un avertisment ce trebuie luat foarte în serios.

Occidentul le inspiră „celorlalţi" o varietate de sentimente, de obicei extrem de puternice şi opuse: admiraţie, emulaţie, invidie, frustrări, ură... Nu lipseşte decât un sentiment – indiferenţa: prin reuşita, prin prezenţa lui, Occidentul nu lasă pe nimeni indiferent. Terorismul se înscrie în această dialectică puternic dramatizată, afectând în special spaţiul islamic, divizat între parteneri şi inamici ai Occidentului. O „coloană a cincea" se află chiar pe solul occidental, unde frustrările din rândul imigranţilor încurajează atitudini

extreme, oferind un teren favorabil recrutării teroriste. Desigur, cei care intră în acest joc sunt o minoritate foarte restrânsă, dar terorismul în general este un fenomen minoritar; de aici îi vine şi forţa: cu aceste grupuri restrânse, autonome şi mobile, foarte motivate, discrete şi eficiente, fără teamă de moarte şi cu spirit de sacrificiu personal, descurajarea devine aproape imposibilă. În epoca noastră, distanţele sunt parcurse rapid şi frontierele sunt trecute uşor; reperarea e mai dificilă într-un mediu devenit multietnic; iar capacitatea distructivă a diverselor mecanisme a crescut considerabil. Situaţia cea mai gravă ar fi aceea în care un grupuscul extremist sau altul ar intra în posesia unei bombe nucleare (scenariu de coşmar, însă deja plauzibil). Masiva forţă de distrugere de care dispune Occidentul – şi Statele Unite în particular – se dovedeşte puţin adecvată în acest conflict invizibil, în care inamicul e dispersat şi greu de reperat. Statele Unite au abordat greşit problema, declanşând „războiul împotriva terorismului" ca un război clasic, în inima Asiei. E genul de război ce nu poate fi câştigat niciodată fără a fi tratate cauzele (ceea ce nu înseamnă că vinovaţii n-ar trebui urmăriţi şi pedepsiţi). Rezolvarea echitabilă a diferendului palestinian ar avea cu siguranţă o influenţă mai pozitivă decât războiul din Irak; precum şi, din partea Americii, un discurs mai echilibrat decât cel care invocă „axa răului" şi „ciocnirea civilizaţiilor". Din păcate, în urma atacurilor teroriste (New York şi Washington – 2001; Madrid – 2003; Londra – 2005), Occidentul riscă să piardă o parte din sufletul său; atmosferă de suspiciune, tentaţia intoleranţei, control poliţienesc sporit, limitarea drepturilor individuale: sunt reacţii potenţial periculoase pentru filozofia şi modul de viaţă al Occidentului.

Revolta cartierelor mărginaşe din Franţa (toamna lui 2005) a pus în evidenţă un pericol mai puţin brutal decât terorismul, dar capabil, pe termen lung, să macine societatea

occidentală. Tineri proveniți din rândurile imigranților au atacat și ars, cu o furie neașteptată, obiecte și locuri simbolice ale societății de consum, din care ei se simt excluși: automobile, magazine, săli de sport... A fost dovada eșecului integrării, sau oricum a unor grave carențe ale acestui proces. Dacă nu se găsesc soluțiile corecte, această fractură socială și culturală (care a putut fi observată într-un context diferit, dar nu mai puțin vizibil, în timpul inundațiilor din New Orleans, când populația *neagră și săracă* a orașului a fost lăsată în voia soartei) riscă să provoace cândva un război civil.

Mai crede în ceva Occidentul? Prima fază a expansiunii sale a găsit un ferment puternic în religia creștină și în misiunea asumată de a supune întreaga lume voinței divine. În epoca modernă, eclipsa parțială a religiei a fost compensată de afirmarea unor religii laice la fel de puternice: națiunea, democrația, progresul, „viitorul luminos"... De-a lungul întregii sale istorii, o serie de obiective înalte, pe pământ sau în cer, au produs acest „idealism cuceritor", atât de caracteristic pentru civilizația occidentală. În zilele noastre, credințele s-au tocit, erodate de fragmentarea culturală, de creșterea individualismului și de filozofia de consum. Câți dintre contemporanii noștri ar fi dispuși să-și dea viața pentru Dumnezeu, pentru patrie sau pentru o idee despre viitor (atitudini curente încă în urmă cu abia un secol). Ce religie ar mai putea să funcționeze astăzi? Poate Europa? Dar Europa e mai mult o birocrație decât o religie. Sub acest aspect, America rămâne mai idealistă decât Occidentul european: cei mai mulți americani continuă să creadă în Dumnezeu (fază deja depășită în Europa de Vest) și în misiunea istorică a țării lor; asta explică, poate, comportamentul mai dinamic al societății americane (inclusiv numeroase excese). Civilizația occidentală e pândită de pericolul indiferenței și de absența unui țel „transcendent" (atitudini în dezacord cu istoria ei precedentă).

Această lipsă de motivație a măcinat deja, acum două milenii, civilizația greco-romană.

Între apoteoză și dezastru

Motivele de optimism – dar și de pesimism – există deopotrivă. Occidentul a pendulat mereu între aceşti doi poli; contrastele evoluției sale au fost amplificate și dramatizate în imaginar, iar asta la o scară din ce în ce mai mare, în ritmul accelerării istoriei.

Jumătatea de secol de după al Doilea Război Mondial s-a remarcat prin performanțe tehnologice susceptibile nu doar de a spori puterea omului, ci și de a-i transforma radical condiția. Tehnologia pare să fi șters linia ce separă posibilul de imposibil. Ieșirea în spațiul extraterestru (începând din 1961) și primii pași pe Lună (în 1969) inaugurează poate etapa „cosmică" a umanității (către 1970, instalarea unei baze lunare permanente era considerată iminentă, iar un zbor cu oameni spre Marte foarte apropiat – proiecte care până la urmă au fost amânate). Calculatorul, devenit un instrument banal, sporește și accelerează aproape la infinit volumul și prelucrarea informațiilor. Transporturile aeriene și comunicațiile electronice (radio, televiziune, Internet, telefonie mobilă) au făcut ca Pământul să devină mic, mai mic decât un stat mijlociu de acum un secol. De asemenea, omul se transformă biologic. În țările occidentale, speranța de viață la naștere era sub 50 de ani în 1900 (după ce crescuse cu 15 ani în secolul al XIX-lea); în 2000, se apropia deja de 80 de ani, o creștere de 30 de ani, mai mult decât se câștigase din preistorie până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Prima cauză a acestei creșteri spectaculoase e scăderea masivă – aproape dispariția – mortalității infantile în țările cele mai dezvoltate; există însă și o creștere notabilă a longevității, dovedind perfecționarea organismului uman (printr-o igienă mai bună și o

alimentație mai sănătoasă, prin eradicarea principalelor boli infecțioase etc.). Cifrele speranței de viață exprimă destul de fidel nivelul de dezvoltare (asociat cu alte condiții specifice, sociale și sanitare), având în frunte Occidentul și Japonia (în 2004: Japonia – 82,2 ani; Suedia – 80,3; Franța – 79,6; Germania – 78,9; Statele Unite – 77,5; China – 71,9; Brazilia – 70,8; Rusia – 65,2; Congo – 52,3; Tanzania – 45,9; Zambia – 37,7). Cu câteva excepții, majoritatea țărilor africane se găsesc la nivelul atins de Occident către 1900, în ciuda imenselor dificultăți alimentare și sanitare (subnutriție, epidemie de SIDA etc.).[19]

Progresul accelerat n-a împiedicat – mai curând dimpotrivă, a stimulat – viziunile sumbre despre viitor, și chiar despre un viitor foarte apropiat. În majoritatea cazurilor, aceste interpretări pleacă de la dereglări și pericole reale, amplificate însă și dramatizate masiv. În anii 1950, sub șocul Hiroșimei și în punctul culminant al Războiului Rece, imaginarul catastrofic era alimentat în primul rând de apocalipsa nucleară (fie sfârșitul umanității pur și simplu, fie, cel mai adesea, decimarea ei, prăbușirea civilizației tehnologice și revenirea la barbarie...). Începând din anii 1960, în condițiile unei relative destinderi, panica nucleară s-a calmat puțin câte puțin, făcând loc unor scenarii ecologice nu mai puțin apocaliptice. Părea deja evident că prin toate activitățile sale, industriale sau agricole, omul altera grav mediul natural, sabotându-și astfel condiția de locuitor al planetei. La fel ca dezastrul nuclear, dar punând în mișcare un mecanism propriu, catastrofa ecologică ducea direct la năruirea civilizației (mai precis, a civilizației occidentale, ruptă de natură, lipsită de măsură și agresivă). În 1972, faimosul raport al Clubului

[19] Statistici foarte utile despre principalele evoluții din secolul XX, în cartea lui Bjorn Lomborg, *The Skeptical Environmentalist. Measuring the Real State of the World*, Cambridge, 2001. Pentru cifrele mai recente, vezi *Rapport mondial sur le développement humain 2006*.

de la Roma: *The Limits of Growth* (*Limitele creşterii*), elaborat de o echipă de la Massachusetts Institute of Technology, spunea fără ocoluri: populaţia mondială creştea prea repede, poluarea făcea ravagii, hrana devenea insuficientă şi materiile prime erau în curs de epuizare; petrolul, bunăoară, va dispărea în circa douăzeci de ani. Civilizaţia tehnologică era condamnată să piară în curând, singura salvare fiind îngheţarea sistemului, adică reducerea la zero a creşterii economice şi demografice. Trebuia inventată „non-dezvoltarea", altfel spus contrariul întregii istorii a Occidentului. De la aceste sumbre previziuni a trecut aproape jumătate de secol, petrolul continuă să curgă, iar Occidentul supravieţuieşte.

Iată însă că, deja, intervine clima. Către 1970, se miza atât pe răcire, cât şi pe încălzire: numai să se termine totul, într-un fel sau în altul. Răcirea era provocată de pulberile industriale şi agricole care ecranau radiatia solară. Încălzirea era consecinţa emisiilor de gaze cu efect de seră (în primul rând gazul carbonic). Rămâneau două posibilităţi: fie o nouă eră glaciară, fie o încălzire insuportabilă, vina revenind, în amândouă cazurile, tehnologiei occidentale. Între timp, lucrurile s-au lămurit: rămâne un singur scenariu, încălzirea globală. Până în 2100, temperatura globului ar urma să crească cu 1,5 până la 6 grade. În general, probabil pentru a simplifica discuţia, e reţinută valoarea cea mai înaltă (sau chiar mai mult: eventual 9 grade). Evident, fenomenul nu va înceta în 2100; aceleaşi cauze vor continua să acţioneze, iar încălzirea va creşte şi mai mult: va fi sfârşitul erei tehnologice şi poate, într-o zi, sfârşitul omenirii. Pentru a evita dezastrul, există o singură soluţie: reducerea drastică a emisiilor de gaze cu efect de seră, adică inventarea altui tip de civilizaţie; şi mai ales renunţarea, de tot sau aproape de tot, la combustibilii fosili (petrol, cărbune etc., principalii vinovaţi pentru aceste emisii), şi implicit la avion şi automobil. Oricum, nu se poate aştepta la nesfârşit pentru a exploata sursele de energie

alternativă (în special fuziunea nucleară, necontrolabilă pentru moment). Dacă nu se iau măsuri radicale chiar de acum, mâine ar putea să fie prea târziu.

Cu toate astea, scenariile optimiste nu lipsesc, şi nu ezită, nici ele, să exagereze în chip spectaculos. Americanii privesc din nou către spaţiu. De data asta, se va merge până la capăt: pe Lună, în curând, şi pe Marte, puţin mai târziu. Iată refugii cosmice pentru omenire dacă Pământul ar deveni de nelocuit! De ceva timp, există proiecte care-şi propun să „teraformeze" Marte, adică s-o transforme într-o planetă similară Pământului; vom avea aşadar ocazia să le punem în practică. Vom dispune astfel de cel puţin o planetă în stare de funcţionare. Iar Marte nu va fi, în nici un caz, ultima escală.

Dar dacă spaţiul cosmic revine în discuţie, vedeta e, din ce în ce mai mult, proiectul biologic. Progresele enorme ale geneticii şi biologiei celulare permit să se întrevadă un viitor apropiat în care omul ar deveni adevăratul stăpân al vieţii. Descifrarea genomului uman, obţinerea de celule stem şi tehnicile de clonare sunt progrese formidabile care deschid perspectiva orientării şi controlării mecanismelor vitale. Singurele bariere, în acest moment, par să fie cele puse de etică. Are omul dreptul să intervină asupra lui însuşi până în punctul în care ar deveni o fiinţă diferită? Scenariile merg, şi aici, de la apoteoză la coşmar. Coşmarul ar fi modelul Frankenstein, o lume populată cu monştri umani. Apoteoza: o omenire eliberată de servituţile ei biologice. Bolile şi infirmităţile vor dispărea. Omul îşi va atinge potenţialul maxim, fizic şi intelectual. Speranţa de viaţă va creşte într-un ritm şi mai accelerat decât în ultimul secol. Unii vorbesc deja de o durată de viaţă de două-trei sute de ani, cu o tinereţe prelungită şi o sănătate perfectă. Cele două scenarii combinate – biologic şi cosmic – duc la un viitor exaltant, în care nici un obstacol n-ar mai împiedica irezistibilul progres al speciei umane.

Apoteoză sau dezastru? Catastrofa climatică şi remodelarea fiinţei umane exprimă, prin consecinţele lor potenţiale (care pentru moment ţin de imaginar) punctele cele mai avansate ale unei dialectici contradictorii.[20] Dacă i-am crede deopotrivă pe profeţii dezastrului şi pe cei ai apoteozei, o imagine stranie ar apărea peste un secol sau două: fiinţe umane plesnind de sănătate pe un Pământ devenit un infern. Nu este un tablou prea coerent. Dar aşa funcţionează imaginarul Occidentului, sfâşiat mereu între speranţă şi spaimă, între viitorul luminos şi viitorul tenebrelor, sub o tensiune permanentă, aflată la originea impulsului care a creat lumea de azi şi va crea lumea de mâine.

[20] Despre cele două serii de scenarii: climaterice şi biologice, şi despre mitologiile corespunzătoare, vezi cărţile mele: *L'Homme face au climat. L'imaginaire de la pluie et du beau temps*, Paris, 2004, şi *Quand les centenaires seront jeunes. L'imaginaire de la longévité de l'Antiquité au présent*, Paris, 2006; traducere românească: *Tinereţe fără bătrâneţe. Imaginarul longevităţii din Antichitate până astăzi*, Humanitas, Bucureşti, 2006.

Câteva precizări şi concluzii

Acestei schiţe de istorie a unei lumi modelate de Occident i s-ar putea obiecta că şi Occidentul a luat enorm de la alţii. Incontestabil. Aş spune chiar că, înainte de epoca relativ recentă în care modelul conceput în Vest a cucerit planeta, Occidentul a beneficiat în mai mare măsură de contribuţiile celorlalţi decât ceilalţi de contribuţiile lui. În Evul Mediu, savanţii occidentali au redescoperit ştiinţa (inclusiv vechea ştiinţă greacă) datorită arabilor. Invenţiile esenţiale ale epocii (hârtia, praful de puşcă, busola...) ajung în Europa din China, şi tot prin spaţiul musulman. Bizanţul, la rândul său, le-a oferit un stimulent intelectual învăţaţilor din Vest. Chiar şi mai târziu, Occidentul a continuat să fie receptiv la cele mai diverse producţii culturale; e suficient să menţionăm, pentru ultimele două secole, pictura japoneză, romanul rus, muzica neagră, mistica indiană... şi aşa mai departe, o listă aproape interminabilă.

Această capacitate de a împrumuta şi asimila a fost neîndoielnic una din calităţile sale majore. Civilizaţie de sinteză, combinând moşteniri foarte diverse şi chiar contradictorii – greco-romană, iudeo-creştină, celtică, germanică –, manifestând chiar de la început un simţ al diversităţii (accentuat apoi progresiv), şi destul de complexată, într-o primă fază, de superioritatea civilizaţiilor vecine (Bizanţul şi Islamul), Occidentul era deschis, dornic să înveţe şi să primească. Celelalte civilizaţii au optat mai curând pentru strategii izolaţioniste. Arabii şi turcii, ruşii (înainte de Petru cel Mare), chinezii, japonezii (înainte de era Meiji) n-au acceptat decât

cu țârâita împrumuturile occidentale. Nu vrem să absolutizăm această diferență. Deschiderea occidentală a avut și ea limite și s-a lovit de numeroase prejudecăți (mai ales când intra în joc religia). Nici „ceilalți", pe de altă parte, nu s-au închis vreodată ermetic (nici nu ar fi posibil). Totul e o chestiune de comparație. Mai mult decât ceilalți, mult mai mult decât ei, Occidentul a privit lumea cu interes și a dovedit capacitatea de a integra armonios în sinteza lui elemente străine.

Această sinteză, s-o spunem fără echivoc, îi aparține integral. Cunoștințele științifice de la sfârșitul Evului Mediu au fost într-adevăr împrumutate de la arabi; însă din toate aceste împrumuturi, Occidentul a creat o știință victorioasă și transformatoare pe care arabii n-o bănuiau. Hârtia și tiparul au apărut în altă parte, dar cartea, acest obiect care a revoluționat lumea, este invenția exclusivă a Occidentului. De o vreme, se caută izvoare neoccidentale ale Renașterii, ignorate sau minimalizate de istoricii care nu vedeau dincolo de propriul lor orizont; inițiativă perfect legitimă: într-adevăr, evreii, arabii și grecii au oferit culturii occidentale din epocă sugestii deloc neglijabile (tratate evreiești și arabe de mistică și de magie; contribuții ale erudiților greci la reactualizarea operelor antice, fără să uităm, tot aici, un artist de talia lui El Greco). Cu toate astea, Renașterea rămâne un fenomen tipic occidental, foarte departe de profilul cultural al Greciei sau al spațiului musulman. De la un secol la altul, toate elementele străine s-au integrat organic într-un demers specific occidental. Celelalte civilizații au avut un comportament diferit și chiar opus; într-o primă fază, atitudinea lor a fost mai curând de respingere; apoi, vrând parcă să recupereze timpul pierdut, au grăbit pasul, adoptând, cu mai mult sau mai puțin succes, segmente întregi ale modelului occidental.

Să fie calea occidentală singura recomandabilă? S-ar putea atinge același nivel de dezvoltare folosind strategii

diferite, sau chiar opuse? Din punct de vedere istoric, răspunsul este categoric: singura formulă câștigătoare a fost cea occidentală. Totuși, viitorul nu poate fi redus la o simplă prelungire a trecutului. Teoretic, există posibilități multiple. Dar, rațional vorbind, prudența s-ar cădea să fie de rigoare. Eșecul dureros al filozofiei comuniste trebuie să rămână ca un memento. Experimentele prea originale riscă să coste scump. Evident, nu e cazul – n-ar fi de dorit, și nici posibil de altfel – ca restul lumii să imite orbește Occidentul. Dar câteva principii deja verificate merită reținute: o diversitate economică, socială și culturală semnificativă mai curând decât o societate „monolitică"; libertăți individuale și colective; liberă inițiativă și concurență; politici sociale suficient de suple pentru a nu frâna mișcarea economică, dar suficient de eficiente pentru a limita inegalitățile și a asigura un anume consens... Modul de a exprima aceste criterii, dozajul și combinațiile vor fi desigur diferite de la un spațiu cultural la altul. Moștenirea fiecăruia va avea întotdeauna un cuvânt de spus. Dar specificitățile culturale nu trebuie să stea în calea raționalității economice.

Influența culturii rămâne de altfel un subiect controversat. Se poate constata, pe de o parte, o nouă ofensivă a determinismului cultural de factură weberiană: civilizațiile ar avea căi diferite, iar unele culturi ar fi mai apte decât altele să „secreteze" dezvoltarea. Pe vremea lui Weber, o astfel de cultură era protestantismul; apoi, Occidentul întreg, creștin și post-creștin; mai recent, de ce nu, Extremul Orient. Dar dincolo de preferințele exprimate, rămâne principiul potrivit căruia ar exista culturi mai performante decât altele. Teza opusă este la fel de prezentă și nu mai puțin tranșantă: culturile n-ar conta ca factori de dezvoltare. Pretenția că „anumite culturi sunt mai apte decât altele să se dezvolte și că valorile democratice sunt inerente anumitor culturi și străine de altele" ar ține pur și simplu de „mit", mai ales că „analiza

statistică şi studiile istorice n-au dovedit existenţa unei relaţii de la cauză la efect între cultură şi progresul economic sau democraţie"[1] – iată judecata foarte „corectă politic" a unei echipe care lucrează pentru un program al Naţiunilor Unite.

Nu putem decât să admirăm încă o dată logica de fier a teoreticienilor. După primul scenariu, n-ar mai fi mare lucru de făcut: aleşii sunt deja separaţi de ceilalţi. În schimb, după a doua teorie, toate speranţele sunt permise, n-ar exista nici un obstacol. Dar de ce să nu acceptăm cultura ca unul dintre factorii importanţi care intră în joc, nu „hotărâtor", desigur (nici un factor, de unul singur, nu e hotărâtor), dar deloc neglijabil. De altfel, cultura (religii, valori, idealuri, comportamente) nu poate fi „extrasă" din ansamblul unei civilizaţii, în care toate elementele, materiale şi spirituale, se contopesc într-o sinteză unică. Pentru Occident, moştenirea culturală rămâne un avantaj: individualismul, diversitatea, voinţa de a descoperi, căutarea viitorului sunt componente care contează în dinamica unei civilizaţii. Extremul Orient, al doilea pol al dezvoltării din zilele noastre, se bazează şi el, în afară de împrumuturile de la Occident, pe valori culturale specifice şi în particular pe o etică a muncii de veche tradiţie; faţă de Occident, dozajul e oarecum diferit: mai puţin individualism şi mai multă disciplină şi solidaritate. Este o variantă care se dovedeşte şi ea funcţională.

Calea dezvoltării, fără să fie unică, rămâne destul de îngustă. Experienţele reuşite nu pot fi ignorate; nu e cazul să reinventăm roata. Sub acest aspect, cazul Chinei este exemplar; ca a sfârşit prin a abandona proiectul economic comunist şi a reintroduce proprietatea privată şi regulile pieţei. Ca să obţii rezultate comparabile cu ale Occidentului, e preferabil să urmezi cât mai fidel modelul occidental. Fără a trece neapărat la protestantism, merită să înveţi câte ceva din

[1] *Rapport mondial sur le développement humain 2004*: „La liberté culturelle dans un monde diversifié", p. 15.

„etica protestantă". Nu trebuie să considerăm că țările sărace ar fi condamnate la subdezvoltare din cauze de ordin istoric și cultural. Dar nici nu trebuie să le considerăm scutite de orice obligație de a-și revizui scara lor de valori. Fanatismul religios, resentimentele tribale, excluderea femeii, disprețul pentru drepturile omului, comportamentul politic arbitrar nu sunt premise pentru dezvoltare, ci dimpotrivă. Nu poți să te ridici la nivelul Occidentului făcând exact pe dos decât el. Va trebui apoi să se renunțe la legenda potrivit căreia Occidentul a devenit bogat storcându-i pe ceilalți, sărăcindu-i și împiedicându-le dezvoltarea. E foarte adevărat că a profitat de popoarele supuse și de resursele din teritoriile lor, dar a putut s-o facă tocmai pentru că era deja bogat și puternic, prin propriile sale mijloace. Și invers, în ciuda imenselor imperii coloniale pe care le posedau, Spania și Portugalia au rămas multă vreme blocate; la fel, Rusia. Superioritatea sau inferioritatea depind în primul rând de structurile sociale și mentale. Ar fi naiv să credem că fără Occidentul exploatator și devorator, țările Lumii a Treia ar ocupa o poziție mai bună în ierarhia națiunilor. Desigur, Occidentul a dezechilibrat aceste societăți tradiționale și, în loc să le lase să vegeteze, le-a împins spre periferia lumii dezvoltate. Neputând reveni la starea originară, singurul drum posibil e cel al modernității și dezvoltării. Ajutorul națiunilor bogate e necesar, dar nu suficient. Capacitatea sau incapacitatea de a depăși situația actuală ține exclusiv de societățile în chestiune.

Marea necunoscută rămâne viitorul. Întotdeauna a fost așa, dar în prezent această afirmație capătă un sens mai acut, în condițiile unei accelerări fără precedent a istoriei. Operă a Occidentului, a aparatului său tehnologic și industrial, a mentalităților sale, competiția viitorului este pe punctul să producă o ruptură. Până acum, și în ciuda unui ritm crescător, fiecare generație prelua ștafeta, firesc, de la cea precedentă. Partea de inovație nu depășea partea de moștenire.

Dar acest raport tinde să se modifice în chip radical; momentul când trecutul nu va mai fi decât o amintire îndepărtată şi vagă ar putea fi aproape. În ultimii zece-cincisprezece ani, un interval extrem de scurt, noi tehnologii, ca Internetul şi telefonia mobilă, au modificat sensibil comportamentele şi raporturile interumane. La fel de brutal, genetica îşi înmulţeşte revelaţiile; clonarea a intrat în practica ştiinţifică curentă, şi singurele scrupule care împiedică – provizoriu – manipularea biologică a fiinţei umane sunt de ordin etic. Dar etica însăşi e în plină mutaţie. Cine s-ar fi gândit, acum mai puţin de jumătate de secol – e doar un exemplu din mii –, că mariajul homosexual va deveni la fel de firesc şi la fel de legal ca şi „tradiţionala" căsătorie între bărbat şi femeie? (Nu e nici o surpriză că primele ţări care l-au legalizat – Olanda, Belgia, Canada, Spania, Marea Britanie – aparţin, toate, Occidentului.) Este doar una dintre atâtea evoluţii spectaculoase care-au putut fi observate în interval de câţiva ani.

Previziunile pe termen lung sau mediu sunt absolut iluzorii. Nu ştim nimic despre anul 2100. Singura cvasicertitudine e că va fi o lume foarte diferită de cea în care trăim. Tehnologie, mediu, biologie umană, cultură, religie, sociabilitate, mod de viaţă... totul va fi remodelat după criterii noi. Astfel, Occidentul îşi va fi câştigat pariul. Îşi va fi împlinit raţiunea de a fi, misiunea sa istorică: transformarea lumii şi a condiţiei umane. Este imposibil să estimăm rezultatul: ceea ce ne aşteaptă la capătul drumului aparţine marelui mister care învăluie destinul omului.

Cuprins

I. Introducere
O Europă sau mai multe? 5

II. Premise 22

III. Demarajul
(secolele al XI-lea–al XIV-lea) 51

IV. Cuceriri
(secolele al XV-lea–al XVIII-lea) 83

V. Supremație
(secolul al XIX-lea) 135

VI. Incertitudini
(secolul XX și începutul secolului XXI) 183

Câteva precizări și concluzii 233

Cu o mie de ani în urmă, civilizația occidentală se desprindea anevoie din starea de anarhie provocată de căderea Imperiului Roman de Apus. Ce șanse avea această societate frustă de țărani și războinici, atât de departe de rafinamentul strălucitor al Chinei, al lumii islamice sau al Bizanțului? Aparent, nu prea multe. Și totuși, Occidentul a ajuns să cucerească lumea, a inventat civilizația tehnologică și a schimbat destinul omenirii. Lucian Boia înfățișează cauzele multiple ale unui triumf nesperat, de la închegarea unui sistem agrar până la sensurile filozofiei creștine și la mitul Progresului. Marea originalitate a modelului occidental a stat în asumarea fără reticențe a schimbării și perfecționărilor de tot felul. Începând cu primele inovații tehnologice ale Evului Mediu, trecând prin marile descoperiri geografice și prin revoluția industrială, și până la actuala globalizare, Occidentul n-a încetat să-și diversifice propriile structuri și să-și accelereze ritmul, împletind interesul și idealul, speranța și disperarea, disprețul față de ceilalți și afirmarea demnității umane. Din această dinamică și din aceste contradicții s-a născut lumea în care trăim.

ISBN 978-973-50-1878-8

Foto: Cosmin Bumbuț